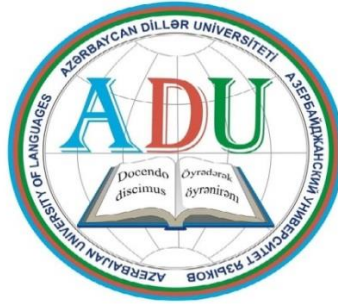

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№3, 2019

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qərif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d, akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdullayev Əfqan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Abdiyeva Ədilə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hüseynzadə Gülnar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.e.d., professor)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayilov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qasımov Rəşad

(Polis Akademiyası, t.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan
Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Şabanova Aysel**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Əhmədova Solmaz**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdullayev Afgan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Abdiyeva Adila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Huseynzadeh Gulnar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gasimov Rashad

(Azerbaijan Police Academy Phd. assos.professor)

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Shabanova Aysel**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Ahmadova Solmaz**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтен к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Абдуллаев Афган д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Абдиева Адила к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Азим к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Мамед д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Гасымов Рашад д.и.н.,
Полицейская Академия, Азербайджан

Газиева Месмеханым д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Гусейнзаде Гюльнар д.п.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Джафаров Амиль к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Зейналов Аскер д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Иманов Мухтар д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Исмаилов Биалал д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Сабитова Айнура д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния

Хартменн Зигленде проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков

Гоциридзе Давид, проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Серткая Осман проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция

Бондарев Александр проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия

Ковашеч Золтан проф., Будапештский
Университет, Венгрия

Тарасевич Лариса проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь
Шабанова Айсель

Корректор
Ахмедова Солмаз

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Ramiqə Şirəliyeva (ADU)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN
SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....11

Gülbəniz Nəcəfova (ADU)

ALMAN FRAZELOGİZMLƏRİNİN SEMANTİKASININ
MİLLİ XÜSUSİYYƏTİ HAQQINDA.....18

Tatyana Smirnova-Kote (Volqa Dövlət Texnologiya Universiteti)

DEYİKSİS – REKLAM ŞÜARLARININ TƏRCÜMƏSİNDƏ
PRAQMATİK KONTEKSTUAL MƏNA KİMİ.....25

Tamilla Naibova (ADU)

MÜASİR RUS DİLİNDƏ “QARABAĞ” DİSKURSU (RUS DÖVRİ MƏTBUATI
NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA).....31

ƏDƏBİYYAT

Əhməd Sami Elaydi (Eyn-Şəms Universiteti)

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ELDƏN-ELƏ” ROMANI
JANR VƏ FORMA-ÜSLUB KONTEKSTİNDƏ.....36

Günəl Əliyeva (ADU)

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MAGİK REALİZMİN YARANMA
SƏBƏBLƏRİ VƏ TƏŞƏKKÜLÜ.....45

Günəl Səfərova (ADPU)

CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN YARADICILIĞINDA
SATİRİK TƏMAYÜL.....52

Sevinc Əziz (NDU)

CEYN OSTİNİN “İNGİLTƏRƏNİN TARİXİ” ƏSƏRİNDƏ
PARODİYA VƏ İRONİYA.....58

METODİKA

Sevda İmanova (ADU)

TƏLƏBƏLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI
VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İMKANLARI.....64

Yaşar Nuriyev (ADU)

XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ

TƏMİN EDƏN BƏZİ AMİLLƏR.....72

PEDAQOGİKA

Mətanət Hüseynova (BDU)

MAARİFLƏNDİRMƏ PROSESİNDƏ TELEVİZİYANIN CƏMİYYƏTƏ

ƏSAS TƏSİR FORMALARI.....79

Vidadi Bəşirov (ADU)

İMTAHAN XOFU VƏ DEMOKRATİYASI.....84

PSİXOLOGİYA

Pərvin Əliyeva (ADPU)

YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASININ

SOSIAL-PSİXOLOJİ MAHİYYƏTİ.....90

Səbinə Məhərrəmovə (ADPU)

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ƏXLAQİ HİSSLƏRİN

FORMALAŞDIRILMASINI ÖYRƏTMƏYİN MAHİYYƏTİ.....96

Sevda Mansurova (BSU)

AİLƏDƏ PSİXİ SAĞLAMLIĞI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR.....102

TİBB ELMLƏRİ

Zülfiyyə Tağıyeva (ADU)

BEYNİN LİMBİK SİSTEMİ İNSAN EMOSİYALARININ İDARƏETMƏ

MƏRKƏZİ KİMİ.....106

PERSONALİLƏR

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ – 150112

AİDA İMANQULİYEVƏ – 80.....115

XRONİKA.....118

CONTENTS

LINGUISTICS

Ramiga Shiraliyeva (AUL)

THE SEMANTIC RELATIONS OF THE DETERMINATIVE WORDS EXPRESSING INDEFINITENESS IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES.....11

Gulbaniz Najafova (AUL)

NATIONAL FEATURES OF THE SEMANTICS OF THE GERMAN PHRASEOLOGY.....18

Tatiana Smirnova-Cotet (Volga State University of Technology)

DEIXIS AS PRAGMATIC CONTEXTUAL MEANING IN TRANSLATING ADVERTISING SLOGANS.....25

Tamilla Naibova (AUL)

KARABAKH DISCOURSE IN MODERN RUSSIAN (BASED ON MODERN RUSSIAN MEDIA).....31

LITERATURE

Ahmed Sami Elaydy (Ain-Shams University)

A NOVEL “FROM NATION TO NATION” BY AZIZA JAFARZADE IN THE CONTEXT OF THE GENRE AND FORM OF STYLE.....36

Gunel Aliyeva (AUL)

THE REASONS OF EMERGENCE AND FORMATION OF MAGIC REALISM IN FICTION.....45

Gunel Safarova (ASPU)

SATIRICAL TENDENCY IN JAFAR RAMZI ISMAYILZADEH'S WORK.....52

Sevinj Aziz (NSU)

PARODY AND IRONY IN JANE AUSTEN'S “THE HISTORY OF ENGLAND”58

METHODICS

Sevda Imanova (AUL)

POSSIBILITIES OF FORMING AND ASSESSING OF THE STUDENTS' INTERCULTURAL COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGES LEARNING PROCESS.....64

Yashar Nuriyev (AUL)

SOME FACTORS ENSURING THE EFFICIENCY OF ACQUISITION OF FOREIGN LANGUAGE.....72

PEDAGOGICS

Matanat Huseynova (BSU)

THE MAIN TYPES OF TELEVISION INFLUENCE ON SOCIETY IN THE
ENLIGHTENMENT PROCESS.....79

Vidadi Bashirov (AUL)

EXAM ANXIETY AND DEMOCRACY.....84

PSYCHOLOGY

Parvin Aliyeva (ASPU)

THE ESSENCE OF LEARNING PSYCHOLOGICAL FEATURES OF NATIONAL
CHARACTER FORMATION IN TEENAGERS.....90

Sabina Maharramova (ASPU)

THE ESSENCE OF TEACHING MORALE IN
PRESCHOOL-AGED CHILDREN.....96

Sevda Mansurova (BSU)

FACTORS THAT DETERMINE MENTAL HEALTH IN FAMILY.....102

MEDICAL SCIENCES

Zulfiyya Taghiyeva (AUL)

LIMBIC SYSTEM AS AN EMOTIONAL CONTROL CENTER
OF THE BRAIN.....106

BIG NAMES

JALIL MAMMADGULUZADEH – 150.....112

AIDA IMANGULIYEVA – 80.....115

UNIVERSITY LIFE.....118

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Рамига Ширалиева (АУЯ)

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ СЛОВ,
ВЫРАЖАЮЩИХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТЬ В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....11

Гюльбеніз Наджафова (АУЯ)

О НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКЕ СЕМАНТИКИ НЕМЕЦКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ.....18

Татьяна Смирнова-Коте

(Поволжский Государственный Технологический Университет)

ДЕЙКСИС КАК ПРАГМАТИЧЕСКОЕ КОНТЕКСТУАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ
В ПЕРЕВОДЕ РЕКЛАМНЫХ СЛОГАНОВ.....25

Тамилла Наибова (АУЯ)

ДИСКУРС «КАРАБАХ» В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА
ПРИМЕРЕ РОССИЙСКОЙ ПРЕССЫ).....31

ЛИТЕРАТУРА

Ахмед Сами Елайди (Университет Айн-Шамс)

РОМАН АЗИЗЫ ДЖАФАРЗАДЕ «ИЗ КРАЯ В КРАЙ»
В КОНТЕКСТЕ ЖАНРА И ФОРМЫ СТИЛЯ.....45

Гюнель Алиева (АУЯ)

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ МАГИЧЕСКОГО
РЕАЛИЗМА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....52

Гюнель Сафарова (АГПУ)

САТИРИЧЕСКАЯ ТЕНДЕНЦИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
ДЖАФАРА РАМЗИ ИСМАИЛ-ЗАДЕ.....58

Севиндж Азиз (НГУ)

ПАРОДИЯ И ИРОНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ДЖЕЙН ОСТИН
«ИСТОРИЯ АНГЛИИ».....50

МЕТОДИКА

Севда Иманова (АУЯ)

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ОЦЕНИВАНИЯ
МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ У СТУДЕНТОВ.....64

Яшар Нуриев (АУЯ)

НЕКОТОРЫЕ ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОСВОЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	72
--	----

ПЕДАГОГИКА

Матанат Гусейнова (БГУ)

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ ВЛИЯНИЯ ТЕЛЕВИДЕНИЯ НА ОБЩЕСТВО В ПРОЦЕССЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ.....	79
---	----

Видади Баширов (АУЯ)

ЭКЗАМЕНАЦИОННОЕ ПЕРЕЖЕВАНИЕ И ДЕМОКРАТИЯ.....	84
---	----

ПСИХОЛОГИЯ

Парвин Алиева (АГПУ)

СУТЬ ИЗУЧЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА У ПОДРОСТКОВ.....	90
--	----

Сабина Магеррамова (АГПУ)

СУЩНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ НРАВСТВЕННЫМ ФОРМАМ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	96
--	----

Севда Мансурова (БСУ)

ФАКТОРЫ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ СЕМЬИ.....	102
---	-----

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Зульфия Тагиева (АУЯ)

ЛИМБИЧЕСКАЯ СИСТЕМА МОЗГА КАК ЦЕНТР КОНТРОЛЯ ЭМОЦИЙ ЧЕЛОВЕКА.....	106
--	-----

ПЕРСОНАЛИИ

ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ – 150.....	112
АИДА ИМАНКУЛИЕВА – 80.....	115
ХРОНИКА.....	118

DİLÇİLİK

Ramiqə Şirəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: qeyri-müəyyənlik, təyinedici sözlər, semantik əlaqələr

Keywords: indefiniteness, determiners, semantic relations

Ключевые слова: неопределенность, детерминаторы, семантические отношения

Dillərin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə mühüm təkan verən tədqiqatlar arasında onların müqayisəli-tutuşdurma üsulu ilə araşdırılması son illərdə geniş vüsət almışdır. Hazırda nəzəri və praktik cəhətdən qarşısına konkret məqsədlər qoymuş araşdırmalar iki istiqamətdə aparılır:

1. Konfrantativ. Burada ana dili ilə öyrənilən dil bütün aspektlər üzrə qarşılaşdırılır və onların hər birinə xas olan əlamətlər ümumiləşdirilir, oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir.

2. Kontrastiv. Bu yanaşmada isə kontakta girən dilləri fərqləndirən əlamətlər ön plana çəkilir və alınan nəticələr tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır.

Tədqiqatın obyektindən və məqsəddən asılı olaraq müxtəlif dillərdəki qeyri-müəyyənlik bildirən təyinedici sözlər (determinativlər) müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Belə determinativlər dilçilikdə qeyri-müəyyən saylar və ya qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər adlanır [7; 8; 11]. Müasir ingilis dilində qeyri-müəyyənliyin ifadəsi üçün ən çox /some/ və /any/ əvəzliliklərindən, Azərbaycan dilində isə /bəzi/, /hansısa/, /hər hansı/ leksemlərindən istifadə edilir [3; 8].

Ümumilikdə, müəyyənlik (qeyri-müəyyənlik) kateqoriyası kəmiyyət əlamətlərinə əsaslandığı üçün dilçilər və filosoflar keyfiyyət qeyri-müəyyənliyinin də mövcudluğunu inkar etmirlər. Qeyri-müəyyənlik keyfiyyət dəyişikliyi ilə xarakterizə olunur. Əgər hər hansı obyektin dəqiq parametri bəlli deyilsə, deməli, onun “kəmiyyət sərhədi” (L.Y.Molovitskiy, 1996) dəqiq deyildir /çox kitab, az kitab, bir neçə kitab/. Keyfiyyət sərhədi bilinməyən əşyanın (Rəfdən hər hansısa kitab (=bəzi kitablar) döşəməyə düşmüşdü) da haqqında eyni fikri söyləmək olar.

Qeyri-müəyyənlik ifadə edən determinativləri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

1) keyfiyyət bildirən determinativlər: ingilis dilində: a (qeyri-müəyyənlik artiklı), /some, any, one, a certain/; Azərbaycan dilində: /hər hansı, bəzi, o biri/

2) kəmiyyət bildirən determinativlər: ingilis dilində: /some, any, several (postdeterminativ), every və a few/; Azərbaycan dilində: /bir az, bir neçə, hər, bəzi/.

Müasir ingilis dilində /some/ və /any/ determinativlərinin işlənməsinə, daha doğrusu onların çox funksiyalılığına dair müxtəlif fikirlər var. Onların semantikasını qeyri-müəyyənlik təşkil edir, onlar işləndikləri (təyin etdikləri) ismin kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərini xarakterizə edirlər. /Some/ determinativinin işlənməsi hər hansı qeyri-müəyyən keyfiyyətin mövcudluğuna işarədir. Bu halda /some/ sözü tək halda olan ismin qarşısında işlənir: /You will put this at once in the hands of some energetic inquiry man// [8] (Siz inadla soruşan hər hansı adama dərhal bunu deyəcəksiniz).

Aşağıdakı misalda /some/ determinativi ingilis dilində qeyri-müəyyənlik bildirən artiklının əvəzinə işlənir: /Some woman came up to me and told we had been to school together// (=a woman)” (Mənə bir qadın yaxınlaşdı və dedi ki, biz bir (eyni) məktəbdə təhsil almışıq).

Qeyd etmək lazımdır ki, /some/ sözü qeyri-müəyyən keyfiyyət bildirmək üçün daha çox aşağıdakı ismi birləşmələrdə işlənir:

1) /some/ + maddi isim:

/a sort of some candy/ (some sort of candy);

2) some + mücərrəd isim:

/in the grip of some strange power/ (sort of);

3) /some/ + cəm halda isim:

/put on some shoes/ (some sort of shoes)

İngilis dilindəki /some/ qeyri-müəyyən sözünün qeyri-müəyyən keyfiyyət ifadə etməsi onun üçün xarakterikdir və Azərbaycan dilinə /hansısa, hər-hansı, bəzi/ mənalarında tərcümə olunur. Göstərilən sözlərin alternativ olaraq işlənməsi bilavasitə danışanın fərdi üslubu ilə əlaqədar olur:

1. /Mən onun hansısa məclisdə danışmağını eşitməmişəm// (eşitməmişəm)

2. /Mən onun hər-hansı məclisdə danışmağını eşitməmişəm//

3. /Mən onun bəzi məclisdə danışmağını eşitməmişəm//

Bəzi tədqiqatçılar ingilis dilindəki /some, any, certain, no/ leksemlərini artiklın leksik analoqu hesab edirlər [8].

Misala diqqət yetirək:

/He asked Blance for a piece of paper and some string to make a parcel// (S.Maugham) (O, Blansdan bir parça kağız və bağlama düzəltmək üçün bir az ip istədi: /a piece of paper/ = /a paper/ = /some paper/ = /some string/ = /a string/

Tədqiqat göstərir ki, /some/ qeyri-müəyyən əvəzliyinin və qeyri-müəyyənlik artiklının isim qarşısında işlənməsi qanunauyğun haldır. “Hər şeydən əvvəl, artikl ismin təyinedicisidir, onunla isim arasında sintaktik əlaqə mövcuddur. Belə əlaqə analitik quruluşlu birləşmələrin komponentləri arasında mövcud deyildir. Artikl əvəzliliklə (müəyyənlik artiklı /this, that/ işarə əvəzlilikləri ilə, qeyri-müəyyənlik artiklı isə /some/ qeyri-müəyyən əvəzliyi ilə) əvəz oluna bilər” [1, s.33].

Şübhəsiz, bunlar arasında semantik yaxınlığın olmasına baxmayaraq, qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərin qeyri-müəyyən artikllə əvəzlənməsi həmişə mümkün deyil. /Some + N/ (isim) birləşmələri daha geniş semantik çalarlar ifadə edə bildikləri üçün onların işlənmə variantları müxtəlifdir. Digər tərəfdən, qeyri-müəyyənlik artiklindən fərqli olaraq /some/ sözü müstəqil mənaya malikdir və cümlənin aktual üzvlənməsinə özünəməxsus təsiri vardır.

İngilis dilində dil materiallarının təhlili göstərir ki, /any/ qeyri-müəyyən əvəzliyi sual cümlələrinin potensialının reallaşmasında iki şəkildə iştirak edir:

1) informasiyanın qəbulu: /Is he having any success// (S.Maugham) (Onun hər hansı uğuru var?);

2) hər hansı obyektin və ya əlamətin mövcudluğuna şübhə ilə reaksiya: /Who says any good word to his address now?// (B.Shaw) (İndi onun ünvanına kim bir yaxşı söz deyir?)

Keyfiyyət bildirən qeyri-müəyyən /any/ determinativi fərdi keyfiyyətə (istənilən, hər hansı) laqeyd münasibət ifadə edə bilər:

/You may ask any question of any citizen and you will receive answers// (N.Novik) (Siz hər hansı vətəndaşa istənilən sualı verə bilərsiniz və cavab alacaqsınız).

/Come any day you like. You will find me at my desk any hour of the day at all times// (A.S.Hornby) (İstənilən (hər hansı) gün gəlin. Siz məni günün istənilən saatında işçi stolumun arxasında görəcəksiniz).

Misallardan aydın olur ki, ingilis dilindəki /any/qeyri-müəyyən keyfiyyət mənasında Azərbaycan dilinə *istənilən* sözü ilə uyğun gəlir. Bu sözlərin fərqləndirilməsi aktant mövqeyin (E.A.Широких) doldurulması əlaməti ilə şərtlənir. /Any/ əvəzliyinin əmələ gətirdiyi semantik qrupun strukturuna həmin əlamətlərin daxil edilməsi onun daşdığı mənanın geniş diapazonu ilə müəyyənləşir. Aktant mövqeyinin doldurulması /any/qeyri-müəyyən əvəzliyinin işlənmə variantları ilə xarakterizə edilir. Belə hallarda /any/ daha çox sual cümlələrində işlənir:

/Does Mr.Strickland live here by any chance?// (S.Maugham);

/What makes you think you have any talent?// (S.Maugham).

/Any/qeyri-müəyyən əvəzliyinin Azərbaycan dilinə *heç*/ ədatı ilə tərcümə olunması danışanın tam inkar etmə amili ilə müəyyənləşir:

/Do not discuss your training with any other member of the community, including parents// (N.Novik) (Valideynləriniz daxil olmaqla cəmiyyətin heç bir üzvü ilə öz təliminizi müzakirə etməyin).

/He has got hardly any money// (S.Maugham) (Onun heç pulu yoxdur).

/Laura did not pay any attention to his coming// (N.Novik) (Laura onun gəlişinə heç fikir vermədi).

Deməli, ingilis dilində qeyri-müəyyən əvəzliliklər kimi müxtəlif funksiyalar daşıyan /some/ və /any/ leksemləri cümlələrin növlərindən asılı olaraq deyil, kəsb etdikləri məna çalarlarına əsasən fərqlənilirlər. Onların hər ikisinin interpretasiyası /istənilən, hansısa, heç/ konseptlərinin mənaları ilə eynilik təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sual və inkar cümlələrində, eləcə də şərt bu-
daq cümləsində /some/əvəzliyinin işlənməsi onun müxtəlif mətnlərdə ifadə etdiyi
məna çalarları ilə şərtlənir: /Will you have some tea?// (N.Novik) (Bir az çay
içəcəksiniz?).

/I would be very grateful if you could recommend some texts to my
attention// (N.Novik) (Əgər bəzi mətnləri diqqətimə çatdırsanız minnətdar olaram).

/If some dentist was going to start slicing his mouth open, he wanted to be
sure hes wasn't going to feel anything// (L.Jewel) (Əgər hər hansı diş həkimi onun
ağzının geniş açılmasına cəhd etsəydi, o istərdi ki, heç bir ağrı hiss etməyəcəyinə
əmin olsun).

İngilis dilində qeyri-müəyyənliyi ifadə edən /some/ və /any/ sözlərinin kəsb
etdikləri məna variantları həm danışan, həm də dinləyən tərəfindən müxtəlif cür
anlaşıla bilər. Belə ki, /some//any/ kimi danışıda arzunun və zərurətin modallıq
çalarını təqdim edə bilər, lakin mövcudluğun presuppozisiyası olmadığı üçün
“hansı olur-olsun” mənasını dəqiq ifadə edə bilməz. Müq et:

1. /Is there any chance of seeing any of his pictures?// (S.Maugham);

2. /There is some chance of seeing some of his pictures//.

Tədqiqat göstərir ki, /some/ və /any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin işlənməsi
heç də həmişə cümlənin növündən asılı olmur. Onların özünəməxsus semantikasi
kəmiyyət və keyfiyyət qeyri-müəyyənliyini ifadə edir. Onların leksik məna xüsusi-
yətləri müxtəlif birləşmələr yaratmağa imkan verir. /Some/ əvəzliyi /a certain, one/
sözləri ilə, /any/ isə *qeyri-müəyyən artikllə* (a),/every, either, all/ leksemləri ilə alter-
nativ işləndikdə kəmiyyət və keyfiyyət qeyri-müəyyənliyini ifadə edə bilirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, semantik yaxınlıqlarına baxmayaraq /some/ və
/any/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin *qeyri-müəyyən artikl ilə* əvəzlənməsi həmişə
mümkün olmur. Məlumdur ki, ingilis dilində qeyri-müəyyən artikl ancaq tək ha-
lində olan isimlərlə işlənə bilər, ismin qeyri-müəyyən olduğunu bildirməklə, həm
də onun *bir* olduğunu göstərir. /Some/ sözünün semantikasi keyfiyyət qeyri-müəy-
yənliliyini ifadə edərkən “*hər hansı, məlum olmayan, qeyri-müəyyən, müəyyənləş-
dirilməmiş*” kimi anlayışları (komponentləri) ehtiva edir. Aşağıda verilmiş mikro-
mətnə /some/ sözünün müxtəlif mənalar kəsb etməsi buna nümunədir:

/The Rue Bonterrie is a narrow street. At every door you see a woman. Some
lean lazily against the side-posts, and some listlessly read..... Some are fat and
some are thin.... Some wear black shifts and flesh-coloured stockings, some with
curly hair, dyed yellow are dressed like little girls// (S.Maugham).

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, yuxarıdakı parçada /some/ sözü isim-
lərin (a woman) təyinediciləri kimi çıxış edir. /Some/ sözü sintaktik cəhətdən tə-
yin hesab olunur, o, ismi müəyyən edir, funksiya cəhətdən əvəzlik kimi çıxış et-
məsə də, qeyri-müəyyən əvəzlik xüsusiyyətini qoruyub saxlayır.

İngilis dilində qeyri-müəyyənlik bildirən /any/ təyinedici sözü də yuxarıda
qeyd olunan xüsusiyyətlərə malikdir və o, əlavə komponent olaraq “*hansısa, bəzi,
istənilən*” mənalarını kəsb edir.

/If you don't think there are any other opportunities there, what is your game plan?// (L.Jewell)

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilindəki /some/ və /any/ determinativləri qeyri-müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət ifadə etdikləri üçün onların şərhə bəzən çətinlik törədir. Bədii ədəbiyyatdan götürülmüş və təhlil edilmiş nümunələr əsasında inamla deyə bilərik ki, /N + of some kind / sort/ tipli birləşmələrdə /some/ keyfiyyət qeyri-müəyyənliyi, /some + amount / number/ tipli birləşmələrdə isə kəmiyyət qeyri-müəyyənliyi ifadə edir.

Müqayisə et:

1. /That was a celebration of some sort, a holiday// (L.Lowry);

2. /...some of the tellings are a little boring. I've seen some of the old fall asleep during tellings// (N.Novik).

Verilmiş nümunələrin təhlili göstərir ki, /some/ və /any/ determinativlərinin işlənməsi cümlələrin tiplərinə əsasən deyil, onların kəsb etdikləri semantika ilə şərtlənir. Onlar fərdi deyil, ümumiləşdirilmiş mənaya malikdir. Misallardan göründüyü kimi, onların ifadə etdiyi qeyri-müəyyənlik əvəz etdikləri şəxsin və ya əşyanın malik olduğu mənadan asılı olur. Digər tərəfdən, onların başqa qeyri-müəyyənlik bildirən determinativlərlə semantik əlaqələri nəzərə cəpəcaq dərəcədə fərqlidir. Belə ki, /any/ determinativi /a/ (qeyri-müəyyənlik artkli), /every, either, all/qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərlə, /some/ isə /a certain, one/(keyfiyyət qeyri-müəyyənliyi bildirərkən) və /several/(kəmiyyət qeyri-müəyyənliyi ifadə edərkən) leksemləri ilə daha yaxın mənə cəlarlarına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, /some/ və ya /any/ qeyri-müəyyən determinativlərinin ingilis dilində qeyri-müəyyənlik artkli ilə semantik yaxınlığına baxmayaraq onların bir-birini əvəz etməsi həmişə mümkün olmur. Konkret olaraq, /one/sözü aşağıdakı hallarda işlənə bilmir:

-sayılmayan isimlərlə:

/If you don't have enough information, you can find more on our website//.

-yiyəlik əvəzliliklərinin absolut formaları ilə:

/These are his papers. Where are mine?//

-bir az, bir qədər, bir neçə mənasında işlənən əvəzliliklərlə:

/Do you have any whiteboard markers? Give me some, please//.

-saylarla:

/There are files on the desk. Bring two, please// [11].

İngilis dilindəki /one/ sayının Azərbaycan dilində qarşılığı birdir. Qeyri-müəyyənlik əvəzliyi kimi o, həm ayrılıqda, həm də /az, xeyli, çox, qədər, neçə/ sözləri ilə birləşərək işlənə bilir (bir az, bir xeyli...).

/Bir/ sözünün qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənməsi Azərbaycan dilində çox geniş yayılmışdır. /Bir/ sözü ümumi isimlərin əvvəlində gələrək onlara qeyri-müəyyənlik mənası verir və bir sıra qeyri-müəyyənlik əvəzliliklərinin yaranmasına səbəb olur. /Bir/ sayı /hər/ təyin əvəzliyi, /heç/ ədatı, habelə müstəqil işləkliyə malik olmayan insan məzmunlu /kəs/ sözü ilə əlaqəyə girərək /hər bir, hər biri, heç

biri/ (sonuncu inkar əvəzliyi kimi də verilir), /bir kəs/ qeyri-müəyyən əvəzliliklərini formalaşdırmışdır.

/Biri/ və /birisi/ sözlərini həmişə müstəqil, ayrıca leksik vahid hesab etmək olmaz. Belə ki, mətn içərisində əvvəlki cümlələrdə adı çəkilmiş hər hansı şəxsin sonradan təkrara yol vermədən, yaxud bir neçə nəfərin birini təqdim etmək üçün /onlardan biri/, yaxud qısaca olaraq /biri/ ifadəsi işlədilir [4, s.11]. Məsələn: /Sabah bura güzəriniz düşsə, bunlardan birini də dükanda görməzsiniz// (M.F.Axundov).

Beləliklə, müqayisələr əsasında təhlilə cəlb etdiyimiz nümunələrin tədqiqi sübut edir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərin işlənməsi onların semantikasi ilə sıx bağlıdır və bir-birini əvəz edə bilməsi həmişə mümkün olmur. Hər iki dildə qeyri-müəyyən əvəzliliklər əlavə leksik məna daşıdıqları üçün onlar qeyri-müəyyənliyi sırf qrammatik vasitə kimi ifadə edə bilmirlər. İngilis və Azərbaycan dillərində qeyri müəyyənlik ifadə edən determinativlərin düüst işlənməsi onların daşdığı semantika ilə şərtlənir.

Tədqiqat göstərdi ki, müxtəlif formalı və məzmunlu mətnlərdə işlədilən əsas nitq hissələrindən biri olan əvəzliliklər mühüm yer tutur və yaratdıqları birləşmələrlə birlikdə konkret funksiyaları yerinə yetirirlər. Onlar işlənmə tezliyi baxımından da fərqlidirlər. Onların keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri ifadə edə bilməsi istənilən araşdırma üçün dil materialı təqdim edə bilir. Onlar ismi, sifəti, sayı, zərfi və feili ümumiləşdirilmiş halda əvəz etmək imkanına malikdirlər.

Müəyyən bir dildə əvəzliliklərin özləri arasında semantik yaxınlığı, üslubi çarlılığı və mətn yaradıcılığında imkanları genişdir. Bu xüsusiyyətləri müqayisə olunan müxtəlif sistemli dillərə də aid etmək olar, çünki bütün dillərdə əvəzliliklər digər nitq hissələrindən, hər şeydən əvvəl, ümumilik ifadə etməsi ilə fərqlənir. Əvəzliliklərdə ifadə olunan ümumilik və ya qeyri-müəyyənlik mətn daxilində və ya danışq prosesində reallaşır. Əvəzliyin nəyin əvəzinə işlədilməsini anlamaq onun semantikasını təyin etməyin əsas şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev E.İ. Müxtəlif sistemli dillərdə köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xarakteristikası (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Fil.e.dok. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2009, 41 s.
2. Hüseynova M. Folklor mətnlərində əvəzliyin üslubi imkanları və poetik funksionallığı // Filologiya məsələləri, № 6, 2018, s.3-13
3. Musayev O.İ. Müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərinin morfologiyası. Ankara, 2018, 460 s.
4. Tağıyeva E.İ. Müasir Azərbaycan dilində bir sayının söz yaradıcılığında rolu. Fil.f.d.diss.avtoreferatı. Bakı, 2014, 27 s.
5. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
6. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2011, 409 s.
7. Маловицкий Л.Я. Семантика переходности и семантика неопределенности. //Проблемы лингвистической семантики: Материалы межвузовской научной конференции. Череповец, 1996.

8. Широких Е.А. Семантические соотношения качественных детерминативов (в английском и русском языках). Вопросы лингвистики, педагогики и методики преподавания иностранных языков. Ижевск: Изд. дом «Удмуртский университет», 2006, с.350-360.
9. A New University English Grammar / подред. Зеленщикова А.В. Москва: Академия, 2011, 720 с.
10. MacMillan. English Dictionary. UK, 2007, 1748 p.
11. ru.globe.com / az.ru

Summary

The semantic relations of the determinative words expressing indefiniteness in the English and Azerbaijani languages

The present article studies the concept of determiners for indefinite words in the English and Azerbaijani languages. It deals with the problem of semantic relations in both languages. Special attention is given to the qualitative features of indefinite pronouns. The study is carried out on the basis of the authentic materials of the compared English and Azerbaijani languages.

Резюме

Семантические отношения определяющих слов, выражающих неопределенность в английском и азербайджанском языках

В статье рассматривается понятие определителей неопределенных слов в английском и азербайджанском языках. Она касается проблемы семантических отношений в обоих языках. Особое внимание уделено качественным признакам неопределенных местоимений. Исследование проводится на основе достоверных материалов сравниваемых английского и азербайджанского языков.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.Veysəlli

Гюльбениз Наджафова
Азербайджанский Университет Языков

О НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКЕ СЕМАНТИКИ НЕМЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Ключевые слова: *фразеологическая единица, страноведение, кумулятивная функция, семантика, национально-культурные элементы*

Açar sözlər: *frazeoloji vahid, ölkəşünaslıq, kumulyativ funksiya, semantika, milli-mədəni elementlər*

Keywords: *phraseological unit, regional ethnography, cumulative function, semantics, national – cultural elements*

Исследование национально-специфических элементов плана содержания фразеологических единиц (ФЕ) является одной из актуальных задач страноведческой лингвистики, занимающейся разработкой лингвистических основ страноведческого аспекта в преподавании иностранных языков. Наибольший вклад в разработку лингвистических основ этого аспекта внесли Е.М.Верещагин и В.Г.Костомаров [3; 4]. Их исходным положением является признание кумулятивной функции языка, то есть функции отражения, фиксации и сохранения в языковых единицах информации о постигнутой человеком действительности. Кумулятивная функция обеспечивается прежде всего лексикой и фразеологией [2; 3; 6]. Элементы плана содержания слов и ФЕ, отражающие своеобразие национальной культуры страны изучаемого языка, составляют национально-специфический элемент их семантики.

Исследование семантики немецких фразеологизмов показывает, что их страноведческая значимость обнаруживается на трех уровнях, выделяемых лингвистами в семантической структуре устойчивых словесных комплексов [5, с.15; 6, с.144; 7, с.65]:

1. В прямых значениях отдельных компонентов фразеологизма: *auf Heller und Pfennig bezahlen* = «уплатить все до последней копейки», буквально: уплатить вплоть до геллеров и пфеннигов (геллер и пфенниг – немецкие монеты); *Mensch Meier!* разг. «кого я вижу!», разг. фам. «черт возьми», «вот это да!» (возглас, выражающий удивление), компонент *Meier* является типичным немецким антропонимом.

2. В прямом значении всего словесного комплекса, которое является отражением национально-специфической ситуации, лежащей в основе переносного значения фразеологизма [5, с.15]: *sich kein Blatt vor den Mund nehmen* «говорить прямо, без обиняков», дословно: не держать лист перед ртом. Прямое значение отражает старый театральный обычай в Германии: артисты прикрывали себе лицо листьями, чтобы иметь возможность произ-

нести со сцены некоторые вещи, не боясь быть опознанными и привлеченными к ответственности.

Следует отметить большую степень эксплицитности национальной специфики в первой группе по сравнению со второй (обе группы образуют единый тип – прямое значение – и противопоставляют переносному значению фразеологизма).

3. В переносном значении фразеологизма: *blauer Lappen* разг. «сотенная, синенькая (/старый/ банковский билет в сто марок)»; *gruner Anton* разг. название тюрьмы на улице Антонштрассе в Берлине.

Информация, заключенная на вышеуказанных трех уровнях семантической структуры немецких ФЕ, может носить самый различный характер. По наличию или отсутствию отражения культуры, то есть «совокупности результатов и процессов социальной деятельности людей» [4, с.94], а также по виду отражаемой культуры с точки зрения ее генезиса во фразеологическом составе немецкого языка с позиции носителя русского языка можно выделить:

I. ФЕ, не отражающие культуры ни на одном уровне своей семантики. К числу таких фразеологизмов относятся единицы с компонентами, обозначающими части тела: *Hand und Fuß haben* «иметь под собой реальную основу, быть обоснованным, логичным» и другие.; явления природы: *die Sonne vom Himmel weglegen* «(пытаться) отрицать что-л. ясное и очевидное» и другие; родство: *seinem Vater nachschlagen* «пойти в отца» и т. п.

II. ФЕ, отражающие элементы культуры на одном, двух или трех уровнях своей семантической структуры. Они, в свою очередь, подразделяются по происхождению на фразеологизмы, отражающие:

1) общечеловеческую культуру (в том числе материальную): *einen in die Falle locken* «заманить в ловушку кого-л.»; *aus der Reihe tanzen* разг. «нарушать общий порядок, идти своим собственным путем»; *jmdn zur Rede stellen* «потребовать кого-л. к ответу, потребовать от кого-л. объяснений» и др.;

2) единицы, отражающие предметы и явления, типичные как для страны изучаемого языка (немецкого), так и для страны исходного языка (русского), но не универсальные. Например, в целом ряде фразеологизмов в качестве их компонентов выступают названия фруктов, растений, распространенных как в немецкоязычном, так и в русскоязычном ареалах: *es konnte kein Apfel zu Boden (fallen)* «яблоку негде (было) упасть»; *in die Binsen gehen* «не удаваться, не осуществляться; пропасть, погибнуть». Многие фразеологизмы связаны с прядильным делом, ткачеством, ремеслом портного: *die beiden spinnen keinen guten Faden miteinander* «они не ладят»; *zu Faden schlagen* «делать что-л. вчерне», прямое значение фразеологизма связано с ткацким делом и означает: «нанизывать нить в цепочку»; в профессии портного этот же фразеологизм означал буквально: наметать, приметать что-л.;

3) фразеологизмы, отражающие в своей семантике предметы и явления, типичные для носителей немецкого языка, но для носителей русского языка являющиеся хотя и известными, но не типичными. Например, в не-

мецком языке по сравнению с русским больше ФЕ, связанных с мореплаванием: *das ist Wind auf j-s Segel* разг. «это в его интересах – это вода на его мельницу»; *jmdm den (allen) Wind aus den Segeln nehmen* «лишить кого-л. возможности действовать, парализовать чью-л. деятельность», буквально: перехватить ветер, раздувающий чьи-л. паруса (см. аналогичную точку зрения в [6, с.153];

4) фразеологические единицы, которые отражают предметы и явления, типичные для немецкоязычных стран, но либо вообще отсутствующие у нас в стране, либо отличающиеся каким-то отдельными деталями. Например: *er weiß, wo das Gold im Rhein liegt* «он очень умен», дословно: он знает, где лежит золото в Рейне: национально-специфичным является не только название р. Рейн, но и прямое значение всего словесного комплекса, содержащее намек на миф о золоте Нибелунгов (см. «Песнь о Нибелунгах», а также текст оперы Р.Вагнера «Золото Рейна» («*Rheingold*»)), написанной на основе этого древнегерманского эпоса); *Sitz nicht so krumm wie ein Fiedelbogen* «Не сиди согнувшись в три погибели!», буквально: Не сиди согнувшись как (скрипичный) смычок!, прямое значение словесного комплекса основано на выпуклой форме смычка в Германии (в отличие от прямой формы смычка у русских).

Таким образом, среди ФЕ немецкого языка с точки зрения носителя русского языка можно выделить фразеологизмы с семантикой, не отражающей культуру ни на одном уровне своей семантики (I) и отражающей культуру на одном, двух или всех трех уровнях своей семантической структуры (II), причем последние разделяются на следующие группы: с общечеловеческой семантикой (II, 1), с семантикой, тождественной для обеих стран (II, 2), с национально-типичной (II, 3) и национально-специфичной семантикой (II, 4).

Национально-специфические элементы на любом из трех уровней семантики немецких ФЕ могут быть абсолютными (присущими только немецкой культуре, см выше примеры *Mensch Meier!*, *er weiß, wo das Gold im Rhein liegt* и др.) и относительными (присущими не только немецкой культуре, но и культуре других народов, и в то же время специфичными относительно культуры народа-носителя русского языка) [8, с.156]. Количество ФЕ немецкого языка с относительной национально-специфичной семантикой находится в обратной зависимости от степени общности культур немецкого народа и народа-носителя русского языка: при сопоставлении немецкой фразеологии с фразеологией западноевропейских языков (английского, французского и др.) таких ФЕ окажется меньше, чем при сопоставлении с русской фразеологией. Например, в немецком языке есть ФЕ, восходящие к крестовым походам, рыцарским турнирам: *in Jaffa liegen* «быть сознания, больным или мертвым», прямое значение фразеологизма – лежать в Яффе – отражает тот факт, что г. Яффа был главным портом крестоносцев; *etwas auf die Bahn bringen* «вводить, распространять что-л. новое», прямое значение компонента *Bahn* (выровненное место) напоминает о соревнованиях рыцарей. Ряд фразеологизмов связан с католицизмом: *katholisch daherreden* разг.

пренебр. = «нести околесицу (или ахинею)» и другие. Семантика этих фразеологизмов отражает явления, характерные не только для немецкой культуры, но и для большинства западноевропейских стран. Семантика следующих ФЕ отражает явления, свойственные немецкой (и русской) культуре: *ein Vaterunser lang* шутл. «совсем недолго», то есть столько времени, сколько требуется на прочтение молитвы; *Den Handschuh hinwerfen* «бросить перчатку, бросить вызов»; *die Sonne für einen Dudelsack halten* «быть подпивши, буквально: принимать солнце за волынку».

Относительная национальная специфичность семантики ФЕ может быть: 1) полной, то есть охватывать весь план содержания (на том уровне семантической структуры ФЕ, на котором обнаруживаются национально-специфические элементы), например: в фразеологизме *katholisch daherreden* = «нести околесицу (или ахинею)» весь план содержания компонента *katholisch* является специфичным; 2) частичной – межъязыковое различие затрагивает лишь один семантический признак (опять-таки на одном из трех уровней), см. ниже примеры с компонентами *Elle*, *Meile*, прямое значение которых отличается от значения соответствующих русских лексем «локоть» (в качестве меры длины), «миля» одним, но существенным семантическим признаком – различием в длине соответствующих немецких и русских мер; 3) фоновой – специфика охватывает отдельные, не очень существенные детали явления, отражаемого в семантике ФЕ, см. выше пример *Sitz nicht so krumm wie ein Fiedelbogen* (сравним с аналогичным распределением страноведчески значимой лексики по шкале убывающей коммуникативной значимости у А.Д.Райхштейна [5, с.14-15]).

Прямой план ФЕ немецкого языка отражает различные стороны жизни немецкого народа. Ниже предлагается тематическая классификация фразеологизмов по прямому значению отдельных компонентов и комплексов в целом (ср. с тематической классификацией прототипов русских фразеологизмов в [4, с.92-96]).

1. Группа фразеологизмов традиционного быта:

Во многих фразеологизмах в качестве их компонентов выступают наименования денежных единиц (названия даны в порядке убывания их встречаемости во фразеологизмах): *Pfennig*, *Taler*, *Heller*, *Groschen*, *Dukat* (en), *Deut*, *Rappen*, *Kreuzer*, *Mark*, *Scherflein*. В современной денежной системе немецкоязычных стран употребляются лишь некоторые из этих единиц: *Pfennig*, *Groschen* (= австр. 1/100 шиллинга, или = нем. 10 пфеннингов), *Rappen* (=швейц. 1/100 франка), *Mark*. Остальные являются странными монетами, бывшими когда-то в обращении. Например: *einem durch Mark und Pfennige gehen* шутл. «это больно бьет кого-то по карману, это разоряет кого-то» и другие.

В ряде фразеологизмов встречаются такие меры длины, как *Elle* (локоть) и *Meile* (миля). ФЕ с компонентами *Elle* относятся к группе фразеологизмов с частичной относительной национально-специфичной семантикой:

mit gleicher Elle messen «мерить на один аршин», букв.: мерить одним локтем, и другие.

2. Фразеологизмы, отражающие трудовую деятельность:

а) охоту: einen Bock schießen разг. фам. «промахнуться, оплошать, сплеховать, дать маху», буквально: подстрелить козла, выражение основано на обычае охотников преподносить плохому стрелку козла в знак утешения и другие, б) почтовое дело: blauer Brief «неприятное сообщение, сейчас в Германии главным образом извещение об увольнении», буквально: голубое письмо, выражение основано на голубом цвете конвертов учреждений. Цвет образует реальную специфику, поэтому данный фразеологизм относится к ФЕ с фоновой относительной национально-специфической семантикой на уровне прямого значения всего словесного комплекса. На уровне же переносного значения данный фразеологизм обладает полной относительной национальной спецификой.

3. Фразеологизмы с ономастической лексикой:

а) с антропонимами: stolzer Heinrich (солд. жарг.) «рисовая каша», буквально: гордый Генрих (Генрих – типичное немецкое имя); Aber sicher, sagte Blücher «конечно! точно!», буквально: Ну конечно, сказал Блюхер (Г. Блюхер – известный немецкий полководец) и другие; б) с топонимами: Bier nach München bringen «делать что-л. излишнее» и другие.

4. Социальные отношения, отраженные во фразеологизмах:

а) правовые обычаи: auf den Esel setzen «сердить, возмущать», прямое значение словосочетания – сажать на осла – восходит к обычаю средневековья сажать на осла женщину, ударившую своего мужа, и проводить под всеобщие насмешки по улицам. Такому же наказанию подвергались нарушившие супружескую верность, клятвопреступники и предатели, и другие; б) титулы, отражающие социальное положение человека: в ряде ФЕ отражено слово Kaiser (кайзер) – титул высших немецких властителей, например: wo nichts ist, hat der Kaiser sein Recht verloren «на нет и суда нет» и другие.

5. Фразеологизмы, отразившие исторические и памятные события из жизни страны:

а) крестовые походы (см. выше пример in Jaffa liegen); б) рыцарские турниры (см. выше пример etwas auf die Bahn bringen и другие); в) продажу индульгенций: Ablass nach Rom tragen «делать что-л. излишнее», буквально: «везти индульгенции в Рим»; фразеологизм восходит к продаже индульгенций, которые изготовлялись в средние века в Риме и рассыпались во многие страны Западной Европы, в том числе и в Германию; г) эпоху Реформации: nach der römischen Geige tanzen «быть слугой папы римского, плясать под его дудку», дословно: плясать под римскую скрипку, так в годы Реформации высмеивали католиков; продажу подданных для участия в колониальных войнах: Ab nach Kassel разг. фам. «с глаз долой! Катись!, скатертью дорога!», буквально: в Кассель!, во время войны североамериканских колоний Англии

за независимость (1775/83 гг.) г. Кассель (ныне на территории Германии) был сборным пунктом немецких рекрутов, проданных Англии, и другие.

6. Группа фразеологизмов, связанных с духовной культурой:

а) обычаями: *die Kinderschuhe ausgezogen / ausziehen haben* «выйти из пеленок, из детского возраста», буквально: снять детскую обувь, фразеологизм связан со старым обычаем снимать старую обувь перед бракосочетанием, и другие; б) литературой: *das ist eine Idee von Schiller* «это блестящая идея», и другие; в) вероисповеданием: *es ist zum Katholischwerden* разг. «с ума можно сойти!», буквально: в пору стать католиком, и другие.

7. «Жестовые» фразеологизмы:

einem nicht das Weiße im Auge gönnen «завидовать кому-л. во всем, не желать ему ни в чем добра», буквально: не желать кому-л. иметь хотя бы белок в глазу. Фразеологизм связан со следующим национально-специфичным жестом: человек, у которого отнимают его последнее достояние, опускает нижнее веко так, что становится виден белок его глаза, и спрашивает: «Может вам нужно еще и это?», и другие.

Итак, анализ показывает, что немецкие ФЕ обладают национально-специфическими элементами в их семантике. Поэтому использование ФЕ в качестве источника страноведческих сведений при преподавании немецкого языка как иностранного имеет большое практическое значение.

Литература

1. Бинович Л.Э. Немецко-русский фразеологический словарь. М., 1975.
2. Вежбицка А. Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики. Москва, 2011.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. М., 1980.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов // Словари и лингвострановедение. М., 1982, с. 91-104.
5. Райхштейн А.Д. Лингвистика и страноведческий аспект в преподавании иностранного языка // Иностранные языки в школе, 1982, № 6, с. 12-17.
6. Райхштейн А.Д. Лингвострановедческий аспект устойчивых словесных комплексов // Словари и лингвострановедение. М., 1982, с. 143-154.
7. Мелерович А.М. Семантический анализ фразеологических единиц // НДВШ. Филологические науки, 1979, № 5, с. 63-69.
8. Ордин И.Ю. К вопросу о специфике образной основы эквивалентных фразеологизмов // Вавилонская башня – 2. Слово. Текст. Культура. Чтения 2002-2009. М., 2009, с. 154-162.
9. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten (In zwei Bänden). Freiburg im Breisgau, 1976.

Xülasə

Alman frazeologizmlərinin semantikasının milli xüsusiyyəti haqqında

Məqalədə alman frazeoloji vahidlərinin məzmununun milli-spesifik elementləri ölkəşünaslıq aspektində tədqiq edilir. Bu, alman dilinin xarici dil kimi tədrisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk əlamət dilin kumulyativ funksiyası, yəni dil vahidlərində informasiyanın əks edilməsi və saxlanılması funksiyası nəzərdə tutulur. Alman xalqının milli mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirən söz və frazeoloji vahidlərin məzmunu onların semantikasının milli-spesifik elementlərini təşkil edir. Alman frazeologizmlərinin semantikasının tədqiqi göstərir ki, onların ölkəşünaslıq baxımından əhəmiyyəti özünü üç səviyyədə: 1) frazeologizmlərin ayrı-ayrı komponentlərinin birbaşa mənasında; 2) frazeologizmin mənasını təşkil edən bütün söz kompleksinin birbaşa mənasında; 3) frazeologizmin məcazi mənasında göstərir. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunun qeyd edilən üç səviyyəsində məlumat müxtəlif xarakter daşıya bilər. Alman frazeologizmlərində xalqın mədəniyyətinin əks edilməsi və ya edilməməsi rus dilinin daşıyıcısı mövqeyindən qruplaşdırılır və şərh edilir. Burada ümumbəşəri mədəniyyəti əks etdirən frazeoloji vahidlər, alman və rus xalqlarına xas olan əşya və hadisələri əks etdirən frazeoloji vahidlər, alman xalqı və almandilli ölkələr üçün tipik frazeoloji vahidlər təsvir edilir. Frazeoloji vahidlərin milli-spesifik semantikasi tam, qismən və fon təşkil edərək ola bilər. Frazeoloji vahidlərin birbaşa mənası əsasında onların tematik təsnifatı təqdim edilir.

Summary

National Features of the Semantics of the German Phraseology

In the article, the national-specific elements of the content of the German phraselogical units in the aspect of regional ethnography are researched. It has a particular importance in the teaching of german language as a foreign language. The initial sign implies a cumulative function of the language, that is, the function of mirroring and storing information in language units. The content of words and phrases reflecting the peculiarities of the national culture of German people constitute the national – specific elements of their semantics. The study of the semantics of German phraseology displays itself in three ways:

- 1) in the direct sense of certain components of phraseology;
- 2) in the direct sense of the whole word complex that constitutes the meaning of phraseology;
- 3) in the figurative sense of phraseology.

The information in the three levels of semantic structure of the phraselogical units can be different. Whether or not the German culture is reflected German phraseology, is interpreted and classified from the position of the Russian language carrier. Here is described the phraseological units reflecting universal culture, the phraseological units reflecting objects and events typical for German and Russian people and the typical phraseological units for German people and German speaking countries. The national – specific semantics of phraseological units may be complete or partial. The thematic classification of the phraseological units is given on the basis of their meaning.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.Veysəlli

Tatiana Smirnova-Cotet
Volga State University of Technology

DEIXIS AS PRAGMATIC CONTEXTUAL MEANING IN TRANSLATING ADVERTISING SLOGANS

Keywords: *deixis, personal deixis, contextual meaning, advertising slogans, pragmatic adaptation*

Açar sözlər: *deyixsis, şəxs deyixsisi, kontekstual məna, reklam şüarları, pragmatik uyğunlaşma*

Ключевые слова: *дейксис, персональный дейксис, контекстуальное значение, рекламные слоганы, прагматическая адаптация*

When translating advertising slogans, it is essential to understand the kind of communication intended by the communicator. Advertising is pragmatic at any level as it aims at influencing a potential customer buying decision. Pragmatics deals here with the “meaning in use” [6, p.1]. The translator should understand the speaker’s meaning in a particular context, the idea the copywriter has put in, and convey it in the target language without ignoring the receiver of the message. Pragmatic adaptation in this sense is impossible without studying the four principals of pragmatic phenomena: deixis, presupposition, speech acts, and implicature. We follow MARMARIDOU [4, p.63], who noted: “The interaction of linguistic form and context to convey meaning gives rise to a number of systematically occurring phenomena which are pragmatic in that they occur whenever language is used. They are typically identified as deixis, presupposition, speech acts and implicature”.

We are particularly interested in deixis. According to LEVINSON [3, p.100], “Deixis is the study of deictic or indexical expressions in language, like *you, now, today*. It can be regarded as a special kind of grammatical property instantiated in the familiar categories of person, tense, place, etc.”

Following WEISENBORN and KLEIN [7, p.2], we distinguish personal deixis, temporal deixis, and spatial deixis. We are also adding the pointing deixis that is very popular in Russian advertising slogans. MATVEEVA [5, pp.45-45] distinguishes primary, secondary, social, and text deixis.

In general, deixis does not seem to be fully covered in linguistic literature. As LEVINSON [3, p.97] noted: “Deixis is one of the most empirically understudied core areas of pragmatics, we are far from understanding its boundaries and have no adequate cross-linguistic typology of deictic expression”.

The purpose of this article is to examine the phenomenon of primary personal deixis.

Personal deixis is crucial in advertising slogans as it helps to create the illusion that a consumer is the main actor of the advertising campaign. This approach forces

the consumer to closely relate and identify himself with the speaker. Personal deixis is frequently leveraged in Russian, French, and English advertising slogans.

1. Personal pronouns and pronominal possessive adjectives of the 1st person.

When we talk about personal deixis in advertising slogans we think first of all about personal pronouns and pronominal possessive adjectives. They are principally “I”, “you”, “we” and “my”, “your”, “our” in the English language, “nous” (we), “je” (I), “mon” (my), “ton” (your), “votre” (“your” in plural form) in the French language and “мы” (we), “ты” (you), “вы” (“you” in plural form), “наш” (our), “твой” (your), “ваш” (“your” in plural form) in the Russian language:

It's my beauty, it's my skin, it's my life¹

It is a slogan for moisturizing sorbet cream Hydra Life of Dior. Usually the meaning of these pronominal possessive adjectives is provided either by the linguistic context or, more frequently, by the non-linguistic context. We see or hear the speaker. In case of advertising slogans, we usually see the speaker on advertising posters, advertising video, etc. However, the real meaning of these pronominal adjectives is that “this product should be yours”, the main actor is the consumer, and the whole campaign should create the illusion that it is the consumer who is speaking. It appears that there is no receiver of the message, the consumer should identify himself with the speaker.

This slogan was translated almost word by word into Russian:

Это моя красота, это моя кожа, это мой Hydra LIFE (*Glamour*², avril 2017)
[Èto moja krasota, èto moja koža, èto moj Hydra LIFE]
It's my beauty, it's my skin, it's my Hydra LIFE

In the source slogan we see a play on words – Life as a product name and life as a common noun that takes the third place in the anaphoric sentences. In the Russian language this play on words is not conveyed, but the name of the product is graphically pointed out with principal Latin letters. The name of the product is not translated into Russian.

Let's take another example and refer to the well-known slogan for McDonald's advertising campaign that contains the pronoun “I”:

I'm lovin' it³

In advertising slogans, “I”, “me” and “my” serve to attract attention to the consumer, to make him feel as if it is his voice and his opinion. These slogans are

¹ http://www.dior.com/beauty/fr_fr/parfum-et-beaute/soin/axe-skincare-soin.html (mars 2017)

² Russian version of the magazine

³ <https://businessman.ru/news/kak-rojdayutsya-genialnyie-sloganyi-luchshih-reklamnyih-sloganov-mira.html> (December 2019)

strong in the discourse as they are repeated and the speaker does not have any other way except imaging that the core person is himself. As ADAM and BONHOMME [1, p.72] noted “JE and MY go through an unlimited denotative demultiplication... while retaining their subjective and updating value... they are diluted on the indeterminable community of consumers”⁴.

In the Russian language this slogan was translated with the use of demonstrative deixis, particle “*вот*” [vot] (here you are / this is what...). When used before a relative pronoun, this particle emphasizes the main idea of the message. In this case the object of the verb: McDonald’s.

Вот, что я люблю (TV ads, April 2017)
[Vot, čto ja ljublju]
This is what I love

In original Russian slogans, “*я*” [ja] (I) and “*мой*” [moj] (my) are not widely utilized. This can be explained by the history of the Russian society, where the needs of a particular person were not taken into account. Russian pitches were aimed at the market as a whole, without singling out needs or wants of a particular individual. This led to the fact that the most popular linguistic devices were verbs in imperative mood and the pronoun “*кому*” [komu] (to whom) (I will be able to sell my product?). A merchant was trying to find a receiver of his message and attract him. In the Soviet advertisements the audience was not a particular person, but the whole community that was often discovering a new product even though lacking purchasing power. The most frequently used pronoun is *все* [vse] (everybody).

Все знатоки пьют только Самаркандское пиво⁵
[Vse znatoki p’jut tol’ko Samarkandskoe pivo]
*All experts / connoisseurs drink only beer
Samarkandskoe*

Illustration 1: advertisement for beer Samarkandskoe.

One of the rare Soviet slogan with “I” is the slogan for the beverages of beverage company Južnaja Bavarija.

⁴ «JE et MOI subissent une démultiplication dénotative illimitée... tout en gardant leur valeur subjective et actualisante,... ils se diluent sur la communauté indéterminable de la clientèle du produit». Our translation from French into English

⁵ <http://aloban75.livejournal.com/2608823.html> (April 2017)

Illustration 2: advertisement for beverages of Južnaja Bavarija.

Unknown author. 1928.

Я пью пиво и воды только завода Южная Бавария⁶
[Ja p'ju pivo i vody tol'ko zavoda Južnaja Bavarija]
I drink beer and water only from Južnaja Bavarija factory

In contemporary original Russian slogans personal pronouns of the 1st person singular are quite rare, that is why they are usually omitted in translation or conserved but not in the first position. We can see it in our earlier example of slogan for McDonald's. Instead, corresponding possessive adjectives are frequently used. They are conserved to fulfill the discursive strategy of receiver's identification with the speaker during translation process.

There are some slogans where “my” corresponds to the product itself. It becomes a device of personification. Let's take an example of the slogan for washing powder Mif Universal:

Свежесть белья – заслуга моя (TV ads, April 2017)
[Svežest' bel'ja – zasluga moja]
Freshness of linen [is] my merit

This ad contains an allusion to Mojdodyr, famous Russian children's book by Kornej Čukovskij. Both, the ad and the book, refer to a man-washbasin that motivates people to be clean.

Illustration 3:
front cover of aforementioned book⁷

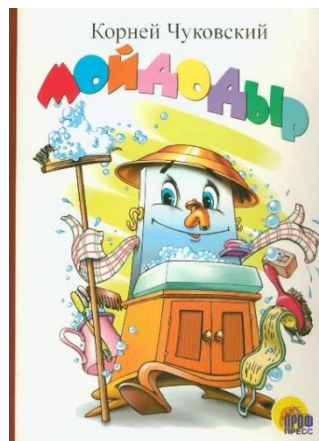

Illustration 4:
pack of washing powder Mif⁸

⁶ http://www.from-ussr.com/gallery/details.php?image_id=95.

2. Personal pronouns and pronominal possessive adjectives of the 2nd person.

Another deictic pronoun that is very important in advertising slogans is personal pronoun of the 2nd person plural “you”. Possessive adjectives “your” in plural form are also frequently used in English and French slogans.

Nos idées vous embellissent (common life, 2019)

Our ideas make you beautiful

In this slogan for BaByliss, manufacturer of electrical personal care appliances, “you” emphasizes the fact that the products are designed to make you beautiful. There is also an implicature that BaByliss is full of ideas and that are great for your beauty. This slogan contains an anagram that represents a linguistic device where letters of some words are handled and distributed in order to create a pleasant game with the name of the brand. The verb of the 3rd person plural form “embellissent” contains the syllables that are common with the name of the brand BaByliss. GRÉGOIRE (2013) named this device dissémination (diffusion).

English slogan for BaByliss is less expressive but it contains a pronominal possessive adjective that highlights the idea that with BaByliss you will be individually beautiful and stylish:

Get your look⁹

This slogan was transcreated in Russian taking into account that they will be expensive products and it should be compensated by the professional quality. Moreover, Russian slogan conveys the main purpose of the company that we can find on the official website of the brand: “BaByliss products are the No.1 choice for the professionals and we use this expertise to create high-performance products designed to help you to achieve a salon finish at home”¹⁰.

Для профессионального результата у себя дома¹¹

[Dlja professional'nogo rezul'tata u sebja doma]

For a professional result at home

The personal pronouns of the 2nd person singular and plural “ТЫ” and “ВЫ” as well as possessive adjectives “your” in plural form are also frequently used in Russian slogans.

А ты созрел для Бон Пари? (sloganbase.ru December 2019)

Are you ready for Bon Pari?

⁷ <http://multikionline.org/load/mojdodyr/9-1-0-158> (April 2017)

⁸ <http://54-dom.ru/katalog/bytovaya-khimiya/stiralnyy-poroshok-mif-universal-400g-kh20> (April 2017)

⁹ <http://www.babyliss.co.uk/> (April 2017)

¹⁰ <http://www.babyliss.co.uk/about-us-en.html> (April 2017)

¹¹ <http://www.babyliss-paris.ru/> (April 2017)

This slogan imitate the Soviet slogan “А ты записался добровольцем?” (Did you sign up to become a volunteer?). Another example is the slogan for cakes Makhaon:

Махаон. Праздник в Вашем доме! (common life, December 2019).
Makhaon. A holiday in your house.

All these deictic elements have a context-dependent aspect of meaning on the one hand and a functional pragmatic meaning on the other hand. Both meanings are actualized in the advertisement delivering a clear message and making a potential customer feel closer. Deixis helps to make a consumer world real or, more precisely, create the impression of reality, which in turn helps apply a stronger influence on buying decisions of target audience.

References

1. Adam, Bonhomme. L'argumentation publicitaire. Paris, Armand Colin, 2012.
2. Kecskes I. Intercultural pragmatics. Oxford University Press, 2014.
3. Levinson S. Deixis. // The handbook of pragmatics edited by Laurene R. Horn and Gregory Ward, 2004, p.97-121.
4. Marmaridou Sophia S.A. Pragmatic meaning and cognition. John Benjamins B.V., 2000.
5. Matveeva G.G. Osnovy pragmalingvistiki. Moskva: FLINTA: Nauka, 2014.
6. Thomas Jenny. Meaning in Interaction: an Introduction to Pragmatics. Routledge Taylor and Francis Group, 1995.
7. Weissenborn, Klein. Here and There. Cross-linguistic studies of Deixis and Demonstration. John Benjamins B.V., 1998.

Xülasə

Deyiksis – reklam şüarlarının tərcüməsində pragmatik kontekstual məna kimi

Məqalədə reklam şüarlarının yaradılması və tərcüməsində mühüm rol oynayan deyiksis, pragmatik mənanın növü kimi nəzərdən keçirilir. Burada ilkin şəxs deyiksisinə xüsusi diqqət ayrılır. Məqalədə fransız, Amerika və rus mədəniyyətlərində mövcud reklam şüarlarının müqayisəli təhlili aparılır.

Резюме

Дейксис как прагматическое контекстуальное значение в переводе рекламных слоганов

В статье рассматривается проблема дейксиса как одного из видов прагматических значений, которое играет немалую роль при создании и переводе рекламы. Особое внимание уделяется персональному первичному дейксису. Приводится сравнительный анализ рекламных слоганов во французской, американской и русской культурах.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

Тамилла Наибова
Азербайджанский Университет Языков

ДИСКУРС «КАРАБАХ» В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА ПРИМЕРЕ РОССИЙСКОЙ ПРЕССЫ)

Ключевые слова: *Карабах, дискурс, конфликт, карабахский узел*

Açar sözlər: *Qarabağ, diskurs, münaqişə, Qarabağ düyünü*

Keywords: *Karabakh, discourse, conflict, Karabakh knot*

В языкознании наряду с термином «*лингвистика текста*» параллельно используются и термины «*анализ дискурса*» [3; 1, с.112-113], «*дискурс*» [5, с.87-99]. «...Сегодня предпочитается *дискурсивный анализ текста*, при котором семантическое пространство текста рассматривается как связанное тысячью нитей с условиями его создания, целями и задачами данного текста в связке с аналогичными для него текстами и т.п., что и отражается в понятии интертекстуальности. В этом, по сути, когнитивном понимании оказываются задействованными: знание языка, мира, знание о соотношении языковых структур с когнитивными» [4, с.75].

Поэтому текст является объектом и *антропоцентрического* направления в языкознании. Антропоцентрическое исследование текста предполагает *соотнесение текста с породившей его культурой*. При этом учитываются внешние и внутренние факторы порождения текста и его понимания. *Внутренние факторы текста* исследуются в психолингвистике и когнитивной лингвистике; *внешние факторы* – в теории речевых актов, *дискурсивном анализе*.

В.З.Демьянков отмечает, что «дискурс образуется обычно вокруг какого-то базового концепта; создает общий контекст, отражающий объекты, обстоятельства, лица, поступки, времена и т.д. Основная структура *дискурса* состоит из последовательности пропозиций. Элементы *дискурса*: описываемые события, обстоятельства событий; оценка участников событий и т.д.» [2, с.7]. Основная форма существования *дискурса* – *текст*, представляющий специфическую картину мира; *дискурс* не текст, но выражается в тексте как результат коммуникативного акта и как сам коммуникативный акт.

В данной статье на основе российских газет («Аргументы и факты»; «Комсомольская правда»; «Известия») будет рассмотрен дискурс, связанный с *Карабахом*. «*Дискурс* может рассматриваться как совокупность приемов использования языка для выражения определенных способов мышления, призванных целенаправленно воздействовать на слушателя/читателя, внедряя в его сознание определенную систему представлений» [6, с.234].

Рассмотрим какое представление формирует о Карабахе российская пресса. Слово «*Карабах*» чаще всего употребляется в контексте со словом «*конфликт*»: «Переговоры по мирному урегулированию *конфликта* в рамках Минской группы ОБСЕ проводятся с 1992 года» [7].

Журналист газеты «Аргументы и факты» (далее: АиФ) Андрей Сидорчик, представляющий себя как «пытливый репортер с дипломом историка» [8], повествуя об истории событий в Нагорном Карабахе также использует контекст со словом «*конфликт*»: «*История катастрофы. Как начинался конфликт в Нагорном Карабахе*» [9].

В толковом словаре С.И.Ожегова слово «*конфликт*» раскрывается следующим образом: *КОНФЛИКТ*, -а, м. Столкновение, серьезное разногласие, спор. Вступить в конфликт. Семейный к. Вооруженный к. на границе. || прил. конфликтный, -ая, -ое. Конфликтная ситуация. Конфликтная комиссия (по разбору конфликтов) [10]. Хотя этот термин и используется всеми политиками в отношении сложившейся ситуации в Карабахе, мы с этим не согласны, поскольку конфликт предполагает *разногласие*. А разногласия по поводу принадлежности Карабаха в принципе невозможны, поскольку это историческая территория азербайджанцев, а армяне были заселены туда Российской империей, начиная с 1828 года. Считаем более обоснованным употребление словосочетания «*притязания армян*» (и тогда заглавие статьи А.Сидорчика соответствовало бы работе истинного историка, на звание которого он так претендует). «*ПРИТЯЗАНИЕ*, -я, ср. (книжн.). 1. Стремление получить что-н., предъявление своих прав на что-н. П. на наследство. 2. Необоснованное стремление добиться признания, одобрения. Притязания на ученость» [11].

Далее в статье говорится: «*Географическая область Карабах разделена на равнинную и нагорную части. В Равнинном Карабахе исторически преобладало азербайджанское население, в Нагорном — армянское*» [9]. Опять же, никакой ссылки на такие «достоверные сведения» автор не дает, но в результате у читателя складывается представление о Нагорном Карабахе, как территории с преобладающим армянским населением (т.е. не насильно переселенным сюда армянским населением).

Карабах – это подарок, который долго готовился и был, наконец, оторван от Азербайджана и передан армянам Россией. Рассмотрим следующий отрывок: «*Летом 1921 года, после бурного обсуждения, ЦК РКП (б) принял решение об оставлении Нагорного Карабаха в составе Азербайджанской ССР с предоставлением ему широкой областной автономии.*» [9]. Здесь ни слова о том, что Карабах был неотъемлемой частью Азербайджана, но говорится о предоставлении впервые *автономии* Карабаху. Читаем далее: «.... На протяжении многих лет в Москве на эти тонкости внимания не обращали. Попытки же в 1960-х годах поднять тему *передачи Нагорного Карабаха Армянской ССР* были жестко пресечены — тогда центральное руководство сочло, что подобные националистические *поползновения* надо пресекать в зародыше.» [9]. «...Перестройка Михаила Горбачева, помимо

всего прочего, «размораживала» обсуждение ранее запретных тем. Для националистов, чье существование до сих пор возможно было лишь в глухом подполье, это стало настоящим подарком судьбы. [В 1991 году] Встречаясь с представителями ЦК КПСС, они уверяли — в 1920-х Нагорный Карабах был закреплен за Азербайджаном по ошибке, и сейчас самое время ее исправить. » [9]. Следовательно, Карабах как закрепленная за Азербайджаном территория — это ошибка, которую допустила Россия и теперь время ее исправить.

Слово «Карабах» часто употребляется и со словом «война» в сочетании «Карабахская война»: «Карабахская война, продлившаяся до мая 1994 года, завершилась подписанием соглашения о перемирии.» [9]. «... но в ходе войны Карабах даже расширил свою территорию» [12]. Напрашивается вопрос: если армянам нужен был только Карабах, зачем у них появляются притязания на расширение? «Нередко Нагорным Карабахом называют Нагорно-Карабахскую Республику (НКР). Впрочем, её заявленная и фактически контролируемая территория географически с Нагорным Карабахом совпадают лишь частично: регион (то есть Нагорный Карабах) в несколько раз меньше непризнанного государства» [13]. Военные действия идут именно на этих захваченных территориях, которые примыкают к Карабаху. В самом же Карабахе армяне уже обустроились и живут мирной жизнью.

I. ИЗВЕСТНО, ЧТО В ЯЗЫКЕ СЛОВО «ВОЙНА» ЗАМЕНЯЕТСЯ СИНОНИМАМИ «ОЧАГ», «ОГОНЬ», А ЗНАЧИТ ЕГО МОЖНО И «ПОГАСИТЬ». ПРИВЕДЕМ ПРИМЕРЫ ДИСКУРСА «КАРАБАХ» В КОНТЕКСТЕ СО СЛОВАМИ ОГОНЬ//ОЧАГ// ПОГАСИТЬ: «ДМИТРИЙ МЕДВЕДЕВ: КТО ПОДЛИВАЕТ МАСЛО В ОГОНЬ В КАРАБАХЕ» [14]; «ПАТРИАРХ КИРИЛЛ ГОТОВ ПОМОЧЬ ПОГАСИТЬ КОНФЛИКТ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ» [15]; «ВОЕННЫЙ ЭКСПЕРТ: ОЧАГ НАПРЯЖЕННОСТИ ПЫТАЮТСЯ ПЕРЕБРОСИТЬ К НАШИМ ГРАНИЦАМ» [16]; «В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ ОПЯТЬ ГОРЯЧО» [17].

Карабах — это непризнанное государство//республика: «Нагорно-Карабахская Республика уже более четверти века существует в качестве непризнанного государства» [9]. «Азербайджан заявляет о необходимости сохранения своей территориальной целостности, а Армения защищает интересы непризнанной республики» [7]. «Карабах по-прежнему считается частью Азербайджана, его независимость не признана даже Арменией» [12]. Интересно в связи с этим, кто это должен признать и почему до сих пор не признают это государство, если истина так проста?

Карабах — это насильно захваченные территории у Азербайджана, которые он собирается вернуть: «Алиев же не ставил своей задачей захватить Нагорный Карабах.» [18] (не понятно, почему Алиев должен захватывать собственные земли; значит, такая цель была и есть только у армян); «Мирные переговоры о будущем Карабаха буксуют, а в Баку не устают повторять: Азербайджан любой ценой вернёт Карабах» [12]. «. . . как только обострились отношения после сбитого самолета, глава МИД Турции дважды посетил Баку, где прямо говорил о необходимости возвращения Нагорного Кара-

баха. . . . Кроме Турции, чьи политики по-прежнему твердят, что «Карабах должен вернуться к своему хозяину» [18].

Поскольку необоснованный захват карабахских земель армянами продолжается уже более 30 лет, то неразрешенность данной ситуации обозначают и словосочетанием «карабахский узел»: «Возможно ли в принципе развязать «карабахский узел»?» [18]; «Карабахский узел. Россию тянут в новую драку?» [12].

Президент Азербайджана Ильхам Алиев надеется на решение и урегулирование армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта путем переговоров: «Надеюсь, что в результате переговоров мы сможем добиться решения этого [карабахского] вопроса <...>. По словам Президента, справедливое урегулирование конфликта является основной внешнеполитической задачей Азербайджана [19].

Литература

1. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М., Прогресс, 1989, 312с.
2. Демьянков В.З. Когнитивизм, когнития, язык и лингвистическая теория // Язык и структура представления знаний: сб. науч. обзоров. М., ИНИОН РАН, 1992. С.39–77.
3. Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу // Вопр. языкознания. 1994. № 4. С. 126-139.
4. Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения //Текст. Структура и семантика М., 2001, Т.1, с.72-81
5. Милевская Т.В. Основные функции бессоюзной связи предикативных конструкций в структуре дискурса. С.87-99// Ученые записки БСУ. Серия языка и литературы, 2006, №1.
6. Пищальникова В.А., Сонин А.Г. Общее языкознание. Москва, Академия, 2009, 448с.
7. http://www.aif.ru/politics/world/lidery_azerbaydzhana_i_armenii_vstretilis_na_vef_v_davose/22/01/2019
8. http://www.aif.ru/society/history/trend_176
9. http://www.aif.ru/society/history/istoriya_katastrofy_kak_nachinalsia_konflikt_v_nagornom_karabahe
10. <http://slovariki.org/tolkovij-clovar-ozegova/12547>
11. <http://slovariki.org/tolkovij-clovar-ozegova&word=притязание>
12. http://www.aif.ru/politics/world/karabahskiy_uzel_rossiyu_tyanut_v_novuyu_draku/06/04/2016
13. http://www.aif.ru/dontknows/file/chto_predstavlyaet_soboy_nagornyy_karabah/05/04/2016
14. Комсомольская правда 10. 04. 2016 <https://www.kp.ru/daily/26515.7/3531702/>
15. Комсомольская правда 06. 04. 2016 <https://www.kp.ru/daily/26513/3382352/>
16. Комсомольская правда 03. 04. 2016 <https://www.kp.ru/daily/26512.7/3381122/>
17. Комсомольская правда 02. 04. 2016 <https://www.kp.ru/daily/26512.7/3380940>
18. Комсомольская правда/06/04/2016 <https://www.kp.ru/daily/26513/3382585/>
19. <https://iz.ru/690745/2017-12-31/aliev-rasschityvaet-na-reshenie-karabakhskogo-konflikta-putem-peregovorov>

Xülasə
Müasir rus dilində “Qarabağ” diskursu
(Rus dövrü mətbuatı nümunələri əsasında)

Təqdim olunan məqalə Rusiyanın müasir dövrü mətbuatı («Аргументы и факты»; «Комсомольская правда»; «Известия» qəzetləri) əsasında “Qarabağ” diskursunun təhlilinə həsr olunub. Bu mövzu dilçiliyin “mətnin diskursiv təhlili” adlanan sahəsinə aiddir. Mətnin təhlili dil və koqnitiv strukturlarının nisbətində aparılır: mətnin yaranma şəraiti, mətnin məqsəd və vəzifələri nəzərə alınır. Mətnin antroposentrik tədqiqi mətni onu yaranadan mədəniyyətlə əlaqədə öyrənməyi nəzərdə tutur. Diskurs - dinləyiciyə/oxucuya məqsədyönlü təsir göstərmək və onun şüuruna müəyyən təsəvvürlər sistemini yeritmək məqsədilə və təfəkkürün müxtəlif tərzlərinin ifadəsi üçün dildən istifadə üsulları məcmusudur. Ermənilər tərəfindən Qarabağ torpaqlarının işğalı 30 ildən artıq davam etdiyi üçün bu həlli tapmayan məsələni “Qarabağ düyünü” söz birləşməsi ilə də adlandırırlar.

Summary
Karabakh Discourse in Modern Russian
(Based on Modern Russian Media)

The article is devoted to the analysis of the discourse "Karabakh" in the modern Russian press (based on the materials of the newspapers "Argumenti i Fakti"; "Komsomolskaya Pravda"; "Izvestia"). This topic relates to such a field of linguistics as the discursive analysis of the text. The text is considered in the correlation of linguistic structures with cognitive structures: with the conditions for creating the text, the goals and objectives of the text. Anthropocentric study of the text involves the correlation of the text within the culture which produced it. Discourse is a set of techniques for using language to express certain ways of thinking, designed to purposefully influence the listener/reader, embed into his consciousness a certain system of impressions.

Since the unreasonable capture of the Karabakh lands by Armenians has been going for more than 30 years, the unresolving of this situation is also indicated by the collocation “Karabakh knot”.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Əhməd Sami Elaydi
Eyn-Şəms Universiteti

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ELDƏN-ELƏ” ROMANI JANR VƏ FORMA-ÜSLUB KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: tarixi roman, bədii nəsr, şərq həyatı, səyahətçi

Keywords: historical novel, artistic prose, oriental life, traveler

Ключевые слова: исторический роман, художественная проза, восточная жизнь, путешественник

Giriş

Azərbaycan nəsrinin tanınmış imzalarından biri olan Əzizə Cəfərzadənin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığı haqqında xeyli tədqiqat yazılsa da, indiyədək onun romanları sistemli şəkildə təhlil obyektinə çevrilməmiş, əsərlərinin ideya-estetik mahiyyəti aşkarlanmamışdır. Bunun başlıca səbəbi yazıçının daha çox tarixi mövzularda əsərlər yazması və ədəbi tənqidin həmin əsərlərin təhlili yönündə araşdırmalar aparmasının mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanları haqqında tədqiqat aparması tənqidçidən ciddi hazırlıq tələb edir.

Yazıçının müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı “Aləmdə səsim var”, “Vətənə qayıt”, “Yad et məni”, “Bakı-1501”, “Zərrintac-Tahirə”, “Gülüstən”dan öncə”, “İşığa doğru”, “Bir səsin faciəsi”, “Xəzərin göz yaşları”, “Eşq sultanı” və başqa əsərləri Azərbaycan tarixi roman janrının dəyərli nümunələrindən biridir. Müəllifin tarixi romanları içərisində “Eldən-elə” əsəri xüsusi yer tutur. Görkəmli Azərbaycan səyyahı Hacı Zeynalabdin Şirvaninin həyat yolundan bəhs edən bu əsərdə tarixi qaynaqlar əsasında Şərq həyatının canlı mənzərəsi yaradılmışdır.

“Eldən-elə” romanı haqqında indiyədək müxtəlif səpkili araşdırmalar aparılsa da, əsərin istər Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında, istərsə də Azərbaycan tarixi nəsrində yeri müəyyənləşdirilməmişdir. Eyni zamanda bəhs olunan əsərin janr və forma-üslub baxımında dəyərləndirilməməsi onun bir nəsr nümunəsi kimi poetikasının aşkarlanmasına imkan verməmişdir. Oxucuların mühakiməsinə verilən məqalə məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Bütövlükdə, Azərbaycan romanlarında müşahidə olunan digər mühüm məsələ yazıçı mütaliəsi ilə bağlıdır. Bəlli olduğu kimi, mütaliə yaradıcı şəxsiyyətlərin fəaliyyətində mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. Xüsusilə tarixi roman janrında

yazıb-yaradan yazıçı üçün bu aspekt daha səciyyəvidir. Bu mənada Əzizə Cəfərzadə ciddi, sistemli mütləliyə geniş yer verməsi onun əsərlərinin orijinallığını şərtləndirən bədii keyfiyyət kimi özünü büruzə verir.

Tarixi romanının janr çalarları

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Əzizə Cəfərzadənin "Eldən-elə" romanı tarixi mövzuda qələmə alınmışdır. Lakin, bu əsəri ənənəvi tarixi romanlardan fərqləndirən bir çox məqamlar vardır. Bu fərqlilik yalnız mövzu-problem çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, həmçinin forma-sənətkarlıq məsələlərini əhatə edir. Şübhəsiz ki, bəhs olunan romanın tarixi mövzuda qələmə alınması bir çox məqamlarda müəllifə janrın ənənəvi prinsiplərindən bəhrələnməyə təbii imkanlar yaratsa da, o daha çox orijinal yolla getməyə üstünlük vermiş, sələflərini təkrarlamamış, mövcud poetika qəliblərini seçilmiş olduğu mövzuya uyğun şəkildə yeni ştrix və çalarlarla xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

"Əzizə Cəfərzadə tarixi təfərrüatı ilə əks etdirməyə çalışdığından özünün qeyri-adi fantaziyası ilə tarixin siyasi hadisələrdə yaşamayan unudulmuş səhifələrini canlandırır, beləliklə keçmiş tam, canlı, bütöv şəkildə bizə təqdim edir. Məhz tarixi hadisələrin təfərrüatı ilə təqdim olunması onun əsərlərinin inandırıcı təsir bağışlamasına səbəb olur" [5, s.94].

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi mövzuda yazılan romanlarda müasirlik amili istisnasız olaraq qabarıq şəkildə bədii ifadəsini tapmalıdır. Çünki müasirlik istər sosioloji, istərsə də estetik aspektləri ilə tarixi romanın janr poetikasının tərkib hissəsini oluşturur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müasirlik probleminə münasibətdə fərqli baxış və mülahizələrə təsadüf olunur. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hüseynoğlunun qənaətləri bəhs olunan problemə aydınlıq gətirilməsi baxımından maraq doğurur: "Milli ədəbiyyatşünaslığımızın iyirminci illərindən sonrakı dövrlərində müasirlik haqqında təsəvvür, ona verilən tərif və qiymət birmənalı olmamışdır. Xüsusilə də otuzuncu illərdə müasirliyi bir çox hallarda ancaq müasir həyat materialı əsasında yazılmış əsərlərə aid bir keyfiyyət kimi dərk və şərh edirdilər" [7, s.151-152].

Müasirlik probleminə bu cür yanaşmanın yanlış olduğunu, məsələni mahiyyətə aydınlaşdırmadığını vurğulayan tədqiqatçı mülahizələrini davam etdirərək yazır: "Belələrinə görə guya ancaq materialı müasir həyatdan alınıb, mövzusu müasir həyatın aktual məsələləri ilə əlaqədar olan əsərlərdə müasirlik varmış, mövzu və materialı, müəyyən hallarda isə süjetləri də tarixdən, xalq rəvayətləri və əfsanələrindən alınıb yazılan əsərlər isə müasirlikdən uzaqmış. Belə əsərlər yazmaq müasirlikdən qaçmaq, müasir həyatı sevmədiyi üçün ondan uzaqlaşmaq, keçmişlə müasirliyi, müasir zamanəni və həyatı gizli müqayisə və mübahisəyə çəkərək, üstünlüyü guya keçmiş o tarixə vermək imiş. Bu isə yolverilməz, ideoloji baxımdan zərərli hesab edilirdi" [7, s.151-152]. Şübhəsiz ki, alimin dəqiq sərrast müşahidədən qaynaqlanan fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığını müasirlik bağlamında təhlil obyektinə çevirən filologiya elmləri doktoru, professor İfrat Əliyevanın mülahizələri problemin çözümünə münasibətdə maraq doğurur: "Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı kimi

tarixə bu günün mövqeyindən yanaşmasının nəticəsidir ki, fantastik filmlərdə olduğu kimi, tarix doğrudan da bu günə çevrilir və bu günün problemlərinə xidmət etməyə başlayır” [4, s.54]. Maraqlıdır ki, Azərbaycan nəsrində yaranmış bir çox tarixi mövzulu əsərlərdən fərqli olaraq Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı da onun digər əsərləri kimi müasirlik ruhunun görümlü tərzdə ifadə olunması ilə seçilir. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadə Zeynalabdin Şirvaninin həyat və mübarizə yolu ilə bağlı olaraq təsvir etdiyi hadisə və əhvalatların tarixi konteksti ilə yanaşı, müasirlik aspekti də eyni dərəcədə aktualıq kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan tarixi romanların mühüm bir qismi görkəmli sənətkarların həyatından, taleyindən bəhs edir”, lakin hər hansı “bədi əsər ədəbi şəxsiyyəti tarixi obraz kimi təqdim etdiyi üçün” yazıçı “onun həyatının ən mühüm anları üzərində dayanır, həmin şəxsiyyət barədə təsəvvürü genişləndirir” [2, s.192-193]. Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı da bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tarixi mövzuların işlənilməsi ilə bağlı başqa mülahizələr də mövcuddur. Məsələn, gənc tədqiqatçı Cəmilə Abbasovanın “Zamanla üz-üzə” adlı məqaləsində bununla bağlı irəli sürülən mülahizələr bu baxımdan səciyyəvidir: “Bir çox tanınmış yazıçılar üçün tarixə, fakt və hadisələrə müraciət keçmişin öyrənilməmiş, tədqiq edilməmiş səhifələrinin və şəxsiyyətlərinin canlandırılmasına xidmət edirsə” bir çox hallarda “bu cəhət aparıcı keyfiyyət kimi özünü göstərmir”. Çünki yazıçıların böyük əksəriyyətini “tarixin qaranlıq, öyrənilməmiş, yaxud yanlış təqdim olunmuş səhifələrinin və şəxsiyyətlərinin canlandırılması ilə yanaşı, həm də yaşadığı epoxanın ruhunu əks etdirmək missiyası və müasirlik məsələsi düşündürür”. Başqa sözlə, ... tarixilik müasirliyə xidmət edən faktor kimi özünü büruzə verir” [1, s.186-187].

Tarixi roman janrı müəyyən tarixi dövrü hədəf seçməklə həmin zamanın bədii obrazını yaratmaq üçün əvəzedilməz vasitədir. Bu janr yazıçıya imkan verir ki, o, istədiyi tarixi dövrün səciyyəsinə, ab-havasını, həmin dövrdəki insanların psixologiyasını, adət-ənənələrini, məişətini yaratmaqla oxucuda öz keçmişinə, tarixinə maraq yarada bilsin [8, s.146].

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının janr məsələlərindən bəhs edərək müəllifin novatorluğunu şərtləndirən məqamlardan biri kimi həm tarixi şəxsiyyətin [başlıca olaraq Zeynalabdin Şirvani obrazının timsalında], həm də bəhs olunan dövrün sosial-siyasi və kulturoloji panoramının, Şərqi çeşidli mədəniyyətə və dini inanca mənsub xalqlarının həyat tərzinin paralel şəkildə yaradılmasıdır. Müəllifin hədəf olaraq seçdiyi sadalanan məqamların süjet ardıcılığının təmin olunması əsərin yüksək bədii sənətkarlıqla qələmə alınmasının örnəyidir.

Tarixi şəxsiyyətin bədii obrazı

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının baş qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olan görkəmli Azərbaycan səyyahı Zeynalabdin Şirvanidir. Bu məşhur səyyah haqqında bir çox elmi-nəzəri qaynaqlarda məlumat verilsə də, onun bədii obrazı yaradılmamışdır. “Eldən-elə” romanı bu mənada adı çəkilən səyyahın bədii obrazının yaradıldığı ilk nəsr örnəyidir. Əsərin tarixi roman janrında yazılması müəlli-

fə bir tərəfdən dövrün tarixi-etnoqrafik mənzərəsi yaratmağa, digər tərəfdən tarixi şəxsiyyət kimi Zeynalabdin Şirvaninin daxili mənəvi dünyasını aşkarlamağa imkan vermişdir.

Romanın baş qəhrəmanı oxuculara ilk öncə yazıçının təhkiyə-təqdimatında tanındılır. Müəllif onun bir şair, bir alim və bir səyyah olaraq xarakter cizgilərini aşağıdakı tərzdə canlandırır:

“Bir vücudda, bir ürəkdə, bir beyində birləşmiş bu üç şəxs alim, şair, səyahətçi bitib-tükənmək bilməyən yollarda, gah susuz qumlu səhralarda, gah yamyayışıl, sınıqsız cəngəlliklərdə, gah da qarlı dağ aşırımlarından keçməkdəydi. Hacı Zeynalabdin yollarda idi” [3, s. 241].

Bu cür yanaşma əsərin sonrakı səhifələrində qəhrəmanın taleyi fonunda təsvir olunan hadisələrin aşkarlanmasına açar rolunu oynayır, başqa deyimlə, müəllif Zeynalabdin Şirvanini gələcəkdə onun müşayiət edəcək hadisə və əhvalatlardan öncə oxuculara təqdim edir.

“Sabah səhər vaxtı karvan Təbrizə, oradan da Hindistana yola düşəcəkdi. Bu karvanla Zeynalabdin 37 illik səyahətinə başlayaraq, 37 il sərgərdan, evsiz-çəksiz dolaşdığı Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Sərəndib, Seylon, Uzaq və Yaxın Asiya, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri, Ərəbistan, Türkiyə və başqa yerləri, dünyanın yarıdan çoxunu gəzib görəcəkdi. İndi şair Təmkin idi o! Səyyah Zeynalabdin idi o! Aşiq Zeynalabdin idi o! Coğrafiyaşünas etnoqraf Zeynalabdin idi, Və başlıcası bizim həmvətənimiz, bizi dünyaya saydıran ulu vətəndaşlarımızdan biri. Yerlimiz, dünya ünlü vətəndaşımız, ulu babamız. Canımız-ciyərimiz idi o!” [3, s.75].

Romandan aydın şəkildə görüldüyü kimi, müəllif Zeynalabdin Şirvaninin bədii obrazı yaratmaq üçün onu daxili-mənəvi dünyasını müxtəlif yönərdən aşkarlamağa çalışmışdır. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, qəhrəmanın xarakteri onun yazmış olduğu səyahətnamə fonunda canlandırılmışdır. Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı kimi Zeynalabdin Şirvaninin qələmə aldığı əsərləri öyrənməsi, onun gəzdirdiyi-gördüyü ölkələrlə bağlı düşüncələri ilə yaxından tanış olması obrazın real cizgilərlə təsvir edilməsinə imkan vermişdir. Başqa sözlə, Zeynalabdin Şirvaninin ilkin portret cizgiləri onun əsərlərindən alınmış bilgiler əsasında gerçəkləşmişdir. Bundan əlavə, müəllif bədii şəxsiyyət kimi seçdiyi qəhrəmanı onun doğulub böyüməsinə çatdığı Şamaxının tarixi keçmişi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri kontekstində canlandırmaq məramı izləmişdir. Müəllif eyni zamanda baş qəhrəmanın xarakter bütövlüyünü təmin etmək üçün onu ailə bağları müstəvisində təqdim etmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanında Zeynalabdin Şirvaninin daxili-mənəvi dünyasının aşkarlanmasında müəllif təhkiyəsi fonunda xatırlatmalar qəhrəmanın xarakter cizgilərinin gizli, qapalı tərəflərini üzə çıxarır. Maraqlıdır ki, müəllif süjet boyu davam edən hadisələrin ümumi axarında öz sırada görməyə çalışır “...Zeynalabdin Şamaxıda cəmi beşcə uşaqlıq illəri yaşamış və on yeddi yaşında isə buraya gəlib bir neçə il qalmış, azacıq gəzib-görüb dünya səyahətinə çıxmışdı. Amma elə bu anda dilinə nə on beş il təhsil aldığı, ata-anasının yaşadığı Kərbəla gəldi, nə də arvadı Hümeyrə gözəlin iki balası, qoşa oğlu ilə birlikdə doğulduğu Şiraz yadına düşdü. Şamaxı dedi. Qanı-canı ilə bağlı olduğu Şamaxını dedi...” [3, s.241]

Yazıçı roman boyu dəfələrlə təsvir olunan qəhrəmanla bağlı özünün mövqeyəmi əks etdirməyə çalışır. Bu isə Zeynalabdin Şirvaninin sadəcə xarakterinin yalnız hadisə və əhvalatlar fonunda deyil, həmçinin müəllif təhkiyəsində verilən tarixi fakt və sənədlərlə görünməsini şərtləndirir. Şübhəsiz ki, qəhrəmanın daxil dünyasına müxtəlif yönəldən işıq salınması onun səciyyəvi keyfiyyətlərinin, bir fərd olaraq insani xüsusiyyətlərini görməyə imkan verir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Zeynalabdin Şirvaninin bioqrafiyası ilə bağlı məlumatların azlığı onun tarixi xidmətlərini yetərinə dəyərləndirməyə imkan verməmişdir. Yazıçı bunu duymuş, yeri gəldikcə qənaətlərini ifadə etməyə çalışmışdır. “İndi o bu yolun astanasında dayanmışdı. Kaş onun kitablarından başqa xalqlar, ölkələr, qəbilələr, tayfalar haqqında, zamanəsinin ulu-ünlü insanları haqqında öyrəndiklərimizin yüzdən biricə özü haqqında da öyrənə biləydik. Bu müdrik, bu təvazökar insan öz tərcümeyi-halını yazmayıb, haradasa əsərlərinin ora-burasına səpələnən xırdaca işarə və qeydlərdən öyrəndiklərimizdə də o qədər sual var ki!” [3, s.76].

Bizcə Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının ən böyük uğuru Zeynalabdin Şirvaninin əsərlərinə səpələnmiş pərakəndə detalları diqqətlə incələməsi fonunda onun real, gerçək obrazını – tarixi simasını yarada bilməsidir.

Forma, dil və üslub xüsusiyyətləri

“Eldən-elə” romanının diqqəti çəkən cəhətlərindən biri burada Şərq həyatının canlı mənzərəsinin yaradılmasıdır. Əsərin baş qəhrəmanının səyyah olması, müəllifə onun səyahətnamələrindən istifadə etmək, nəticədə bir çox ölkələrin tarixi, ictimai-siyasi mühiti, etnoqrafiyası haqqında danışmaq imkanı vermişdir. Yazıçı bədii təsvir obyektinə çevirdiyi hadisələri canlı şəkildə təqdim şəkildə etmək üçün digər tarixi roman olduğu kimi özünəməxsus forma, dil-üslub imkanlarından bəhrələnməmişdir.

Görkəmli yazıçı-tənqidçi Mehdi Hüseyn yazırdı: “Məlumdur ki, öz-özlüyündə forma yoxdur, bədii əsərdə hadisələrin təbii cərəyanı, daxili bir məntiq üzrə hərəkəti, həm süjet xəttini, həm fəsilər arasındakı əlaqəni, həm də ayrı-ayrı epizodların bir-birinə üzvi surətdə bağlanması şərtləndirir. Burada müəllif iradəsinin ən yaxşı təzahürü ondan ibarət olmalıdır ki, məhz hadisələrin təbii axını pozulmasın, insanların mənəvi inkişafı əyani olaraq görülsün... Deməli, əgər forma gözəlliyindən və yüksək bədii keyfiyyətdən danışmaq lazım gəlsə, birinci növbədə məzmun gözəlliyindən, doğru inkişaf etdirilmiş insan xarakterindən, dürüst əks olunmuş insan münasibətlərindən, bir-birini tamamlayan hadisələr silsiləsindən danışmaq daha doğru olardı” [6, s.37-38].

Hər şeydən əvvəl romanın bir səyyahın həyatından bəhs etməsi [bu kontekstdə səyahətnamələrdən istifadə etməsi] müəllifi yeni forma axtarışlarına sövq etmişdir. Əsərin tarixi mövzuda yazılmış digər ənənəvi romanlardan bir çox cəhətlərinə görə seçilməsi məhz burdan irəli gəlir. Belə ki, romanda təsvir olunan hadisə və əhvalatların başlanğıcı, süjetin inkişafı və kəsişməsi, ayrı-ayrı epizodların əvəzlənməsi, finalı, müəllifin təhkiyə tərzii orijinal kompozisiya çərçivəsində

reallaşır. Məsələn, romanda qədim Təbriz şəhəri tarixin və bugünün kontekstində yazıçı təhkiyəsində orijinal səpkidə canlandırılır.

“O Təbrizi gənclik həvəsilə gəzirdi. Qədim abidələrini, örtülü və açıq bazarlarını, məscidlərini, bağlarını. Axşam bayazına yazırdı ki, Təbrizdə iyirmi mindən ziyadə ev var. Ab-havası sağlam, suyu gözəldir. Çiçəklənən bağa bənzəyir Təbriz. Bütün bunlar Azərbaycana ikinci səyahətindən sonra tamamlayacağı "Riyazüs-səyahət" ("Səyahət bağları") adlı birinci kitabının birinci hissəsinə daxil ediləcək idi. O, Təbriz haqqında "Nigaristan" ("Gözəlliklər diyarı") kitabını oxuyacaq, bu qədim azərilər şəhəri, onun şairləri, alimləri, orada dəfn olunmuş həmvətənləri haqqında məftunluqla danışacaqdı. Bütün bunlar sonra olacaq idi. İndi isə... İndi isə..." [3, s.104].

“Eldən-elə” romanı dil-üslub xüsusiyyətləri ilə də yazıcının tarixi mövzuda yazdığı əvvəlki əsərlərindən xeyli dərəcədə seçilir.

Azərbaycan romanlarında ayrı-ayrı yazıçıların timsalında süjet xəttinin fərqli şəkildə qurulduğunu müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Əzizə Cəfərzadənin romanları bir çox hallarda vahid süjet xətti ətrafında qurulmur. Müəllif “oxucunu maraq içində saxlaya bilmək, obrazların mürəkkəb inkişafında bəzən öləri görünə bilən hərəkət və əlaqələrinə əsərin ana ideya-bədii xətti axarında yön verə bilmək” məqsədilə müxtəlif süjet xətlərini qovuşdurur [9, s.50]. Bu xüsusiyyəti Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanında da müşahidə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, süjet paralelliyi, yaxud çarpazlaşması müəllifə tarixi dövrün mürəkkəb hadisələrini aydın, anlaşıqlı şəkildə təqdim etməyə imkan verməklə yanaşı, əsərin oxunaqlılığını təmin edən faktor rolunu oynayır.

Bəlli olduğu kimi, ədəbiyyatın səviyyəsi çox zaman bədii dil kriterisi ilə ölçülür. Bu kontekstdə yanaşıldıqda, çağdaş tarixi romanların dili və üslubu Azərbaycan tarixi nəsrinin poetik imkanlarını aşkarlamaq və üzə çıxarmaq baxımından səciyyəvidir [10].

Çağdaş Azərbaycan romanlarının dilindən danışarkən bir məsələyə də toxunmağa ehtiyac duyulur ki, o da bədii dilin imkanlarından bəhrələnərkən yazıçıların fərqli mövqedən çıxış etməsidir. Ayrı-ayrı romanlarda təsvir olunan mövzunun ruhuna, məzmununa uyğun bir dil seçilməyə çalışılmışdır. Belə ki, əgər roman müasir və ya tarixi mövzudadırsa, müəllif həmin əsərin dilini dövrün ruhuna uyğun şəkildə canlandırmağa üstünlük vermişdir [11].

Bilindiyi kimi, çağdaş Azərbaycan nəsrində folklor müraciət edən, ondan məqsədə müvafiq şəkildə bəhrələnən yazıçılar içərisində Əzizə Cəfərzadənin xüsusi yer vardır. Yazıcının əsərlərində folklor sadəcə forma komponenti kimi deyil, dövrün koloritini, əxlaqi dəyərlərini aşkarlamaq funksiyası daşıyır. Müəllifin digər əsərlərində olduğu kimi, bu romanda da folklor motivləri qabarıq şəkildə bədii təcəssümünü tapmışdır. Alnında, alının hərərətini yanağında duymağı bir yana qalsın, ömründə eşitmədiyi o bayatı, yuxuda, birinci dəfə eşitsə də eynilə yadında qalmışdı:

Axşamlar, ay axşamlar,
Şam yanar ay axşamlar.
Evli evinə gedər,
Qarib harda axşamlar? [3, s.100].

Təqdim olunan mətndən göründüyü kimi, yazıçının folklora müraciəti bilavasitə əsərin məzmunu, ideya istiqaməti ilə sıx bağlıdır. Belə ki, romanda qəriblik motivinin canlandırılması fonunda bayatı janrına müraciət olunmuş, bu da yaşanılan ovqatı bütün gerçəkliyi ilə əks etdirməyə imkan vermişdir.

“Eldə-elə” romanında müəllif obrazın xarakterini səciyyələndirmək üçün yeri getdikcə dialoqlara və monoloqlara müraciət etmişdir. Xüsusilə, daxili monoloqlardan məharətlə bəhrələnmə əsərin baş qəhrəmanı olan Zeynalabdin Şirvaninin timsalında uğurlu bədii həlli tapmışdır. “Nə dərin qürbət yarası şerimizdə? Görəsən bunun kökü nədədir? Nədən qürbətə düşüb bizim ellər? Ellərin adlı-sanlı oğulları? Soraqları məğribdən, məşriqdən, Afrikiyyədən, Rumdan... bütün yeddi iqlimdən gəlir... Didərgin... Yad ellərin bargahlarının zinəti... Yad iqlimlərin mədrəsələrinin, türbələrinin müddərisi, xüddamı... Atam kimiləri də olub... Kimdən, nədən qaçıblar? Nəyəcün gediblər?.. Nə axtarıblar? Vətənlərində nə tapmayıblar? Bir vaxt o, atasının behişt misallı vətəndən cəhənnəmə bənzər Ərəbistan səhralarında yerləşən Kərbəlaya köçməsi haqqında Baba Sakit dərvişlə söhbət etmişdi. Onunla gedən söhbət indiki kimi yadımdadı [3, s.88].

“Eldən-elə” romanını forma-sənətkarlıq baxımından səciyyələndirərkən zəruri bir məqama diqqət yetirilməsi ehtiyac vardır. Bu da yazıçının ayrı-ayrı ölkələr və şəhərlər barədə baş qəhrəmanı olan səyyahın əsərlərinə istinad edərək təsvir və təəssüratlarını canlandırmasıdır. Məsələn, romanda Səmərqəndlə bağlı müəllifin təəssüratları Zeynalabdin Şirvaninin səyahətnaməsinə söykəndiyi üçün özəllik daşıyır.

“Könül sevən bir şəhərdir, Oranın havası sağlam, suyu isə dadlıdır. Torpağı gözəl münbitdir, yeri fərəhlidir. Beşinci iqlimə daxil olub. Xalidat cəzirlərindən uzunluğu 102 dərəcə və eni isə ekvatorun 30 dərəcədədir” [3, s.278].

Bütövlükdə, Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı dil-üslub və forma-sənətkarlıq baxımından XX yüz il Azərbaycan tarixi nəsrinin seçilən nümunələrindən biridir və əsərin daha geniş aspektdə təhlilinə ehtiyac vardır.

Nəticə

Təhlillərdən göründüyü kimi, Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanı istər ideya-problem, istərsə də bədii sənətkarlıq baxımından XX əsr Azərbaycan nəsrinin diqqəti çəkən, kamil nümunələrindən biridir. Yazıçı romanda görkəmli Azərbaycan səyyahı Zeynalabdin Şirvaninin həyat və yaradıcılığı fonunda orijinal, fakt və qaynaqlar kontekstində tarixi keçmişə ekskurs etmiş, Şərq həyatının ictimai-siyasi və mədəni əxlaqi məsələlərini bədii düşüncə mərkəzinə çəkmişdir.

Əzizə Cəfərzadənin “Eldən-elə” romanının ədəbi-bədii dəyəri onun ideya-problem özəllikləri ilə məhdudlaşmır; əsər həmçinin janr və forma sənətkarlıq baxımından bənzərsiz keyfiyyətlərə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının böyük əksəriyyətinin əsərin poetik xüsusiyyətlərini dəyərləndirməkdən çəkinməsi məhz burdan qaynaqlanır. Daha doğrusu, “Eldən-elə” romanı Azərbaycan nəsrində bir səyyahın həyatından bəhs edən ilk tarixi roman olmaqla qalmır, bununla yanaşı özünəməxsus janr tipi, forma-üslub keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Romanın çoxşaxəli, mürəkkəb süjetinin təməlinə duran hadisə və əhvalatlar tarixi qaynaq-

larla əsərin baş qəhrəmanı olan Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahət qeydlərinin, səfər təəssüratlarının müqayisəli təsviri fonunda aşkarlanır. Əsərin dil və üslubunda Şərqi ayrı-ayrı ölkələrinin adət və ənənəsindən, etnik fərqliliyindən, milli koloritindən qaynaqlanan çalarlar janr tipinin orijinallığını şərtləndirmişdir. Müəllif bəhs olunan tarixi romanda yalnız dəqiq elmi faktlara söykənən qaynaqlardan və mövcud səyahətnamələrdən bəhrələnməklə yanaşı, yeri gəldikcə bədii təxəyyülün gücü ilə dövrün real mənzərəsini görə və göstərə bilmişdir. Başqa sözlə, "Eldən-elə" romanında tarixiliklə bədii təxəyyülün qovuşması, biri-birini tamamlaması vəhdət yaratmış, əsərin janr fərqliliyini təmin etmişdir.

Romanın tarixi mövzuda qələmə alınması bir çox məqamlarda müəllifə janrın ənənəvi prinsiplərindən bəhrələnməyə imkan versə də, o daha çox orijinal yolla getmiş, mövcud forma qəliblərini yeni çalarlarla xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

Şübhəsiz ki, gələcəkdə Əzizə Cəfərzadənin tarixi nəsrinə həsr olunacaq araşdırmalarda "Eldən-elə" romanının janr və forma-üslub xüsusiyyətləri fərqli mövqe və baxış bucaqlarından işıqlandırılacaqdır. Bu mənada oxucuların mühakiməsinə verilən məqalə əsərin bəhs olunan problem kontekstində səciyyələndirilməsində ilkin qaynaqlardan biri rolunu oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova Cəmilə. Zamanla üz-üzə // Filoloji araşdırmalar, XIV kitab, Bakı: Elm, 2002, s. 186-187
2. Axundlu Yavuz. Azərbaycan tarixi romanı: məsələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 596 s.
3. Cəfərzadə Əzizə. Eldən-elə [tarixi roman], Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2006, 384 s.
4. Əliyeva İfrat. El anası Əzizə Cəfərzadə, Bakı: Elm, 2001, 64 s.
5. Əliyeva Asifə. Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı, Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 2005, 132 s.
6. Hüseyn Mehdi. Ədəbiyyat və həyat. Bakı: Yazıçı, 1989, 360 s.
7. Hüseynoğlu Tofiq. Söz – tarixin yuvası. Bakı: Azərneşr, 2000, 166 s.
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, 2-ci cild, elmi red. İ. Həbibbəyli Bakı: Elm və təhsil, 2016. 1087 s.
9. Rza Rəsul. Talant, bilik, zəhmət // Azərbaycan, 1977, № 12, s. 45-51.
10. Yusifli Vaqif. Tarixin iki məqamı. "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2001, 14 dekabr, № 238.
11. Yusifli Vaqif. Tənqid də yaradıcılıqdır. Bakı: Mütərcim, 2003, 212 s.

Summary

A Novel "From Nation to Nation" by Aziza Jafarzade in the Context of the Genre and Form of Style

Although a lot of research has been written about the rich and multifaceted creativity of Aziza Jafarzade, one of the famous signatures of Azerbaijani prose, her novels were not systematically analyzed, and the ideological and aesthetic essence of her works was not disclosed. Its main reason is that the author wrote works on historical topics, and this creates difficulties for literary criticism in conducting research on the

analysis of these works. In other words, the study of the historical novels of Aziza Jafarzade requires serious preparation by the critic.

The works "I have my word all over the world", "Return to the Motherland", "Remember me", "Baku-1501", "Before Gulistan", "Zarrintaj-Tahira", "Towards the light", "The tragedy of one voice", "My Rubaba Sultan", "The tears of the Caspian" and etc., written by the author at different times, are one of the valuable examples of the genre of the Azerbaijani historical novel. "From nation to nation" occupies a special place among the author's historical novels. This novel about the life of the great Azerbaijani traveler Haji Zeynalabdin Shirvani differs not only in theme, ideas and problems, but also in genre, form and style. Haji Zeynalabdin Shirvani, the protagonist of the work, reveals the events in the novel against the background of historical sources and a comparative description of travel notes. Shades based on customs and traditions, ethnic differences, national colors of different countries determined the originality of the genre type in the language and style of the work.

Резюме

Роман Азизы Джафарзаде «Из края в край» в контексте жанра и формы стиля

Хотя много исследований было написано о богатой и многогранной работе Азизы Джафарзаде, одной из известных подписей азербайджанской прозы, ее романы не подверглись систематическому анализу, а идеологическая и эстетическая сущность ее работ не была раскрыта. Основной причиной этого является то, что автор написал произведения на исторические темы, и это создает сложности для литературной критики при проведении исследований по анализу этих работ. Другими словами, исследование исторических романов Азизы Джафарзаде требует серьезной подготовки со стороны критика.

Произведения «Звучит повсюду голос мой», «Вернись на Родину», «Помни меня», «Баку-1501», «До «Гюлистан», «Зарринтадж-Тахира», «К свету», «Трагедия одного голоса», «Слезы Каспия», «Моя Рубаба Султан» и др., написанные автором в разные периоды, являются одним из ценных примеров жанра азербайджанского исторического романа. Среди исторических романов автора «Из края в край» занимает особое место. Этот роман о жизни великого азербайджанского путе-шественника Гаджи Зейналабдина Ширвани отличается не только темой, идеями и проблематикой, но и жанром, формой и стилем. События в романе раскрываются на фоне исторических источников и сравнительного описания путевых заметок Гаджи Зейналабдина Ширвани, главного героя произведения. Оттенки, основанные на обычаях и традициях, этнических различиях, национального колорита разных стран обусловили своеобразие жанрового типа в языке и стиле работы.

Günəl Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MAGİK REALİZMİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ TƏŞƏKKÜLÜ

Açar sözlər: mifologiya, incəsənət, çevrilmə, gerçəklik, intellekt

Keywords: mythology, art, transformation, reality, intellect

Ключевые слова: мифология, искусство, превращение, реальность, интеллект

XX əsrdə bütün mədəni, sosial, siyasi və ideoloji hadisələr kimi incəsənət və ədəbiyyatla bağlı yaranmış anlayışlar da öz hüdudlarında donub qalmaq, yalnız bir estetik fenomeni izah etmək niyyətində olmamış, daim hüdudlarını tərk edib yeni-yeni sahələri ehtiva etmək, unikallaşmağa can atmışlar. Meydana gəldiyi dövrdən bu günə kimi buqələmun kimi rəngdən-rəngə girmiş, Frans Kafkanın təbircə desək, saysız hesabsız “çevrilmələr”ə məruz qalmış magik realizm anlayışı zamanın sınağından uğurla çıxmış, modernizmdə olduğu kimi postmodernizmdə də öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, magik realizm rəngdən-rəngə, dondan-dona girdikcə tamamilə yeni məna kəsb etmiş öz əvvəlki mənalərini “yaddaş”ından silməmiş, onları potensiya şəklində qoruyub saxlamış, lazım olanda yeni kontekstdə bürüzə verə bilmişdir.

Magik realizm anlayışının 1923-cü ildə ilk dəfə alman sənətsünası Frans Roh (“Karl Hayderin şərhli probleminə. Postekspressionizm haqqında qeydlər” 1923, “Ekspressionizmdən sonra: Magik realizm: Ən yeni Avropa rəssamlığının problemləri” 1925) tərəfindən işlənməsindən bu günə kimi keçdiyi təkamül yolu bunu sübuta yetirir. F.Roh bu anlayışı son dərəcə konkret bir problemlə Karl Hayderin yaradıcılığında post-ekspressionizmin təzahür formaları ilə bağlı işlətməmişdir [7, s.21].

Keçən əsrin 20-ci illərinin ortalarına kimi magik realizm anlayışı məhdud məkanda (Almaniyada) və məhdud estetik çərçivədə (yalnız post-ekspressionizmlə bağlı) işlənirdi və yalnız 20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq müasir incəsənətdə və ədəbiyyatda baş verən dəyişiklikləri izləməyə başlayan fransız və ispan tədqiqatçıları bu anlayışı həmkarlarından əxz etdilər və bədii estetik hadisələrin müxtəlif sahələrinə tətbiq etməyə başladılar. Frans Rohun fikirlərindən xəbərsiz olaraq italiyalı yazıçı və tənqidçi Massimo Bontempelli ilk magik realizm anlayışını ilk dəfə tam başqa bir aspektdən araşdırmışdır.

1926-cı ildə Massimo Bontempelli bütün Avropa bədii-estetik fikrinin ifadəçisi iddiasından çıxış edərək 20-ci əsr Avropasında mənəvi-ruhi durumunu ədəbiyyatda da, təsviri incəsənətdə də olduğu kimi magik realizm metoduna uyğun gəlməsi ideyasını ortaya qoymuşdur. Massimo Bontempelli belə hesab edirdi ki, insanın dünyası iki gerçəklikdən – onun xarici və daxili aləmlərindən ibarətdir.

Bir qayda olaraq bu iki dünya arasında adekvat təmaslar və münasibətlər sistemi mövcud olmur. Nəticədə onların arasında ziddiyyətlər yaranır. Yalnız onların sıx və üzvi təması prosesində bu iki aləmin yenidən qurulmasına, onların birləşib sintetik vəhdət təşkil etməsinə nail olar. İnsan yalnız bu halda harmonik şəkildə dünyaya qovuşub orada öz yerini müəyyən edə bilər.

Yazıçı bu prosesdə yaxından iştirak etməli, öz əsərlərində "real aləmi" və "xəyali aləmi" üzvi vəhdətdə birləşdirməlidir. Massimo Bontempelli ədəbi-bədii yaradıcılıq prosesinin spesifikasından çıxış edərək müəllifin təxəyyülünü ön plana çəkir. Bu sənətkar XX əsrin spesifikasına uyğun olaraq yeni-yeni miflər və rəvayətlər yaratmalıdır. Tənqidçi belə hesab edir ki, ilk dəfə romantiklərin irəli sürdükləri ikili dünya konsepsiyası heç də öz aktuallığını itirməmişdir. Eyni zamanda Bontempelli göstərir ki, sənətkarın təxəyyülü gerçəklikdən aralı düşməməlidir, mümkün qədər gündəlik həyatı, insanların qayğılarını təsvir etməlidir. Məhz reallıq saysız-hesabsız sirlərin, üstü açılmamış tapmacaların tükənməz mənbədir. Bəzən, gerçəklik fərdi elə sərgüzəştlərlə üz-üzə qoyur ki, heç bir sənətkar təxəyyülü onları uyğunlaşdırmaq qabiliyyətində deyil. Bontempelli bu cür hadisələrin mahiyyətini yalnız magik realizmin prinsiplərini tətbiq etməklə qavramaq mümkün olması ideyasından çıxış edirdi. Bontempelli F.Kafkanın adını çəkməsə də (çox güman ki, onun əsərləri ilə tanış deyildi, yaxud onun yaradıcılığının vüsəti haqqında ətraflı məlumata malik deyildi), faktiki olaraq virtual şəkildə onun yaradıcılığının əsas problematikasına toxuna bilmişdir. F.Kafkanın "Proses" və "Qəsr" romanlarının gündəlik, son dərəcə adi gerçəklikdə yaşadıkları sərgüzəştlər həqiqətən də insan təxəyyülünün fəvqündə cərəyan edə bilən hadisələrdir, lakin eyni zamanda hər gün rastlaşdığımız hadisələrdir. "Kafkanın üç romanında – "Amerika", "Qəsr", "Proses" – ölümcül tənhalığın ən çətin formalarından söhbət gedir" [1, s.41].

XX əsrdə özgələşmiş insan özgələşmiş dünya ilə üz-üzə durdu və bir növ faciəvi şəkildə ibtidai insanın yaşadıklarını yeni şəraitdə yaşamağa məcbur oldu: aydın məsələdir ki, elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı XX əsr insanına gerçəkliyi daha dərinlən və hərtərəfli görməyə imkan verirdi, lakin özgələşmiş insan özgələşmiş gerçəkliyin münasibətlər sistemini parçalanmış, bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə müşahidə edir və dəyərləndirməyə məcbur olurdu. Bu baxımdan Bontempellinin fikrincə yalnız gerçəkliyə magik münasibət, magik prinsiplərin tətbiqi ilə dünyanın vəhdətini bərpa etmək mümkündür. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kafka italyalı tənqidçinin mülahizələrini eşitməsə də, fəhmlə onun ortaya qoyduğu prinsipləri öz yaradıcılığında tətbiq etməyə cəhd göstərir və faktiki olaraq bütün əsərlərində magik realizmin yaradıcılıq prinsiplərindən çıxış edərək F.Kafka nəinki özgələşmiş insanla özgələşmiş dünya arasında əlaqələr və münasibətlər sistemini bərpa edə bilmədi, əksinə onların arasında uçurumun dərinliyini üzə çıxartdı və bu yönümdə söylərin uğursuz olacağını öncədən sübuta yetirdi.

İbtidai insanın reallıq kimi dərk etdiyi gerçəkliyə magik münasibəti daim özündə iki səviyyəni ehtiva edirdi: bir tərəfdən ibtidai insan reallığı gözü ilə görür, əli ilə toxuna bilir, səsini eşidə bilirdi, yəni gerçəkliyi adekvat şəkildə dərk edirdi. Lakin bu gerçəkliyin bir çox cəhətlərini qavramaq iqtidarında olmadığına

görə onda izah olunmaz, sirli xassələr olduğunu güman edirdi. Və bunun nəticəsində onun bildiyi ilə bilmədiyini, gördüyü və görə bilmədiyini, hiss etdiyini və hiss edə bilmədiyini arasında dialektik vəhdət yaranmışdı ki, bu da magik realizmin mahiyyətini təşkil edirdi. XX əsrdə yazıb-yaradan sənətkarlar ibtidai insanın dünyaduyumunun bu xüsusiyyətlərini əxz etmiş və onun prinsipləri əsasında “magik realizm” yaradıcılıq metodunun prinsiplərini işləyib hazırlamışdılar. “Nə qədər fərqli fikirlər olsa da, magik realizmin də ümumi gözə çarpan özəllikləri var:

1. Metafizikaya inam
2. Qohum-əqrəba, nəsil-şəcərə əlaqələri
3. İntuisiya ilə, fəhm ilə qərarlar vermək, olacaqları öncədən sezmək
4. İnsest (qarmaqarışıq, böyük şəcərələrdən bəhs etmək, istər-istəməz insestə gətirir, Markesin "Yüz ilin tənhalığı" romanını xatırlayın)
5. Batil inanclara, şəhər əfsanələrinə, sehrə-caduya inam, folklora söykənmək
6. Kollektiv təhtəşüurla oynamaq
7. Tarixi hadisələrin alternativinin yaradılması” [4].

Sözün əsl mənasında “magik realizm” anlayışının Avropa bədii-estetik fikrinə gətirilməsi F.Rohun adı ilə bağlıdır. 1927-ci ildə görkəmli ispan mütəfəkkiri Orteqa-i-Qasset Rohun yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabının bir hissəsini alman dilindən ispan dilinə tərcümə etmiş və onu “Magik realizm” adlandırmışdır. Əvvəlcə ispan, sonra da bütün Latın Amerikasının ədəbiyyatlarında magik realizm yaradıcılıq metodunun sistemli şəkildə ədəbi-bədii fikrin tətbiqi və təbii ki, onun araşdırılması tarixi başladı. Tədqiqatçılar göstərir ki, məhz bu dövrdən başlayaraq Latın Amerikan ədəbiyyatında bu “günə qədər də davam edən magik realizmin tarixi başlayır” [3, s.46].

Həmçinin qeyd olunur ki, Latın Amerikasında yaşayıb-yaradan sənətkarlar üçün “magik realizm” bir növ “əridici qazan”a çevrildi: onlar qərbi Avropa ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən nə vardaşa ağına-bozuna baxmadan bir qazana atır və özlərinin ədəbi-bədii nümunələrini yaradırdılar.

Bu deyilənlərə bəzi düzəlişlər etmək tələb olunur. Birincisi, Orteqa-i-Qassetin Rohun kitabının tərcüməsi ilə ilk növbədə ispan oxucuları tanış olmuşdurlar və müəllif alman olsa da, ispaniyalı mütəfəkkirin intellektual süzgəcindən keçdiyinə görə məhz ispan düşüncə tərzinin nümunəsi kimi Latın Amerikasına yol açmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İspaniyada magik realizm ideyası münbit zəminə düşmüşdü. Məlumdur ki, hələ orta əsrlərdən başlayaraq İspaniya müsəlman və xristian mədəniyyətlərinin görüşdükləri məkan olmuşdur. Lakin əslində bu təkcə iki dini konsepsiyanın deyil, onların timsalında bir neçə möhtəşəm mədəniyyətin qovuşduqları, mədəni mübadilə apardıqları məkan olmuşdur. Belə ki, islam mədəniyyəti antik yunan, Roma və müəyyən mənada yəhudi dünyaduyumunu və dünyagörüşünü ehtiva edirdi. Avropa xristianlığı isə dini dəyərlərlə yanaşı ilkin ibtidai magik dünya duyumunun da elementlərinin daşıyıcısı qismində çıxış edirdi. Deməli əslində böyük ispan mədəniyyəti və incəsənəti bir neçə mədəniyyətin görüş yerində, qovşağında təşəkkül tapmışdı, sintetik xarakter daşıyırdı və magiyanın müxtəlif, rəngarəng xüsusiyyətlərini özündə birləşdirirdi.

Latın Amerikan mühitində ispan mədəniyyəti və incəsənəti növbəti zənginləşməyə məruz qaldı. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, kifayət qədər şaxələnmiş ədəbi-bədii növ, janr sisteminə malik, üslubi prinsipləri ətraflı şəkildə işlənmiş Servantes, Lope de Veqa kimi klassik sənətkarların yaradıcılığı üçün meydan açan ədəbiyyatı və incəsənəti Latın Amerikasında hələ mifoloji-magik mərhələsini yaşayan yerli, əsasən şifahi xarakter daşıyan bədii-estetik dəyərlərlə üz-üzə gəldi. İkincisi, Latın Amerikasında yaşayıb-yaradan sənətkarları müxtəlif Avropa xalqlarının mədəniyyətlərinə və ədəbiyyatlarına müraciət etdilər və onları özlərinin magik realizm süzgəcindən keçirərək əxz etdilər [3, s.62].

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni şəraitdə magik realizm üçün yeni və misli görünməmiş imkanlar yarandı: Latın Amerikasını müxtəlif irqlərin, sivilizasiyaların və inancların qaynayıb-qarışdıqları məkan idi və bu bölgədə “magik realizm”-in formalaşması üçün münbit bir zəminə çevrildi. Məhz burada ibtidai-mifoloji təsəvvürlər sisteminə söykənən dünyaya özünəməxsus baxış üsulu formalaşdı. Latın Amerikasını ədəbiyyatının nümunələrində magik realizmin bir sıra aparıcı xüsusiyyətləri – gerçəkliyin və uydurmanın, adiliyin və ecazkarlığın, yazılı ədəbiyyatın və folklorun üzvi vəhdətdə birləşməsi əyani şəkildə özünü büruzə verdi.

İlk baxışdan magik realizm digər yaradıcılıq metodlarına xas elmi cəhətləri özündə birləşdirir və bu baxımdan onlardan fərqlənir. Belə ki, romantizm də, realizm də ədəbi-bədii təcəssüm prosesində gerçəkliyin və uydurmanın vəhdəti kimi çıxış edirlər. Ümumiyyətlə heç bir ədəbi-bədii nümunə gerçəkliyi və uydurmanın tərkib hissələri kimi ehtiva etmədən mövcud ola bilməz: incəsənət ümumiyyətlə sənətkarın gerçəkliyi müşahidə etməsi, yaşaması əsasında uydurmasıdır. Lakin, məsələn, romantizmdə uydurma məqamı açıq şəkildə nəzərə çarpır və gerçəklik bir növ bu uydurmaya tabe olur. Realizmdə isə, əksinə, müəllif maksimum uydurma məqamını ört-basdır etməyə cəhd göstərir, gerçəklik məqamını isə qabardır. F.Kafkanın da bizim fikrimizcə yalnız müəyyən nəzər nöqtəsindən aid olduğu ekspressionizmdə isə arxa plana keçən reallığın və uydurmanın fonunda müəllifin reaksiyası ön plana keçir. Latın Amerikasını ədəbiyyatlarında magik realizm qərribə bir şəkildə bir tərəfdən gerçəkliyi və uydurmanı üzvi vəhdətdə birləşdirməyə nail olmuş, digər tərəfdən onlardan hər birinin özünün tamamilə müstəqil substansiya kimi büruzə verib təqdim etmələri üçün əsas yaratmışdır.

Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, magik realizmin Latın Amerikasında yazıb-yaradan nümayəndələrinin yaradıcılığında məhz bu bölgənin özünəməxsus gerçəkliyinin müəllifin “magik” təsəvvürlər sistem süzgəcindən keçərək mifoloji mənzərəyə çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu müəlliflər XX əsrin reallığı fonunda və kontekstində həyatı hindlilərin və zəncilərin dünyaduyumu süzgəcindən buraxmağa nail ola bilirlər: Latın Amerikasından olan görkəmli sənətkarlar bir növ öz qəhrəmanlarının daxili aləminə daxil olmağa cəhd etmir, onların dünya haqqında, gerçəklik haqqında panteist təsəvvürlərini özlərinin təsəvvürləri kimi oxucuya təqdim edirlər: dünyanı qəhrəmanlarının nəzərləri ilə seyr edən müəllif oxucunu inandırır ki, dünyada ən adi, ən gündəlik gerçəklik möcüzə ilə yanaşı gedir. Bunu dərk etmək üçün sadəcə olaraq dünyaya magiya prizmasından baxmaq kifayətdir.

Bir qayda olaraq Latın Amerikasında “magik realizm”in bir yaradıcılıq metodu kimi meydana gəlməsini Asturiasın (Qvatemala) və Karpentyerin (Kuba) adları ilə bağlayırlar. Hindli mifologiyanın son dərəcə güclü olduğu Qvatemalada Asturias öz yaradıcılığında etnoqrafik stixiyanın bədii söz sənətində ifadəsinə üstünlük verirdi. Karpentyerin magik realizminin əsasında isə şəkər qamışının becərilməsi ilə bağlı, vaxtı ilə Kubaya gətirilən və öz mifoloji düşüncə tərzlərini, həyata magik münasibətlərini də özləri ilə gətirmiş zəncilərin dünyaduyumu durur. Karpentyer Afro-amerikan mifologiyasının və folklorunun böyük ispan ədəbiyyatına qovuşması nəticəsində magik realizm prinsipinin özünəməxsus forması yaratmağa nail oldu.

“Magik realizm” Latın Amerikan nəsrinin, ilk növbədə onun aparıcı janrı olan romanın yenilənməsinə, gerçəkliyi, onun çox vaxt nəzərə çarpmayan gizli elementlərinin üzə çıxarılmasına meydan açdı. “Magik realizm” prinsiplərinin uğurlu tətbiqi nəticəsində Latın Amerikasının ədəbiyyatı faktiki olaraq XX əsrin ikinci yarısında dünya ədəbiyyatında aparıcı mövqeyi tutdu və artıq keçən əsrin 50-ci illərində faktiki olaraq bir sıra milli ədəbiyyatları öz yaradıcılıq prinsiplərini diktə edən “yeni Latın Amerikan romanı” meydana çıxdı.

Məlumdur ki, keçən əsrin ikinci yarısında “yeni Latın Amerikan” romanı ilə yanaşı xüsusilə fransız ədəbiyyatında özünə geniş yer tutmuş “yeni roman” cərəyanı da dünya ədəbiyyatında özünəməxsus orijinal sözünü demək iddiasında idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki ədəbi-bədii cərəyan müəyyən nöqtələrdə bir-biri ilə kəşisən, bir-birinə təsir edir və eyni zamanda bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edib bir-birini təkzib edirlər. Belə ki, “yeni roman” müəyyən məntiqə əsaslanan yaradıcı prinsiplərdən çıxış edən metoddur, halbuki “yeni Latın Amerikan romanı” daha çox avropalı həmkarlarının təcəssüm üsullarından istifadə edirdilər. Heç də təsadüfi deyildir ki, “magik realizm” postmodernist dövründə də özünəməxsusluğunu qoruyub saxladığı halda “yeni roman” A.Rob-Qriyenin və N.Sarrotun yaradıcılıqları ilə yanaşı postmodernizm estetikasının təməl prinsiplərindən birini təşkil etdilər və onun içində əriyib yoxa çıxdılar. Bu həmçinin onunla bağlı idi ki, “yeni Latın Amerikan romanı”nın nümayəndələri “magik realizm”in təmsilçilərindən fərqli olaraq kənd tematikasına yox, şəhər həyatı problematikasına müraciət etmişdir. Məhz buna görə də onların əksəriyyətinin yaradıcılığı “magik realizm”in çərçivəsinə sığmırdı.

Məlumdur ki, həm modernizm, həm də modernizmlə mürəkkəb münasibətlərdə olan postmodernizm bir məsələyə - Aristotelin “mimesis” konsepsiyasına münasibətdə həmrəy idilər: onların hər ikisi gerçəkliyin təqlidini incəsənətin aparıcı prinsipi olmasını inkar edirdilər. Lakin “magik realizm”in nümayəndələri obyektiv gerçəkliyin mövcudluğu prinsipini ardıcıl şəkildə tətbiq etməyi labüd hesab etdilər və bu prinsipdən istifadənin çərçivəsindən kənarda sənətin mövcudluğunu təsəvvür edə bilmirdilər. Lakin ənənəvi yaradıcılıq metodlarından, məsələn, XIX əsr realizmindən fərqli olaraq gerçəkliyə möcüzənin və mifin köməyi ilə təcəssüm etməyi üstün tuturdular. “Miflərdən bədii vasitə kimi istifadə gerçəkliyi realist təsvirin imkanlarını artırır və Avropa ədəbi tənqidinə də maraqlı təsir buraxırdı” [2, s.51].

Latın Amerikasını xalqlarının ədəbiyyatında magik realizm yaradıcılıq metodunun prinsipləri əsasında yaranmış əsərlər sübuta yetirir ki, bu metod mahiyyəti etibarilə universal səciyyə daşıyır; onun kökləndiyi hindli folkloru ümumbəşəri dəyərlərə birbaşa yol açır.

Dünya xalqlarının bədii estetik təcrübəsinin zənginliklərini və rəngarəngliyini nəzərə almayan, yalnız Avropa bədii fikrinin təcrübəsindən çıxış edən nəzəriyyə bəşər mədəniyyətini “realizm” və “romantizm” tendensiyalarının növbə ilə bir-birini əvəzləməsi kimi nəzərdən keçirirdi. Belə hesab olunurdu ki, magik realizm mədəniyyətin və incəsənətin tarixi gerçəkliyin obyektiv təəcəssümü fazasından gerçəkliyin subyektiv təəcəssüm fazasına aramsız keçiddir. “Latın Amerikasını ədəbiyyatı “magik realizm” prinsiplərini tətbiq etməklə bu təəcəssümün son dərəcə məhdud olması, ən yaxşı halda yalnız Avropa incəsənətinin tarixinə tətbiq olunmasının mümkünliyünü sübuta yetirdi” [6].

Ədəbi-bədii fikirlə bağlı “magik realizm” anlayışını ilk dəfə fransız tənqidçisi Edmon Jalü 1931-ci ildə işlətməmişdir. Bununla bağlı o yazırdı: “Magik realizmin rolu reallıqda qəribəlikləri, lirikliyi, hətta fantastikliyi axtarır tapmaqla bağlıdır. Bu elementlərin sayəsində gündəlik həyat poetik, sürrealist və hətta simvolik dəyişikliklərlə açıqlanır” [5].

Tənqidçi “magik realizm”ə verdiyi bu son dərəcə yığcam tərifində faktiki olaraq XIX əsrin sonundan başlayaraq ədəbi-bədii fikirdə özünü müxtəlif şəkildə büruzə verən əsas meylləri və prinsipləri ehtiva edər bilməmişdir. Müəllif “magik realizm” anlayışını paradoksal şəkildə möcüzə və fantastika ilə çulğalaşdırmaqla reallığı möcüzə və fantastikaya çevirmiş, möcüzə və fantastikanı da öz növbəsində reallaşdırmışdır. Xüsusilə rəasionalist səciyyəli XVIII-XIX əsrlər ədəbiyyatında qeyri-mümkün olan birləşdirilə bilməyənlərin paradoksal şəkildə birləşdirilməsi XX əsrə dünya ədəbiyyatının gerçəkliyə münasibətinin əsas istiqamətini müəyyən etmişdir. Həç də təsadüfi deyildir ki, tənqidçi “magik realizm” anlayışını XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinin iki aparıcı bədii-estetik konsepsiyasına – simvolizmə və sürrealizmə şamil etmişdir. Edmon Jalü “magik realizm” anlayışını bədii ədəbiyyata tətbiq etməklə faktiki olaraq iki problemi həll etmişdir: birincisi, son dərəcə rəngarəng, çox zaman bir-birini inkar edən modernist cərəyanların invariant xüsusiyyətini üzə çıxarmış, simvolizm, dadaizm, sürrealizm, ekspressionizm kimi müxtəlif yönümlü cərəyanları bir araya gətirən bədii-estetik prinsipi müəyyən etmiş, ikincisi, bu anlayışın XX əsrdə bəllurlaşacağını, gələcəkdə aparıcı bədii-estetik yaradıcılıq metoduna çevriləcəyini öncədən üzə çıxarmışdır. Həqiqətən də sonralar, XX əsrin 60-cı illərində “magik realizm” anlayışı Latın Amerikasını xalqlarının ədəbiyyatlarında təsbit olunmuş və sonra müxtəlif milli ədəbiyyatlara sirayət edərək universal yaradıcılıq metoduna çevrilmiş, son dərəcə böyük potensial bədii-estetik imkanlara malik olduğunu büruzə vermişdir.

Latın Amerikan ədəbiyyatlarının təmsalında magik realizmin təəcəssüm xüsusiyyətlərinin və qanunauyğunluqlarının ətraflı şəkildə öyrənilməsi aposteriori XX əsr dünya ədəbiyyatının bir sıra nümunələrini yenidən ətraflı şəkildə tədqiq etməyə əsas yaratdı. Bu baxımdan XX yüzilliyin ən gərəkəmlə nümayəndələrindən biri olan Frans

Kafkanın yaradıcılığı “magik realizmin prinsiplərinə uyğun yazılması aydın oldu. Avstriyalı sənətkarın yaradıcılığının “magik realizm” prinsipləri əsasında tədqiqi onun bir sıra əvvəllər nəzərə çarpmayan cəhətlərini üzə çıxarmağa imkan verdi.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Y. Modernizm. Bakı: Mütərcim, 2005, 108 s.
2. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s.
3. Matulat J. Aspekte des magischen Realismus in ausgewählten Werken von Andre Brink. Marburg: Philipps-Universität, 2003, 71 s.
4. <http://kulis.lent.az/news/4867>
5. <http://old.mirf.ru/Articles/art1591.htm>
6. http://studbooks.net/593779/literatura/magicheskiy_realizm_yavlenie_literaturnogo_soznaniya
7. <https://core.ac.uk/download/pdf/11595734.pdf>

Summary

The Reasons of Emergence and Formation of Magic Realism in Fiction

The emergence of the notion “magic realism” in Latin-American literature and the thorough study of the features and patterns of the depiction of reality based on the principles of this method, have made an opportunity for the research of the writers of the past from a new point of view. It has been disclosed that usage of the principles of the “magic realism” in this or that way has been observed in the course of the history of the world literature. Through consistent application of the “magic realism” method, many thinkers and artists managed to realize a different concept of literary and artistic reflection of the reality. The artists in their books penetrated into the deepest layers of reality through magic and brought to the surface its mysteries, disclosed the peculiarities of the influence of magic that occasionally showed itself in reality. Thus, writers expressed the existential problems of a person who experienced the crisis of the XX c.

Резюме

Причины возникновения и формирования магического реализма в художественной литературе

Возникновение понятия «магический реализм» во второй половине XX века в латиноамериканской литературе, и тщательное изучение особенностей и закономерностей изображения реальности на основе принципов этого творческого метода, открыло широкие возможности для исследования работ авторов прошлого с новой точки зрения. Выяснилось, что использование принципов магического реализма в том или ином виде наблюдалось на протяжении всей истории мировой литературы. Многие мыслители и творческие люди, последовательно и совершенно применяя метод «магического реализма», смогли добиться осуществления отличной концепции литературно-художественного отражения действительности. Мастера слова в своих произведениях посредством магии проникали в самые глубокие слои действительности и выводили на поверхность ее тайны, освещали особенности влияния магии, которая время от времени проявлялась в действительности. Таким способом писатели выражали экзистенциальные проблемы человека, испытывавшего кризисы XX века.

Rəyçi: f.e.d. Z.Əlibəyova

Günəl Səfərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

CƏFƏR RƏMZİ İSMAYILZADƏNİN YARADICILIĞINDA SATİRİK TƏMAYÜL

Açar sözləri: *satira, molla, lovğalıq, rüşvətxorluq, oğurluq*

Keywords: *satire, mullah, arrogance, bribery, robbery*

Ключевые слова: *сатира, мулла, хвастовство, взяточничество, грабеж*

Ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi, təzkirəçi, müəllim, Abşeron şairləri haqqında ilk təzkirənin müəllifi, əsasən İran ədəbiyyatı mütəxəssisi kimi tanınan Cəfər Rəmsi İsmayılzadənin çoxşaxəli yaradıcılığında satira mühüm yer tutur. Satirik şeirlərindən, “Əziz Sabirimizə” şeirindən aydın olur ki, Cəfər Rəmsi Sabirdən ilhamlanmış, onu gələcək nəsillərə örnək saymış, yüksək qiymətləndirmişdir.

*Qara günlərdə əkdiyin güllər
Ağ çiçəklər açır Vətəndə bu gün
Ötüşür dövrəsində bülbüllər,
Səni alqışlayır çəməndə bu gün
Fəxrinə ölkəmin, əziz Sabir!
Coşqun ilhamı bir dəniz, Sabir! [1, s.5]*

Q.Zakir, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani və başqa şairlər satirik şeir yazarkən atalar sözləri, əfsanə və rəvayətləri, nağıl və lətifələr kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bəhrələndikləri kimi C.R.İsmayılzadənin də satirik şeir və təmsillərinin əsasında şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor dayanır. Şair bu nümunələrdən ifşa etdiyi obyekt, düşündüyü niyyəti üzə çıxarmaqdan ötrü istifadə etmişdir.

Sovet hakimiyyətinin dövrün tanınmış simalarını repressiyaya məruz qoyması, yazıçıların, şairlərin həbsi, sürgün olunması, 21 il 2 ay sürgün həyatında gördükləri, insanların yaltaqlıq və satqınlıq kimi rəzil cəhətləri, yalan və böhtanın baş alıb getməsi, ailədə mövcud olan mentalitetdən kənar hallar, dostlar arasındakı mənfi münasibətlər bir şair olaraq Cəfər Rəmsini narahat edir, baş verən hadisələrə laqeyd qala bilmir, bütün bunlar onu satirik şeirə müraciət etməyə vadar edirdi.

Cəfər Rəmsi insan həyatının müxtəlif problemlərinə toxunan satirik şeirlərini “Şeirlər” (1974), “Günləri sayıram” (1982) kitablarına daxil etmiş, müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrində də dərc etdirmişdir.

“Çalınmayan təbil” şeirində seyd, mollaların insafsızlığı, pis əməlləri tənqid olunur. Şeirdə Allahdan vəhy almaq üçün göyün üst qatına qalxan Cəbrayıl altıncı qatda sağ əlində təbil olan mələkdən Allahın ona nə tapşırıldığını soruşur.

Mələk Seyid, ya molla insafa gəlib ehsan etsə, təbili çalmalı olduğunu söyləyir. Cəbrayıl neçəsini çaldığını soruşduqda Mələk deyir:

*Bu haqda bir şey almamışam,
Hələ bir yol da olsa, çalmamışam* [3, s.18].

Şeirdən də məlum olur ki, seydilər, mollalar arasında bir insafılı tapmaq mümkün deyil, onların hər biri öz məqsədlərini güdürlər.

“Böhtan” şeirində şair mollaların adamları maymaq, ağılsız yerinə qoymalarını ifşa edərək məclisdəkilərdən biri vasitəsilə öz fikrini mollalara ünvanlayır, insanları ayılmağa, öz haqlarını tələb etməyə səsləyir, eyni zamanda da bildirir ki, artıq adamlar arasında az da olsa, qəflət yuxusundan oyananlar var.

*Bir saatda bu qədər insanı
Qırmaq olmaz-demə bu böhtanı.
Həyan olsun, dediyin sözləri qan
Bizi maymaq yerinə qoyma, utan!* [3, s.19]

Cəfər Rəmzi müxtəlif heyvanları və əşyaları şəxsləndirməklə cəmiyyətdə, yaşadığı mühitdə hökm sürən eybəcərlik, naqis hərəkətlərə etirazını bildirərək insanları çirkin əməllərdən, pisliliklərdən, şərdən çəkindirərək ibrətamiz fikirlər irəli sürür.

Cəfər Rəmzi paxıllığı naqis cəhət kimi kəskin şəkildə pisləmişdir. Ən pis odur ki, paxıllığı özünə peşə seçənlər fəzli keyfiyyətlərə sahib arif insanları ələ salmaqdan, tənə etməkdən də geri qalmırlar. Bütün bunlar insanlara dürüstlüyü, düzgünlüyü aşılaman şairə pis təsir etməyə bilməzdi.

Cəfər Rəmzi pulun hökmranlıq etdiyi bir dövrdə rüşvətxorluğun baş alıb getdiyini ürək ağrısı ilə qələmə alırdı. Rüşvətxorluğun tənqid olunmasına dair “Rüşvət”, “Mənzil idarəsində”, “Oğru” şeirlərini göstərmək olar. “Mənzil idarəsində” şeirində ev almaq üçün gələn şəxsə rəis deyir:

*Bu qədər “ev” deyə soxma özünü hər dəşiyə,
Əli zənbilli, cibi pullu şikarım çoxdur* [3, s.46].

“Oğru”da cibə girən oğrunu tutub gətirən məmura qazı əmr edir ki, dövlətə 50 tümən verməlidir. Məmur oğrunun ciblərini gəzdirdiyini, 30 tümən olduğunu deyəndə qarının ona cavabı belə olur:

*Dedi qazı: “Olar mənim, bəs sən?...
Onda qoy kökləsin bir az nəfəsin
“Qazanıb”- qaldığın sənə ödəsin”* [3, s.23].

Cəfər Rəmzi bu cür yanaşma ilə insanları əyri yollara təhrik etmənin eybəcərliklərini ifadə edir və cəmiyyətin naqis cəhətlərini ifşa hədəfinə çevirir.

“Rüşvət”də bir nəfər rüşvət haqqında şeir yazıb çap etdirmək məqsədilə jurnal müdirinin yanına gəlir. Müdir onun qarşısına üç şərt qoyur, deyir ki, çap etdir-

mək üçün öncə əlini cibinə salmalısan, tez çap olunmasını istəyirsənsə, gərək qonorardan imtina edəsən, şeir çıxandan da sonra İnturistdə qonaqlıq da verməlisən. Hər üç şeirdə biz müxtəlif idarələrdə rüşvətin necə geniş vüsət almasının şahidi oluruq.

“Dəllalı gör”də Cəfər Rəmzi cəmiyyətdə rüşvətxorluğun hökm sürməsi, bütün işləri həyata keçirmək üçün yalnız kiməsə yol tapmaq lazım olduğunu göstərir.

“Qoyun və canavar”da Cəfər Rəmzi qoyun və canavarın timsalında savadsız, işindən bixəbər insanların tutduğu yüksək vəzifədən istifadə edərək işinin peşəkari, savadlı insanları alçaltmasını göstərir. Qoyun damda olduğu üçün özünü öyür, canavarı söyür. Canavar yüksək şəkildə onun cavabını verir.

*Canavar söylədi: “Qoyun, bunu bil.
Aça bilməz idin mənə sən dil
Olmaz idi bu cür çərən-pərənin
Sənə cürət verən yerindi sən [2, s.38].*

“Dəyirmançı”da bir qəddar dəyirmançı ölümünün yaxınlaşdığını hiss edib oğluna xalqı çox incitdiyini deyir və tapşırır, elə etsin ki, xalq ona rəhmət oxusun. Oğlu atasının vəsiyyətinə əməl etmək üçün xalqı ikiqat incitdi. Hamı oğluna baxıb atasına rəhmət oxudu.

“Tərif”də dünyadan getmiş bir rəisin arxasınca özü kimi şişman biri təriflər yağdırır, həm doğru, həm də oğrunun onun başına and içdiyini deyir. Bir nəfər ona xeyli diqqət etdikdən sonra bildirir ki, heç vaxt mümkün deyil, xeyirlə şəər, yaxşı ilə pis həmrəy olsun, əgər o, hamını razı salıbsa, deməli hiyləgər qazı olub, pərdəli siyasət irəli sürmüşdür.

Cəfər Rəminin şeirlərində qorxaqlıq və tənbellik, xəsislik də mənfi xüsusiyyətlər kimi tənqid obyektinə çevrilir. Tənbelliyi tənqid baxımından “Briqadirlə tənbelin söhbəti”, “Beləsi də var” və s. nümunə göstərmək olar. “Beləsi də var”da qumarbazlar, tənbellər tənqid olunur. “Briqadirlə tənbelin söhbəti” şeirində briqadir tənbel Məmişi nə qədər tənbellikdən əl çəkməyə sövq etsə də, Gülpərinin onu ötdüyünü, yarışda verdiyi vədi tutmadığını bildirə də, Məmişi yolundan döndərə bilmir, o, halının olmadığını, onu müftə yeməyə qonaq etmələrini istəyir.

“Xəsisin cavabı”nda bir xəsisdən cahanda kimin qoçaq olduğunu soruşanda xəsis deyir ki, ən qoçaq odur ki, malını iştaha ilə yeyəsən, pis bişdiyini deyəsən, ürəyi yanıb qovrulsa da, bir söz deyə bilməsin.

Cəfər Rəminin satirik şeir və təmsillərində dostluq və yoldaşlıq məsələlərinin təbliği, dostluqda xəyanət, satqınlıq kimi mənfi halların tənqidi də mühüm yer tutur. “Dəvə və siçan”da siçan öz balaca yuvasına öz dostu dəvəni sığışdırmağa çalışır. Dəvə isə ona deyir ki, məndən əl çək, nə sən yuvanı böyüt, nə də mən cırt-dan ola bilərəm. Sonda şair:

*“Dost dost ilə tən gərək
Dəvəylə dost olanın
Darvazası gen gərək” [3, s.11].*

-deməklə özündən mənsəbcə yüksəkdə olan biri ilə dostluğa can atanları tənqid edərək bərabər səviyyəli adamlar arasında yaranan dostluqlara önəm verdiyini bildirir.

“Kölgəyə cavab”da bir nəfərə kölgəsi deyir ki, heç kim sənə mənim kimi yaxın ola bilməz. O da deyir ki, sən yalnız günəşli gündə yanımda olursan, bulud, duman olanda səni görmürəm. Şair əslində insanla kölgəsi arasındakı söhbəti dostlar arasındakı münasibət kimi təqdim edərək “Dost dar gündə tanınar” atalar sözündə ifadə olunmuş fikri bir daha təlqin etməyə çalışır.

*Yaxın odur dumanda,
Qarlı gündə, boranda,
Dostuna ola dayə,
Dosta gələn bəlayə,
Sinə gərə mərd ola,
Onunla həmdərd ola* [3, s.51].

Cəfər Rəmzinin satirik şeir, təmsillərində tənqid edilən insani keyfiyyətlərdən biri də lovğalıq, özündən razılıqdır. Şair bu rəzil keyfiyyəti ən pis cəhət kimi pisləyir, sadəliyi insanların ən yüksək cəhəti kimi tərənnüm edir. Bu baxımdan “Gövdə və yarpaq”, “Çinarın cavabı” və s. səciyyəvidir.

“Gövdə və yarpaq”da Cəfər Rəmzi gövdənin yanında ağzını büzüb onun zinetinin, libasının olmasından, ona şöhrət gətirməsindən lovğalanan yarpağın surətində “Bağa qınından çıxdı, daha qınıni bəyənmədi” atalar sözündəki kimi öz əslini danan insanları ümumiləşdirir.

*“Gövdə nankör görüncə yarpağını,
Kəsdi ondan yavaşca növrağını,
O qədər keçmədi solub yarpaq
Üzülib düşdü öz kökündən uzaq
Tapdalandı, toz oldu, sovruldu,
Etdiyi səhvə yandı, qovruldu”* [3, s.3].

– deməklə əslini inkar edib lovğalanan insanların aqibətini göstərir, sonda “əslinə xor baxan döyər özünü” deyərək oxucunu bundan ibrət almağa səsəyir.

Cəfər Rəmzi satirik şeirlərində ailə, ər-arvad, ata-oğul münasibətlərinə də biganə qalmamış, ailədə mövcud olan mənfi halları tənqid obyektinə çevirməklə gələcək nəsilləri ibrətləndirməyə çalışmışdır. Şair şeirlərində qadınların mənfi cəhətlərini, ağılsız, əxlaqsız davranışlarını onların öz sözləri ilə ifşa edir. “Vəsiyyə”də ölüm ayağında olan kişi arvadına vəsiyyət edir ki, onun ölümünə bais olan qonşusu Rüstəmə ərə getməsin. Arvad ərinə verdiyi cavabla öz gülüncüyünü üzə çıxarmış olur. O, yoldaşına onun əziyyətinə şahid olduğunu, ona getməyəcəyindən arxayın olmasını, artıq başqa birinə söz verdiyini deyir.

“Başı olsaydı”da bir nəfər xanımını niyə məclisə gətirmədiyini soruşan dostuna öz yoldaşını pisləyir, yoldaşını maymaq adlandırır, bayıra çıxarılmalı olmadığını

nı deməklə əslində özünün necə biri olduğunu bürüzə vermiş olur. Yoldaşı ona gülərək deyir: “Başı olsaydı, sənə gəlməz idi” [2, s.50].

“Rəqabət”də isə ailəli kişilərin arvadbazlığı tənqid olunur. Biri dostundan niyə üz-gözünün şiş olduğunu soruşduqda məlum olur ki, bir gözünü arvadı, digərini sevgilisi şişirdib. Səbəbini soruşanda kişi deyir ki, arvadım öyrəndi, bir sevgilim var, sevgilim də öyrəndi ki, 10 ildən çoxdur, ailəliyəm. Dostu hər iki qadına “əhsən” deyir.

Cəfər Rəmzi şeirlərinin əsas tənqid hədəflərindən biri də qanunu pozan, ondan sui-istifadə edən şəxslərdir. Şair qanun qarşısında hamının bərabərliyi prinsipini təbliğ edir, qanunun hər şeydən uca olduğunu, onun aliliyini bildirir. “Quyruğundan xəbərsizlər”də təhlükə görən anda quyuğu çöldə olub başını gizlədən, belə olan halda ovçunun ona nəzər yetirməyəcəyini zənn edən quşun timsalında qanunu pozub, onu görən olmayacağını düşünən insanlar, onların aqibəti təsvir olunur.

“Qanun ucadır dostluqdan” şeirində cani dostunu xilas etmək üçün hakimin yanına gedib dil tökərək dostunun bağışlanmasını istəsə də, hakim razılaşmır.

*O dedi: “Dostluq üçün qanunu
Pozmaram, xatirində saxla bunu
Bu sayılmaz mənə əsla nöqsan,
Çünki qanun ucadır dostluqdan* [2, s.49].

Bu şeirdə təlqin olunan “Qanun qarşısında hamı bərabərdir” fikri bizə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Hörmüzün qanunu pozan oğlu Xosrovu cəzalandırmasını epizodundan da tanış gəlir.

Cəfər Rəmzinin nəsihətamiz xarakterli satirik şeirlərində təlqin edilən fikirlərdən biri də insanların öz səviyyəsini qoruması, özündən aşağı səviyyəli adamların səviyyəsinə enməməsidir. Şair bu fikrini heyvanların vasitəsilə “İt və aslan” şeirində mükəmməl şəkildə oxuculara çatdırır. İt nə qədər çalışsa da, aslanı özü ilə vuruşmağa razı sala bilmir, hətta onu hamıya aslanın ondan qorxduğunu deməklə də təhdid edir, aslan onun sözünə etina etməyib deyir ki, dost-düşmən nə qədər töhmət edir, etsin, təki bir insan deməsin ki, aslan it ilə üz-üzə durdu.

“İt və ceyran”da ovçunun fiti ilə onu qovalayan itə ceyran deyir ki, arxamca nahaq yerə gəlmə, mənə tuta bilməyəcəksən, çünki mən canımı qurtarmaq üçün qaçıram, sən isə ağanın gününün xoş olması, badə içib ət yeməsi, sərxoş olması üçün qaçırsan. Şeirdə “özün üçün çalışan işə daha məsuliyyətlə yanaşar” fikri ifadə olunmuşdur. Biz bu şeirdə ifadə olunan mənanı öz torpağı, doğma vətəni üçün vuruşan insanlarla başqasının torpaqlarına göz dikənlərdə də görə bilərik, onlar öz torpağı üçün mübarizə apardıqlarına görə işə daha məsuliyyətlə yanaşırlar, bu yolda hətta canlarını fəda etməyə hazırdılar, bu isə onların gec-tez qalibiyyət əldə edəcəklərini göstərir.

Cəfər Rəmzinin satirik şeirləri sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından o qədər qüvvətli təsir bağışlamasa da, cəmiyyətdə hökm sürən müxtəlif problemlərə münasibət, oxucuya, gələcək nəsə təlqin etdiyi ibrətamiz məna baxımından qiymətlidir.

Cəfər Rəmzi özü satirik şeirlər yazmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda istər öz xalqımızın, istərsə də, İran ədəbiyyatı mütəxəssisi olaraq İran ədəbiyyatının tanınmış satirik şairlərini tədqiq etmişdir.

Cəfər Rəmzi sovet dövründə M.Ə.Sabirin və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ənənələrini uğurla davam etdirən, yeni qurulmuş hakimiyyəti satirik şeirləri ilə tənqid atəşinə tutan Səməd Mənsur yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, satirik şeirlərini oxucu kütləsinə təqdim etməyi də özünə borc hesab etmişdir. O, həm lirik, həm də satirik şeirlər yazan İran şairi Mirzə Məhəmməd Kərimi, Seyyid Qulamriza Ruhani, Seyid Ətrafəddin Gilani, XIX əsr məşhur satiriki Yəğma Cəndəqi kimi İran şairlərinin yaradıcılığını da tədqiq etmiş, 1968-ci ildə "Yəğma Cəndəqinin poeziyası" adlı dissertasiya işini müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi adını almışdır. Cəfər Rəmzi "1850-1950-ci illər fars şeirində satira", "1950-ci illərdən sonra İran şeirində satira", "İran şeirində siyasi satira", "Məşrutə dövründə İran şeirində satira", "Fars satirasının istifadə yolları" və s. elmi işlər də yazmışdır.

Ədəbiyyat

1. İsmayilzadə C. R. Əziz Sabirimizə. "Kirpi" jurn.1972 , №10
2. İsmayilzadə C. R. Günləri sayıram. Bakı: Yazıçı, 1982.
3. İsmayilzadə C.R. Şeirlər. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1974.

Summary

Satirical Tendency in Jafar Ramzi Ismayilzadeh's Work

Satirical poems of Jafar Ramzi, collected from his books "Sheirler" (Poems) and "Gunlerimi sayıram" (I count my days) have been researched in given article. He tries to expose and criticize robbery, foolishness, corruption and other negative features of an individual or a society by using humor, irony, or exaggeration. In addition, the writer hopes that those he criticizes will improve their characters by overcoming their weaknesses.

Резюме

Сатирическая тенденция в творчестве Джафара Рамзи Исмаил-заде

В статье изучены сатирические стихи «Я считаю дни» и "Стихи" Джафара Рамзи, приведены примеры проанализированных строк. Стихи обобщены на основе целей критики. Автор используя сатиру и иронию, критикует невежество и другие негативные черты относящиеся к определенным лицам в обществе. Поэт пытался донести до общественности просветительские и воспитательные идеи с помощью сатирических стихотворений.

Rəyçilər: prof. E.Quliyev, prof. Y.Babayev

Sevinc Əziz
Naxçıvan Dövlət Universiteti

CEYN OSTİNİN “İNGİLTƏRƏNİN TARİXİ” ƏSƏRİNDƏ PARODİYA VƏ İRONİYA

Açar sözlər: *Ceyn Ostin, “İngiltərənin tarixi”, parodiya, ironiya*

Keywords: *Jane Austen, “The History of England”, parody, irony*

Ключевые слова: *Джейн Остин, «История Англии», пародия, ирония*

Ceyn Ostin (Jane Austen, 1775-1817) İngiltərənin Hempşir qraflığındakı Stivenston şəhərində keşiş ailəsində dünyaya gəlmişdir. Keşiş ailəsi olmasına baxmayaraq Ostinlər dini doğmalarla yaşamırdılar. Bu ailə dünyəvi problemlərdən hali olmadıqları üçün kitaba sevgi hər bir ailə üzvü üçün sevimli məşğuliyyət idi. Belə mühitdə böyüyən Ceyn Ostin gənc yaşlarından ailə içi tamaşalar hazırlayır, komik tərzdə yazır, kiçik hekayələr uydururdu. O, universitet təhsili almasa da həddindən artıq çox oxuyur, ingilis ədəbi nümunələrinə parodiyalar edirdi. Gənc yazıçının parodiyaları sentimental ədəbi nümunələrlə yanaşı İngiltərə tarixinə də toxunurdu.

Bir qayda olaraq C.Ostin yaradıcılığını erkən dövr – 1795-1798-ci illər və ona dünya şöhrəti gətirən “Qürur və qərəz”(Pride and Prejudice), “Ağıl və ehtiras”(Sense and Sensibility), “Nortenger abbatlığı” (Northanger Abbey), “Mensfild park”(Mansfield Park) romanlarının yazıldığı 1811-1816-cı illər dövrünə bölürlər.

Yazıçının erkən yaradıcılığı gənclik illərinə təsadüf etdiyinə görə onun ilk yazı təcrübəsi dövrün digər sənətkarlarından fərqlənirdi. “Sevgi və dostluq”(Love and Friendship) əsərini on dörd, “İngiltərənin tarixi” əsərini isə on beş yaşlarında qələmə almışdır. Hər iki əsərdə xəfif yumor hissi və uşaq sadəlövhliyi ilə yanaşı inanılmaz yazıçı cəsarətini də sezməmək mümkün deyil. Kiçik Ceyn hər iki əsərdə XVIII əsrin melodramatik yazılarını parodiya edir, onlara gülür, bəzən isə kinayəli tonda eyham vurur. Maraqlıdır ki, gənc yaşlarında yazılan bu əsərlərdə sezi-lən satirik, kinayəli ton onun yetkin dövr yaradıcılığında da özünü büruzə verir və məhz bu üslubi-tematik yanaşma onu bir yazıçı kimi digər həmkarlarından fərqləndirir.

Şekspir, Qoldsmiit, Stern, Fildinq və Riçardson kimi görkəmli söz ustalarının yaradıcılığına böyük rəğbəti Ceynin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Qoldsmiitin “İngiltərənin tarixi: erkən dövrdən II Georqun ölümünə qədər” əsərinə parodiya kimi yazılmış “İngiltərənin tarixi” (The History of England, 1791) əsərində Ceyn Ostin həmçinin məktəbdə tədris olunan tarix dərsliklərini də ələ salır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz gənclik illərində yazılan əsərlərində ironiya və sarkazm birmənalı şəkildə özünü büruzə verir. Yazıçının ən məşhur əsərlərindən

olan, erkən yaradıcılığına aid edilən "Nortenger abbatlığı" romanı da qotik romanlara parodiya və ironiya üzərinə yazılmışdı [7;8].

Adı çəkilən əsərlərdə Ceyn Ostin incə lirizm və xəffif yumor hissiylə ingilis cəmiyyətinə gülür, onu ingilis yumoruyla təsvir edirdi. "İngiltərənin tarixi" əsəri də məhz belə üslubda yazılmış, yaradıcılığının erkən mərhələsini müəyyən edən ironiya ilə təsvirin ən unikal əsərləri sırasında yer alır. Əsər yazıcının sağlığında işıq üzü görməmiş, illər sonra yaxın qohumu Frensis Ostin tərəfindən nəşr edilmişdir [2].

Burlesk janrında yazılan və parodiya üzərində qurulan əsərdə yazıçı ingilis monarxlarının həyatından bəhs edən kitablara gülür, başqa sözlə, tarixçilərin obyektivlik anlayışını ələ salır. Yazıçı Şarlotta Torner-Smitin novellaları ilə yanaşı, Şekspir və Şeridanın əsərlərinə ilkin mənbə kimi istinad edir və hər vəchlə bədii əsərin tarixi faktların istinad yeri ola bilməz tezisini irəli sürür. Elə bu səbəbdən o, ingilis tarixində xüsusi yeri olan kral və kraliçaları yumor hissiylə təsvir edir, onları özünəməxsus gülüş hədəfinə çevirir. Xronoloji ardıcılıqla təsvir edilən ingilis monarxlarının həyatı uşaq sadələşməsini ilə şərh edilir, söz oyunundan məharətlə istifadə edərək o, müəllif mövqeyini əyani şəkildə ortaya qoyur. İngilis mənbələrindəki qeydlərə əsasən əsər yazıcının bacısı Kassandra Ostinə ithaf edilib [4] və ona görə də "İngiltərənin tarixi" Ostinlər ailəsinin şəxsi arxivi kimi qorunub saxlanmış, keçən əsrin yetmişinci illərində (1977-ci il – müəllif) onun nəşrinə icazə verilmişdir [3]. Ostinlər ailəsi əlyazmanı Britaniya kitabxanasına satmış və beləcə, əsər işıq üzü görmüşdür.

İngilis krallarının adları ilə adlanan və on üç fəsildən ibarət olan pamflet formasında yazılan əsəri müəllif uydurması da adlandırmaq olar. Uydurma və yaradıcı təxəyyülün sərhədlərində yazılan "İngiltərənin tarixi" əsərində hiperbola və simvollarla geniş yer verilir, müəllif mövqeyinin açılmasında məcazlardan istifadə edilir. Yazıcının belə yazı üslubunu xüsusi qeyd edən Y.Qeniyeva yazırdı ki, "yazıcının satirik qələmi bir o qədər də maraqlı olmayan sosial tipləri – aristokratların, müxtəlif "əməlləri" olan zadəganların və özündənrazıların qalereyasını məcazlarla təsvir edə bilirdi" [1].

Ceyn Ostin ənənəvi ingilis tarixinin yazılma formasından istifadə edir, ingilis monarxlarının hakimiyyəti dövrünü ardıcılıqla sıralayır. Lakin görünən odur ki, ənənə yalnız formada özünü büruzə vermişdi, əslində isə tarixə hörmətlə yanaşmaqdan Ceyn Ostin parodiya sərgiləyir, İngiltərədə tarixində baş verən yer-siz hadisələrə kinayə ilə yanaşır, onları bəzən ələ salır. Məhz bu üzəndən əsəri satirik parodiya da adlandırmaq olar. Müəllif ingilis tarixinin təhkiyə üsuluna gülür, yeri gələndə şəxsi mülahizələrini irəli sürür.

IV Henrixlə başlayan fəsil yazıcının ironik tonunu bütün varlığı ilə büruzə verir: "Nə deyirlər desinlər, Henrix əbədi yaşamadı. Xəstə düşən kimi oğlu, şahzadə Uelski tez gəlib tacı əlindən aldı. Bununla bağlı kral uzun bir nitq də söylədi, oxucu onun məzmununu Şekspirin pyesindən öyrənə bilər" [5].

Göründüyü kimi, əsərin psixoloji təsvirinin vacib məqamlarından biri onun ironiyasıdır və məhz ironiya bütün mətnə sirayət edir. Ironiya Ceyn Ostinin yazı boyu "səpələnmiş" ifadələrində özünü göstərir. Məhz ironiya vasitəsilə yazıçı in-

gilis krallarının davranışlarına və onlara ünvanlanan münasibətini açıqlayır. Elə bu üzdən ironiya obyektiv sarkazmdan “qoparaq” gerçəkliyin tənqidində universal vasitəyə çevrilir. Əsərin ilk səhifələrindən yazıçı ingilis tarixində mövcud olan münasibətlərin kökündə heç bir mənəvi-ruhani dəyərlərin olmamasından, münasibətlərin yalnız alqı-satqı üzərində qurulmasından, hətta qohum, ata-oğul münasibətlərində maddiyyatın hökm sürdüyünü dilə gətirir.

“V Henrix” fəslə acı ironiyanın və sarkazmın ifşası ilə davam edir: “Onun hakimiyyəti dövründə lord Kobhem diri-diri yandırıldı, düzdür, mən xatırlaya bilmirəm nə üçün və nədən ötrü? Sonra əlahəzrət nəzərlərini Fransaya yönəltdi və şəxsən ora getdi, Azenkure yaxınlığında məşhur qırğını törətdi. Bundan sonra kral qızı Yekaterinanı özünə arvad elədi, əgər Şekspirin sözlərinə inansaq o, görünüşünə görə heç də pis deyildi. Bütün bu nailiyyətlərinə baxmayaraq kral öldü və taxtac oğlu Henrixə qaldı” [5].

Ceyn Ostinin yaradıcılığında qadın problematikası kifayət qədər öyrənilən sahədir və bu sahədə ədəbiyyatşünaslıqda geniş elmi ədəbiyyatda mövcuddur. Lakin bir məsələni xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçı hələ gənc yaşlarında qadın mövzusunə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, ilk qələm təcrübələrində, hətta ingilis tarixini yazanda belə bu mövzudan yan keçməmişdir. “İngiltərənin tarixi” əsərində də qadın mövzusunə maraqlı yanaşma sərgiləməsi buna əyani sübutdur. Əsərdə kraliçaların həyatından bəhs etdiyi kimi, kralların həyatında xüsusi rol oynayan qadınlardan söz açılır, Fransa'nın milli qəhrəmanı Janna d'Arkdandan da bəhs edir. VI Henrixin Marqarita Anjuyskiylə evliliyindən söz açan müəllif ardınca etinasız şəkildə başqa bir mövzuya keçir və eyni formada Janna d'Arkdan yazır: “Elə bu zaman arasında yaşayan Janna d'Ark ingilislər arasında elə bir qarmaqarışıqlıq yaratmışdır ki! Düzdür, gərək onu diri-diri tonqalda yandırmayaydılar, amma olan artıq olub... Yorklar və Lankasterlər aramsız müharibələr aparır, sonuncular da hər zaman məğlubiyyətə uğrayırdı (yaxşı olur!). Nəticədə Yorklar tam qələbə çaldılar, kralı öldürdülər, kraliçanı gəlidiyi yerə yolladılar və IV Eduardı taxta çıxardılar” [5].

Kəskin tənqidi görüşləri və inanılmaz gülüş hədəfinə çevirdiyi ingilis hökmdarları gənc yazıçının nəzərlərindən yayınmır, hər fürsətdə onları ələ salır. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi əsər bacısı Kasandrada ithaf edilmişdir və bu üzdən əsərin əvvəlində “Bu tarixi oçerkdə çox az tarixlər olacaq” [5] deməklə özünü sığortalayır və tarix haqqında biliksiz olduğunu dilə gətirir. Elə bu üzdən I Karlın tarixçəsinə keçəndə yazır: “Bu kralın hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələr oqədər çoxdur ki, onlardan yazmaq mənim qələmim üçün həddindən artıq çoxalardı, hər olmuş hadisəni sadalamaq da mənə maraqlı deyil (yalnız mənə aid olanlardan yazıram)” [5].

“İngiltərənin tarixi” əsərinin maraqlı məqamlarından biridə odur ki, gənc yazar tarixi hadisələr fonunda kişilərin həddindən artıq “kultlaşdırılmasına” yol verildiyini və tarixi yazılarda qadınların yoxluğunu qeyd edir. Yazıçı qadınların tarixi hadisələrdə yalnız kral ailəsi və ya kraliça olması zamanı tarixçilərə maraqlı gəlməsindən təəssüf edir. Ceyn Ostin IV Henrixdən bəhs edən fəsildə bu hadisəyə eyham vurur: “Görünən odur ki, Henrix evli olub, ona görə ki, dörd oğlu olub.

Amma mənim gücüm çatmır deyim ki, onun arvadı kim olub, onun haqqında biliklərim yox dərəcəsidir" [5]. Görünür gənc Ceynin eyhamı Qoldsmitin ingilis tarixi ilə bağlı məlum kitabı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bu kitabda Henrixin və digər ingilis krallarının arvadları haqqında bir kəlmə belə yazılmamışdır. Tarixi mənbələrdə Henrixin yalnız varisi barəsində yazılır və bu üzdən hesab etmək olar ki, gənc yazar uydurma və təxəyyülün həddərlərinə baş vurmaqla qadının yoxluğunu, əksinə kişi hegemonluğunu birin dördə nisbətində qaldırmışdır. Yazıçının erkən yaradıcılığına xas olan hiperbola və digər təsvir vasitələrindən istifadə ingilis tədqiqatçıların gözündən yayınmamış və bu üslubi xüsusiyyəti dəfələrlə qeyd etmişlər. Ceyn Ostinin "İngiltərənin tarixi" əsərini Qoldsmitin "İngiltərənin tarixi: erkən dövrdən II Georqun ölümünə qədər" əsəri ilə müqayisə edən Lindsy Sitter yazırdı ki, "Ostin bilərəkdən özünəgüvənən və dramatik tonda nəql edən təhkiyəçidən istifadə edirdi ki, tarixin darıxdırıcı olmasından, insan həyatındakı neytrallığından bəhs edə bilsin" [6].

Şotlan kraliçası Mariya Stüartın təsviri yazıçı qələmində xüsusi sevgi və mərhəmət hissiylə qələmə alınmış və demək olar ki, əsərin ən incə notlarını ifadə edir: "Bu ecazkar şahzadə inanılmaz xarakterə malik idi və ona görə də sağlığında çoxlu dostlar qazanmışdır. Təkcə hersoq Norfolk nəyə desən dəyərdi, bizim dövrdə isə mister Uitaker, misis Lefroy, misis Nayt və mən" [5]. Bu dərəcə qəti və cəsarətli münasibəti yalnız romantik dünyagörüşlü yazar ifadə edə bilərdi və Ceyn Ostin romanlarının sonrakı taleyi bu ana xətti davam etdirdi. Görünür, yazıçının Mariya Stüarta olan sonsuz sevgisi eyni zamanda da onun günahsızlığını sübuta - yetirmək istəyindən irəli gəlirdi. Məhz bu üzdən gənc yazar pərəstiş etdiyi Mariya Stüartla Elizabet Tüdor arasında müqayisələr aparır, üstünlüyü birinciyə verirdi.

Ceyn Ostin obrazlarının təsvirində nəinki satiraya müraciət edir, o, eyni zamanda da yumoristik üsluba da yer verirdi. İki qadının təsvirində yazıçı onların xarakterik xüsusiyyətlərini açmaqdan ötrü onları kraliça kimi deyil, insani keyfiyyətləri ilə təsvir edir və məhz bu təsvirdə yumora, eyhama üstünlük verirdi. Əsərin bir yerində taxt-taca sahib çıxan kraliçaya "imkan tapan kimi taxta dırmaşan Elizabet" ifadəsiylə gülür.

Kraliça Elizabetdən əvvəl ingilis taxtına sahib olan kraliça Mariyaya həsr etdiyi fəslə "Bu qadın ingilis taxtına iddialı olan digərlərindən fərqli olaraq bəxti gətirənlərdəndir" ifadəsiylə ona olan laqeyd münasibətini bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu laqeydlik yazıçının kinayəli tonunda da özünü göstərir: "Kraliça öldü, varis də qoymadı" [5]. Meri Sponqberq "Ceyn Ostin və İngiltərənin tarixi" tədqiqatında yazırdı ki, "qadının keçmişi" ilə bağlı laqeyd münasibəti Ceyn Ostin tarixi yazarlarla əlaqələndirir və elə bununla bağlı ingilis tarixində baş verən bir çox hadisələrin uydurma olmasını vurğulamaq üçün satirik üsula əl atırdı [7, s.58].

Maraqlıdır ki, Elizabet Tüdora tənqidi münasibətində belə qadın təəssübkeşliyi özünü büruzə verir və buna görə də: "Pis xasiyyətinə baxmayaraq o, bu qədər qəddarişlər görə bilməzdi, əgər əclaf və pozğun kişiler onu bu cinayət yoluna sövq etməsəydilər" [5]. Göründüyü kimi gənc Ceyn epitetlərə yer verir, tarixi şəxslərin təsvirində bədii ifadə vasitələrindən yan keçmirdi. Bu eyni zamanda da onunla

bağlı idi ki, İngiltərənin rəsmi dairələri I Elizabet dövrü və ya “Qızıl əsr” adlandırdıqları Elizabet Tüdor hakimiyyətini ideal sayır, onun idarəçiliyini mükəmməl hesab edirdi. Gənc Ceyn də kraliçanın hakimiyyəti illərində baş verən qüsurları ona deyil, ətrafında olan “əclaflara” bağlayırdı. Başqa tərəfdən belə münasibəti yazıçının romantik dünyagörüşü ilə də əlaqələndirmək olar. Məlumdur ki, insana olan sonsuz sevgi daxili xəyal qırıqlığı ilə əvəzlənən romantik üslubi-tematik problemin vacib məqamlarından biridir. Ceyn Ostinin erkən yaradıcılığında da məhz bu sentimental-romantik üslub özünü büruzə verir. Mariya Stüartın günahsız olmasını oxucusuna var qüvvəsi ilə çatdırmaq istəyən gənc yazarın təbiiliyi də oxucunun gözündən yayınmır: “Oxucumu inandırım ki, o, zərrə qədər də günahkar deyildi. Yalnız bir şeydə bu zavallını günahlandırmaq olardı: onun həddən artıq ürəyiaçıqlığı, gəncliyi və tərbiyəsi ağılsızlığına səbəb olmuşdur” [5].

Ceyn Ostin sevimli qəhrəmanı Mariya Stüartı mükəmməl qadın, qürurlu insan və xalqını sevən qəhrəman obrazında canlandırır, onun ölümqabağı davranışlarını kübarlığın simvolu kimi qələmə verir. Ölüm hökmünü gözləyən, oğlu və yaxınları tərəfindən tərk edilən Mariya Stüart qadın rəşadətinin simvoluna çevrilir: “Ölümünü ağılını itirmədən, inanılmaz şəkildə sarsılmaz dözümlə qarşıladı. Öz dininə sadıq qaldı, ona hazırlanan amansız taleyi mərd qarşıladı. Görünür günahsızlığı ona dözümlə və səbir verirdi” [5].

Görünür yazıçının sonrakı yaradıcılığında qırmızı xətlə keçən qəhrəmanının yaşadığı mühitlə onun arasında olan kəskin uçurumu ifadə etmək kimi vacib məqam məhz “İngiltərənin tarixi” əsərində start götürmüşdür. Ceyn Ostin qəhrəmanlarını ideallaşdırmırdı, amma eyni zamanda da onları əzən, idealları ilə tərs mütənəşib olan anlaşılmaz mühiti, bu mühitin insanlarını döndə-döndə əsərlərində canlandırırdı.

İnsanların fiziki məhvi yazıçının əsərlərində pislənir, insanlararası münasibətlərdə sədaqət, qayğı, sevgi, dostluq və qardaşlıq prinsipləri dəstəklənir və təbliğ edilirdi. Sevgidə dürüstlük və hisslərin səmimiyyəti, fədakarlıq, qayğıkeş insani münasibətlər onun tərəfindən ideallaşdırılmış şəkildə oxucuya çatdırılırdı. İnsanlar onun üçün ləyaqətli və qayğıkeş və ən əsas da bütün həyatı situasiyalarda öz insanı keyfiyyətlərini itirməyən ən yüksək varlıq kimi dəyərləndirilirdi. Görünür, ona görə də, real tarixi qəhrəmanlarını özünəməxsus şəkildə qoruyur və onlara rəğbət bəsləyirdi.

Ədəbiyyat

1. Гениева, Е. Ю. Чудо Джейн Остен / Е. Ю. Гениева // Леди Сюзен; Уотсоны; Сэндитон : романы / Дж. Остен. - М. : Текст, 2002. - С. 11.
2. Book Review: THE HISTORY OF ENGLAND (Jane Austen) <https://www.historynet.com/book-review-the-history-of-england-jane-austen-bh.htm>
3. Cassandra Austen's Drawings of English Royalty for Teenage Jane Austen's Parodic History of England <https://www.brainpickings.org/2015/01/30/jane-austen-history-of-england-cassandra-drawings>
4. Fiona Macdonald. The racy side of Jane Austen. <http://www.bbc.com/culture/story/20170110-the-teenage-writings-of-jane-austen>

5. Jane Austen. The History of England <https://penelope.uchicago.edu/austen/austen.html>
6. Lindsey Seatter. Jane Austen, "The History of England" <https://thecommonplace.blog/primary-texts/fictional-prose/the-history-of-england/>
7. MarySpongberg. Jane Austen and the History of England// Journal of Women's History. Johns Hopkins University Press, Volume 23, №1, 2011, pp. 56-80
8. Old Jane Austen Writes a Satirical History Of England: Read the Handwritten Manuscript Online (1791) <http://www.openculture.com/2014/02/15-year-old-jane-austen-writes-a-satirical-history-of-england.html>

Summary

Parody and Irony in Jane Austen's "The History of England"

The novel "The History of England" written by Jane Austen in her teens, the genesis of parody and irony taken place in her further creativity are being researched in the article. Thematic and stylistic tone of "The History of England" reflected in the whole writer's artistic world and as a result it determined her further creativity. The writer expresses her attitude towards English kings' behavior by irony. That's why irony in Jane Austen's abovementioned novel acts as objective sarcasm and universal way in reality criticism.

Резюме

Пародия и ирония в произведении Джейн Остин «История Англии»

В статье анализируется юношеское произведение Джейн Остин «История Англии», исследуется генезис пародии и иронии, которые прослеживаются и в дальнейшем ее творчестве. Сатирическо-иронический стилистический тон внедряется в художественный мир писательницы, что и определяет ее последующее творчество. Посредством иронии писательница раскрывает отношение к манерам английских королей. Именно поэтому в упомянутом произведении писательницы ирония выступает в роли объективного сарказма и универсального средства критики действительности.

Rəyçi: f.e.d. dos. H.Əliyeva

METODİKA

Sevda İmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏLƏBƏLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İMKANLARI

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması, qiymətləndirilmə, xarici dillərin tədrisi, autentik, qeyri-autentik dərs materialı*

Keywords: *intercultural competence forming, assessment, teaching foreign languages, authentic, non-authentic course books*

Ключевые слова: *межкультурная компетенция, формирование, оценивание, обучение иностранным языкам, аутентичный, неаутентичный учебный материал*

Qloballaşan müasir və multikultural dünyamızda hər bir peşə, ixtisas üzrə təhsil alan gəncin sabah əmək bazarında uğurla iş tapması, fəaliyyət göstərməsi, öz xalqını, ölkəsini, mədəniyyətini dünyaya layiqincə tanıtməsi, dil və mədəniyyət daşıyıcıları ilə uğurlu ünsiyyət qurmaq bacarığına – mədəniyyətlərarası səriştəyə malik olması təhsil sahəsində duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Artıq təhsil və xarici dillərin öyrənilməsi ilə bağlı hüquqi normativ sənədlərin hamısında dil və mədəniyyətlərin birgə öyrənilməsi aktual problem olaraq çox əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu məqalə xarici dillərin tədrisi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması və qiymətləndirilməsi, problemin həm nəzəri, həm də təcrübi istiqamətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Belə ki, təhsilin hər bir səviyyəsində xarici dil müəllimləri tələbələrin öyrəndikləri xarici dillərin mədəniyyətinə nə qədər dərinlən yiyələnmələrini və bu mədəniyyətə qarşı həssas olmalarını anlayırlar. Bu “mədəniyyətlərarası səriştə” adlanır və nəzəri cəhətdən çox tədqiq və müzakirə olunub. Lakin bu məsələnin tədrisdə realizə olunması, səriştənin səviyyəsinin təyin edilməsi, qiymətləndirilməsi demək olar ki, müəyyən istisnalar olmaqla tədqiq olunmamışdır.

Avropa Şurası artıq müasir informasiya cəmiyyətində, əmək bazarı şəraitində, hər bir sahədə təhsil alan gələcək ixtisasçıların uğurla realizə və adaptasiya olması üçün vacib olan kompetensiyalar, səriştələr siyahısına mədəniyyətlərarası səriştəni də daxil etmişdir.

Mədəniyyətlərarası səriştənin mahiyyətinə, izahına dair bir çox tədqiqatlarla tanış olduqdan sonra, fikrimizcə bizə ən müvafiq, aktual və geniş olanı mədəniy-

yətlərarası səriştənin görkəmli tədqiqatçılarından olan Durham Universitetinin professoru M.Bayramın verdiyi tərif üzərində dayanırıq: “Mədəniyyətlərarası səriştə deyərkən eyni dərəcədə həm digər mədəniyyətlərin nümayəndələri, həm də öz doğma mədəniyyətinin nümayəndələri ilə uğurla ünsiyyət qurmaq bacarığı başa düşülür” [1].

Böyük üstünlükləri ilə bərabər milli mənəvi dəyərlər, mədəniyyətlərin qorunub saxlanılması üçün təhlükə yaradan qloballaşma dövründə məşhur qlobalistika tədqiqatçısı S.Hantinqtonun konsepsiyasına uyğun olaraq bir neçə sivilizasiyalar, mədəniyyətlər və ənənələri özündə birləşdirən, bir çox xalqların yaşadığı multi-kultural ölkə olan Azərbaycanın öz kimliyini saxlayaraq uğurla dünyaya inteqrasiya etməsi üçün Azərbaycan gəncləri öz doğma, milli mənəvi dəyərlərinə, mədəniyyətinə daha möhkəm yiyələnməlidirlər [2].

Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi öz siyasətini milli və ümumbəşəri maraqlara əsaslanaraq qurmasının və bu siyasətin Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri, ənənələri, dəyərləri və tarixi keçmişi ilə bərabər beynəlxalq dünya təcrübəsinin nəzərə alınmasının vacib olduğunu vurğulayır və azərbaycanşünaslıq ideologiyasına əsaslanan, milli mədəniyyətə, milli mənəvi dəyərlərə zidd olmayan inkişaf modelinin hazırlanmasını təklif edirdi [3].

Tədris prosesində doğma mədəniyyət xarici mədəniyyətlə qarşılaşarkən tələbələrdə öz doğma mədəniyyətinə hörmət və sevgi artır. Xarici dil dərslərində mədəniyyət ünsürləri tədris olunarkən ən yaxşı metod – doğma və xarici dilin sosio-mədəni və pragmatik normalarını müqayisə etməkdir. Müəllimlər bir mədəniyyət vasitəçiləri kimi metadildən istifadə edərək müxtəliflikləri eksplisit şəkildə izah edərək fəaliyyət göstərməlidirlər. Müəllim dərslər zamanı dilin bütün imkanlarından müqayisə və ya bənzətmə yolu ilə, hətta bir sözün izahı ilə tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması üçün istifadə etməlidir. Eləcə də tədrisin elə ilk günündən, tələbələrin dilin müəyyən səviyyəsinə yiyələnmələrini gözləmədən, mədəniyyət elementləri ilə tanışlığa başlamaq tövsiyyə olunur.

Azərbaycan ali təhsil sistemində mədəniyyətlərarası səriştənin tələbələrdə formalaşdırılmasının vacibliyi hamı tərəfindən qəbul edilsə də, bu gün tədrisdə bunun reallaşması üçün yaradılan imkanlar qənaətbəxş deyildir. Ali məktəblərdə xarici dil fənni üzrə aparılan dərslərin, tədris proqramlarının və ümumiyyətlə iş təcrübəsinin təhlili tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının günün tələblərinə cavab vermədiyini ortaya çıxarmışdır. Dünyanın bir neçə ölkəsində həyata keçirilən mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsi isə Azərbaycanda ümumiyyətlə heç tədqiq edilməmişdir.

Mədəniyyətlərarası səriştənin komponentlərinin ali təhsil sistemində daxil olması və tətbiqi çox mürəkkəb və ləng gedən bir prosesdir və sözügedən səriştənin xarici dillərin tədrisi kontekstində formalaşması bir çox nəzəri və tətbiqi xarakterli çətinliklərlə üzləşir.

Birincisi, xarici dillərin tədrisində tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin sistemli və eksplisit formalaşdırılmasının olmaması faktıdır. Qəbul etmək lazımdır

ki, uzun müddət xarici dil tədrisinin məzmunu əksər hallarda yazılı formalara əsaslanırdı. Mədəniyyət isə dilin ayrılmaz bir hissəsi kimi tədris olunmurdu. Hətta xarici dillərin tədrisində kommunikativ yanaşma prinsipinin qrammatik formaları əvəz etməsindən sonra da gözlənilən nəticələr əldə edilmirdi. Tədris prosesində istər yazılı, istərsə də şifahi formada ifadə olunan mədəniyyətin birbaşa tələbələrə aşılması mümkün deyil.

Tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştə eksplisit və sistemli şəkildə formalaşdırılmalıdır. Bu cəhətdən mədəniyyətlərarası səriştənin ayrı-ayrı komponentləri və tədris zamanı onların formalaşdırılması yolları, metod və üsulları müəyyən edilməli, xırdalıqlarına qədər dərinlən işlənilib hazırlanmalıdır [4;5].

İkincisi, tədqiqatçılar sırf praktik xassəli, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına mane olan aşağıdakı səbəbləri qeyd edirlər:

Müəllimlərin professional hazırlığının olmaması; tədris saatlarının azlığı; tələbələrin mədəniyyəti deyil, yalnız dil öyrənmək istəkləri; öz doğma mədəniyyətindən fərqli olan müəyyən bir mədəniyyət elementinin məzmunu, tərkibini ayırd edib, tələbəyə çatdırmaq üçün nəzəriyyədən praktikaya keçidin mürəkkəbliyi [6].

Üçüncüsü, xüsusi olaraq uyğun materialların seçilməsi problemini qeyd etmək lazımdır. Ənənəvi xarici dil dərsləkləri müəllimə bu sahədə iş aparmaq üçün hər zaman yardımçı olmur; dərsləklərə mədəniyyət məzmunlu materialların daxil edilməsi cəhdlərinə baxmayaraq, bu çox vaxt yalnız stereotiplər və turizm sahəsində olan məlumatlar ilə məhdudlaşır.

Azərbaycan ali məktəbləri, xüsusən də dil ixtisaslı universitetlər üçün aktual olan bir problem ortaya çıxır: autentik və ya qeyri-autentik materiallar arasında seçim etmək. Xarici dillər üzrə dərsləklər iki qrupa ayrılır: “beynəlxalq” və “yerli”. Beynəlxalq dərsləklər – beynəlxalq bazar üçün nəzərdə tutulur və müəyyən mədəniyyət məzmununa, tərkibə və elementlərə məxsusdur. Bu dərsləklərdə verilən autentik materiallar dil daşıyıcıları tərəfindən hazırlandığına görə milli auditoriyalara xas olan mədəni-mənəvi dəyərlər, milli dünyagörüşü, psixologiya və tələbələrin yaş həddi nəzərə alınmır.

Yerli dərsləklərə xarici müəlliflər tərəfindən hazırlanmış dərsləklərdən fərqli olaraq tələbələrdə öz doğma mədəniyyətinə, dilinə məhəbbət hissi yaradan, dili öyrənilən xalqın və başqa xalqların mədəniyyəti ilə müqayisə etmək, fərqli və bənzər cəhətləri aşkarlamaq imkanı verən materiallar daxil edilmiş olur. Məhz bu baxımdan qeyri autentik materiallardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Bununla bərabər bir sıra tədqiqatçılar xarici dillərin tədrisinin autentik materiallara əsaslanmasının üzərində durur və bunu, xüsusən xarici dil daşıyıcıları ilə mümkün olan məhdud ünsiyyət şəraitini nəzərə alsaq, mədəniyyətlərarası səriştənin aşılması üçün maksimal dərəcədə müsbət təsir göstərməsi ilə izah edirlər [7; 8; 9].

Tədris prosesində autentik materiallardan çox diqqətlə, planlı şəkildə istifadə edilməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, autentik materiallardan istifadə xarici dil tədrisinin keyfiyyətini xeyli yüksəldir. İstənilən halda, burada müəllimin peşəkarlığı və mədəniyyətlərarası səriştəsinin yüksək səviyyədə olması vacibdir. Autentik

materialların daşdığı mədəniyyət tərkibli məlumat auditoriyanın səviyyəsinə uyğun olmaya bilər və bu materiallardan kor-koranə istifadə edilməsi istənilən nəticəni əldə etməyə kömək etməyə bilər. Burada müəllim istifadə etdiyi materialı hərtərəfli nəzərdən keçirərək tələbəyə təqdim etməlidir. Tədris prosesində müəllim autentik məzmunlu dərslərlərin çatışmayan cəhəti olan doğma mədəniyyətlə müqayisənin olmaması problemini özü həll etməlidir.

Nəhayət, xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına mane olan digər bir faktor J.C.Beakko tərəfindən qeyd edilmişdir: tədris çox vaxt heteroqlat kontekstdə, yəni, öyrənilən xarici dil dərstdən kənar praktik olaraq işlənməyən situasiyalarda baş verir. Homoglot şəraitdə isə xarici dillər həmin dildə danışılan ölkədə tədris olunur. Heteroglot şəraitdə dil ilə bilavasitə və bilavasitə əlaqə, dilin mədəni dərinlikləri ilə tanışlıq olmur və bu tədris prosesini çətinləşdirir [10].

Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, xarici dillərin tədris proqramlarına mədəniyyətlərarası elementlərin daxil edilməsi və tətbiqi asan məsələ deyil. Nitq aktlarının mürəkkəb sosio-mədəni kontekstini qrammatik qaydalar kimi təqdim etmək mümkün deyil. Dil daşıyıcıları onları ünsiyyət və digər vasitələrlə o qədər sürətlə dəyişirlər ki, onları qaydalar şəklində dəqiq və tam olaraq öyrənmək mümkün deyil.

Tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin xarici dilləri öyrənmək vasitəsilə formalaşdırılmasına, daha geniş mənada – dil və mədəniyyətin həm doğma, həm də xarici dildə əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə yönəlmiş bir metod – “mədəniyyətlərarası dil tədrisi” (ILT (Intercultural Language Teaching)) C.Krozet, A.C.Liddikət tərəfindən təqdim edilmişdir. Mədəniyyətlərarası dil tədrisi doğma və xarici linqvomədəniyyətlər arasında aralıq mövqe formalaşdırmaq deməkdir [4; 6].

2000-ci ildən başlayaraq xarici dil dərslərində mədəniyyətin tədris olunması dialoji nöqtəyi-nəzərdən bu dili öyrənənlərlə dil daşıyıcılarının malik olduqları mədəniyyətin qarşılaşma mövqeyi kimi təqdim edilir. ILT yanaşması tədris olunanları “aralıq mövqe” (third place) kimi formalaşdırmağa çalışır [11].

Aralıq mövqeyi inkişaf etdirmək üçün əsas olaraq əlverişli mühit yaradılmalıdır, dil və mədəniyyət nümunələri tədris olunarkən baş verən koqnitiv, affektiv və psixoloji dəyişikliklər haqda tələbələrdə refleksiya olmalıdır. Buna görə də, bütün bilik, bacarıq, münasibətlər səthi deyil, dərinlən aşılmalıdır. Bu biliyin tamlığına, tədris materialının bütövlüklə mənimsənilməsinə rəvac verir.

Mədəniyyətlərarası səriştənin mahiyyətini, strukturunu, qiymətləndirmə vasitələrinin əsas tədqiqatçısı olan Maykl Bayramın təklif etdiyi model Avropada hazırkı dövrdə demək olar ki, bütün alimlər tərəfindən bu səriştəni formalaşdırmaq üçün əsas nümunə kimi qəbul edilmişdir. Bu modelə görə mədəniyyətlərarası səriştə aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: münasibət, bilik, interpretasiya bacarığı, mədəniyyətə tənqidi yanaşma və ya siyasi təhsil. Bu komponentlərə daha effektiv yiyələnmək müəyyən pedaqoji şəraitdə həyata keçirilə bilər. Pedaqoji şərait deyərək:

1. motivasiyalı məqsəd (müəllimlərin tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına məqsədyönlülük, sağlam psixoloji iqlimin yaradılması);

2. məzmun (mədəniyyətlərarası səriştəni formalaşdırmaq üçün tədris olunan fənlərin məzmununu, tədris zamanı diqqəti kulturoloji aspektlərə yönəltmək;

3. təşkilatilik (mədəniyyətlərarası səriştənin bilik və bacarıqların fasiləsiz formalaşdırılması, özünütərbiyə işlərinin təşkili) [1].

Mədəniyyətlərarası səriştə, onun ayrı-ayrı komponentləri Avropa alimləri tərəfindən hələ də dəqiq tədqiq olunmasa da tədris nəticəsində bu səriştənin formalaşdırılması səviyyəsinin təyin edilməsi, qiymətləndirilməsi məsələsi son zamanlar tədqiqatçılar üçün ən aktual mövzulardandır. Bununla bərabər bu məsələnin öyrənilməsi, tədqiq və tətbiq edilməsi ciddi çətinliklərlə müşayiət olunur.

M.V.Lustiq və B.H.Spitzberq üçün mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsi sahəsində ən çətin məqam kimi müşahidə etməyin müəyyən edilməsidir. Bəzi kateqoriyalı insanlar malik olduqları mədəniyyətlərarası səriştənin ən əlverişli şəkildə özləri qiymətləndirə bilər. Əgər səriştə məqsədlərə nail olmaq, özünü-realizə etmək kimi qəbul edilirsə, onda fərd özü özünü qiymətləndirməyə qabil olan yeganə ekspert ola bilər. Əksinə, davranışın düzgünlüyü, normalara uyğun, qəbul olunması vacib olan zaman, bu xüsusiyyətlərin tərəfdaş və ya, müşahidəçi tərəfindən qiymətləndirilməsi daha məqsədəuyğundur [12].

A.E.Fantiniyə görə isə mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar yaranan əsas çətinlik xarici dillərə yiyələnməkdən başqa uğurlu ünsiyyət qurmaq üçün tələb olunan digər qabiliyyətlərin müəyyənləşməsi məsələsidir. Onun fikrincə, dil biliklərinin qiymətləndirilməsi mədəniyyətlərarası səriştənin digər komponentlərinin hansının daha mühüm olmasının kontekstdən asılı olduğuna görə yaranan qeyri dəqiqlik səbəbindən daha asandır [13].

Yenə də M.Bayramın fikirlərinə müraciət edək. O, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının qiymətləndirilmə prosesində əsas məsələ kimi hər hansı bir fərdin mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə səriştəli olması üçün malik olmalı olduğu ən vacib komponentin, müəyyən bir sahə, səviyyə, istiqamətin seçilməsini vurğulayır. Tədris proqramı da bu istiqamətdə hazırlanmalıdır. Tədrisin məqsədindən, kontekstindən asılı olaraq yalnız seçilmiş istiqamət üzrə bilik və qabiliyyətlərin aşılması, kəmiyyət deyil, keyfiyyət dəyişikliklərinə, inkişafa nail olmaq əsas götürülür [14].

M.Bayramın ardınca bir çox tədqiqatçılar da mədəniyyətlərarası səriştənin bütövlükdə qiymətləndirilməsinin mümkün olmadığını əsaslandırır və buna görə tədrisin məqsədindən asılı olaraq mədəniyyətlərarası səriştənin ayrı-ayrı komponentlərinə üstünlük verməyi məsləhət görürlər. Məsələn, əgər tədrisin nəticəsi kimi tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştənin aspektlərindən “tərəfdaşın nöqteyi-nəzərini anlamaq” əsas götürülürsə və onun qiymətləndirilməsi gözlənilmədiyi təqdirdə bu aspekt məqsəd kimi götürülməlidir [13, s.15].

Mədəniyyətlərarası səriştə mürəkkəb bir struktur olduğuna görə, onun qiymətləndirmə metodları da bir neçə komponentin ölçülməsinə əsaslanaraq kompleks şəkildə həyata keçirilir. Qiymətləndirmənin əhatəli, məqsədyönlü olması üçün bir neçə müxtəlif metodlardan istifadə etmək tövsiyyə olunur.

Mədəniyyətlərarası səriştə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının tətbiqi global təhsil, biznes, sosial kontaktlar sahəsində mədəniyyətlərarası sə-

riştəyə ehtiyacın artması ilə əlaqədar olaraq çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətləndirmə sahəsində konkret, praktik standart modellərin hazırlanmasında göstərişlər, tövsiyələrin çatışmamazlığı hiss olunur.

Qiymətləndirmənin Azərbaycan modelini yaratmaq üçün ilk əvvəl mədəniyyətlərarası səriştənin əsas mahiyyətini, onun formalaşdırılmasını təyin edəcək pedaqoji şərait, mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsi proyektini hazırlanmalıdır. Artıq Avropanın 30 ölkəsində, eyni zamanda Latin Amerikası və Asiyanın bəzi ölkələrində bu qiymətləndirmə modelləri universitetlərdə tətbiq edilir. Qloballaşma dövründə əsas mənfi hal kimi öncə də qeyd olunduğu kimi, milli mədəniyyətlərin itməsi təhlükəsi mövcud olduğu zaman Avropa Şurası tərəfindən digər ölkələrdə bu qiymətləndirmə sistemi üzrə milli modelin hazırlanmasının tövsiyə edilməsi sevindirici haldır.

İlk əvvəl xarici dil ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Bundan sonra M.Bayramın hazırladığı Avropa modelini təhlil edərək, kriteriyalarını öyrənmək mümkün reallığı təmin edəcəkdir. Məhz bu strategiyaları hədəf seçib Azərbaycan auditoriyasına uyğun modeli hazırlamağa çalışmaq onun əhəmiyyətliliyini və aktuallığını təsdiq etmiş olur. Tələbələrdə formalaşdırılmış şəxsi keyfiyyətləri, mənəvi dəyərləri, mədəniyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi modeli, hal-hazırda Azərbaycanda təhsil müəssisələrində yoxdur. İstər orta təhsil, istərsə də ali təhsilin hər iki səviyyəsində tədris prosesinin məqsəd və vəzifələrini təqdim edən sənəd, proqramlar və dərsliklər hər birində tədris zamanı Azərbaycan gənclərinə aşılmalı olan mühüm ümumbəşəri və milli mənəvi dəyərlərdən, şəxsi keyfiyyətlər, mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurmaq bacarığından bəhs olunur, amma kəmiyyət qiymətləndirilməsi mövcud deyil. İlk məqamda bu şəxsi keyfiyyətlərin, aşılınmış mənəvi dəyərlərin, formalaşdırılmış mədəniyyətin, əxlaq keyfiyyətlərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin mümkün olması təsəvvür edilməzdir. Əslində şəxsi keyfiyyətlərin kəmiyyətə düzgün, obyektiv qiymətləndirilməsi qeyd etdiyimiz ölkələrdə həyata keçirilir. Azərbaycan təhsil sistemində, ali məktəblərdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması üçün mövcud qiymətləndirmə modelləri nəzəri cəhətdən tədqiq olunmalı və milli mədəniyyətimizin əsasında yeni milli model yaradılmalı, diaqnostik yollar və metodlar işlənib hazırlanmalıdır.

Qiymətləndirmə öyrənmənin mədəniyyətlərarası səriştəsinin: xarici mədəniyyət, doğma mədəniyyət, digər mədəniyyətlərə münasibət kimi üç bacarığa yiyələnmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün ənənəvi təlimdə olan yazı işləri, testlər, şifahi cavablar kimi metodlarla həyata keçir.

Məqsədlər realistik, tədris proqramına, kursuna verilən saatlara uyğun olmalıdır. Qiymətləndirmənin metodları da tədris metodlarına uyğun olmalı və tədris prosesinin arzuolunan nəticəsini əks etdirməlidir.

Nəzəri tədqiqatın nəticələri ADU-nun müvafiq fakültələrində tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştəni formalaşdırmaq və bunun səviyyəsini qiymətləndirmək üçün ingilis dilinin praktik tədrisi zamanı istifadə olunan tədris resurslarının işlənib hazırlanmasında həyata keçiriləcəkdir. Bu məqsədlə bir çox adi məktəb tələbələri

ilə fərdi sorğu və anket məlumatları əldə etmək üçün nəzərdə tutulan təyinatın işlənmə səviyyəsinə aid nümunə cədvəlini də tətbiq etdik. Tədqiqatçılar, metodistlər, müəllimlər mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə etdikləri metod və formanın mədəni kökünü nəzərə almalı, milli auditoriyaya kor-koranə tətbiq etməməli, tələbələrin mədəniyyətini, xüsusiyyətlərini bilərək çətinliklərdən qaçmalı, balans və uyğunluq yaratmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. M.Byram Teaching-and-Learning Language-and-Culture/M. Byram, C. Morgan. – Clevedon : Multilingual Matters Ltd, 1994. – 219 p.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразований мирового порядка // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития .М.:Альпина Паблицер, 2003. 576 с.
3. Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан . Баку: Азербайджан ,1994.197
4. Crozet C. Intercultural Competence: From Language Policy to Language Education // Striving for the Third Place: Intercultural Competence through Language Education. – Melbourne, 1999. – p1 – p20.
5. Bennett J.M. On Becoming a Global Soul. Theory, Research and Application in International Education. – Sterling, 2008. – p13 – 31.
6. Liddicoat A.J. Intercultural Language Teaching and Learning. – Chichester; John Willey and Sons, Ltd., 2013 – 208p.
7. Клеменцова Н.Н. –Текст формировании межкультурной коммуникативной компетенции студентов. /Актуальные проблемы лингвистики, педагогики и методики преподавания иностранных языков : сб.науч.тр.-Калининград, 2016.- с.47-55.
8. Лысенко В.В. Развитие межкультурной коммуникации студентов на основе англоязычных аутентичных материалов как способ формирования профессиональных качеств специалиста // Вестник СЕВНТУ/ Севастоп. Нац.Техн.ун-т.2012.-N 127.-с.91-96.
9. Шеваршинова Е.И. Методика отбора медиатекстов для формирования межкультурной компетенции студентов на занятиях по иностранному языку./ Преподаватель XXI век.-2014 .– Т .1, вып.1.с.41-46.
10. J.C.Beacco, M.Byram. “From Linguistic Diversity to Plurilingual Education: Guide for the Development of Language Education Policies in Europe. – www.coe.int
11. Yassine S. Intercultural Competence in EFL Textbooks // Making the Most of Intercultural Education. – Newcastle upon Tyne, 2015. – p59 – 77.
12. Lustig M. W. Methodological Issues in the Study of Intercultural Communication Competence / M. W. Lustig, B. H. Spitzberg // Intercultural Communication Competence / ed. R. L. Wiseman, J. Koester. – Newbury Park, 1993. – P. 153–167.
13. Fantini A.E. Assessing Intercultural Competence. Issues and Tools // The SAGE Handbook of Intercultural Competence / ed. D. K. Deardorff. – Thousand Oaks, 2009. – P. 456–476.
14. M.Byram Teaching and Assessing Intercultural Communicate Competence//M. Byram-Clevedon: Multilingual. Matters Ltd., 1997. -136 p

15. Deardorff D. K. Implementing Intercultural Competence Assessment // The SAGE Handbook of Intercultural Competence /ed.Darla K. Deardorff. – Thousand Oaks, 2009. – P. 477–491.

Summary

Possibilities of Forming and Assessing of the Students' Intercultural Competence in Foreign Languages Learning Process

The article deals with the theoretical problems, main tasks, aims, objects of intercultural competence development of Azerbaijani foreign language students and the importance of its assessment system modelling.

Culture teaching is aimed to form the abilities to analyze a new culture in comparison with their native one. The main tasks are modelling native course books of new generation based on cross-cultural communication.

Резюме

Возможности формирования и оценивания межкультурной компетенции в процессе обучения иностранным языкам у студентов

В статье теоритически обоснована важность, целесообразность, задачи и проблемы формирования основ межкультурной компетенции у студентов языковых вузов Азербайджанской Республики.

Приоритетной задачей при формировании межкультурной компетенции является моделирование неаутентичных учебников нового поколения основанных на межкультурной коммуникации. Исследование выявляет необходимость создания модели оценивания и контроля уровня сформированности этой компетенции.

Rəyçi: prof. D.İsmaylova

Yaşar Nuriyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ TƏMİN EDƏN BƏZİ AMİLLƏR

Açar sözlər: *koqnitiv, metakoqnitiv, affektiv, interferensiya, transferensiya*

Keywords: *cognitive, metacognitive, affective, interference, transference*

Ключевые слова: *когнитивный, метакогнитивный, аффективный, интерференция, перенос*

Müasir dünyada gedən qloballaşma və integrasiya meyillərinin durmadan artması, elmi-texniki tərəqqinin, yeni texnologiyaların imkanlarından geniş istifadə olunması qloballaşan dünyanın ümumiyyəti vasitəsinə çevrilmiş ingilis dilinin əhəmiyyətini və onun işləkliyini ön plana çəkir. Bu, əslində, XX əsrin ortalarından etibarən geniş vüsət alan qloballaşma prosesinin, genişmiqyaslı integrasiyanın səbəb olduğu beynəlxalq ünsiyyət ehtiyacına olan tələbatın ödənməsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq ünsiyyətin geniş işlənmə arealını tələb etməsi insanlar arasında mühüm ünsiyyət vasitəsi olan, başqa dillərdən fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilən ingilis dilinin istər öyrənilməsini, istərsə də öyrədilməsini şərtləndirir.

İngilis dilinin tədrisi ilk baxışdan sadə görünərsə də, onun özünəməxsus çətinlikləri vardır. Dil sosial hadisə olsa da, onun mənimsənilməsi prosesi xüsusi yanaşma və amillərin nəzərə alınmasını tələb edir.

Elmi-metodik ədəbiyyatı nəzərdən keçirərkən tədqiqatçılar tərəfindən xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən amillərin aşağıdakı kimi təsnif edildiyinin şahidi oluruq:

- koqnitiv amillər (dil qabiliyyətləri, öyrənmə strategiyaları);
- affektiv amillər (münasibətlər, motivasiya, narahatlıq);
- metakoqnitiv amillər (öyrənmənin planlaşdırılması, özünə nəzarət, özünü qiymətləndirmə);
- demoqrafik amillər [7].

C.A.Taker qeyd edir ki, xarici dili öyrənərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

1. şəxsi amillər:
 - təlimin şəraiti;
 - təlimin məqsədi;
 - təlimin müddəti;
 - tədris prosesinin təşkili vasitələri;
2. sosiomədəni amillər:
 - dilin statusu;
 - öyrənilən dilin digər dillərlə əlaqəsi;
 - mədəniyyətlərin uyğunluğu;

3. fərdi amillər:

- dilöyrənənlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri [9].

R.Ellis də yaş, qabiliyyətlər, zəka, koqnisiya, münasibətlər, motivasiya və şəxsiyyət amillərinin xarici dillərin öyrənilməsinə təsir edən ümumi məsələlər olduğunu qeyd edir [4].

Xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən koqnitiv amillərə yaddaş, diqqət və şüur, unutma və öyrənmə prosesinin baş verdiyi mühit aid edilir. Metakoqnitiv amillərə xarici dili öyrənənin dilə mükəmməl yiyələnməsi, məlumatlı olması vacib hesab edilən öyrənmənin planlaşdırılması, özünə nəzarət, özünüqiymətləndirmə, prioritetlərin müəyyən edilməsi strategiyaları aiddir [6].

C.Riçardz və R. Şmidt koqnisiyanı düşünmə, xatırlama, qavrama və tanıma zamanı istifadə edilən müxtəlif əqli proseslər kimi müəyyən edirlər. Onlar daha sonra koqnitiv prosesin dilöyrənənlərin xarici dili öyrənərkən istifadə etdikləri nəticə çıxarma, ümumiləşdirmə, deduktiv öyrənmə, nəzarətləmə və yaddasaxlama kimi əqli proses olduğunu müəyyən edirlər [8, s.82-84].

B.L.Liver qeyd edir ki, koqnisiya müşahidə etmək, diqqət yetirmək, fərziyyə yürütmək, deyilənləri müşahidə etmək, oxunulan və eşidilənləri şərh etmək kimi əqli proseslərdən istifadəni ehtiva edir [6].

Xarici dillərin öyrənilməsinə təsir edən amillər sırasında yer alan metakoqnitiv amillərin də rolunu qeyd etmək lazımdır. C.Riçard və R.Şmidt metakoqnisiya anlayışına xarici dili öyrənərkən dilöyrənənin fərdi davranış və dilbilmə səviyyəsindən məlumatlı olması, fəaliyyətinə özünün nəzarət etməsi və fəaliyyətini planlaşdırması kimi koqnitiv proseslərin dərk edilməsini aid edir [8].

Metakoqnisiya şəxsin öz təfəkkürünə nəzarət etmək qabiliyyətini bildirdiyinə görə dilöyrənənin öz əqli prosesləri, fikir və düşüncələri ilə tanışlığı və onların idarə edilməsini ehtiva edir. Metakoqnisiya zamanı dilöyrənən nəyi bildiyini (metakoqnitik bilik), nəyi etdiyini, necə etdiyini (metakoqnitik bacarıq) və emosional vəziyyətini (metakoqnitik duyğu) dərk edir. Metakoqnisiya informasiyanın işlənilməsini tənzimləyən aşağıdakı idarəetmə proseslərindən ibarətdir:

- problemin mövcudluğunun qəbul edilməsi;
- problemin dərk edilməsi və onun həlli üçün uyğun proseslərin seçilməsi;
- strategiyanın seçilməsi;
- mental representasiyanın seçilməsi;
- əqli resursların bölgüsü;
- problemin həllinin gedişinə nəzarət;
- problemin həllinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Göründüyü kimi, metakoqnisiya dilöyrənənin fərdi təlim prosesini dərk etməklə əlaqəli olduğu üçün dilöyrənənin öz təlimini idarə etməsi, öz təlimini planlaşdırması, qiymətləndirməsi və prosesə daimi nəzarət etməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesinə göstərilən münasibət və səylər, kifayət qədər vaxtın ayrılması, əlverişli təlim mühitinin yaradılması motivasiya və digər affektiv amillərlə yanaşı xarici dilin öyrənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Bu amillər xarici dillərin öyrənilməsində, həmçinin elmi və praktik cəhətləri

özündə ehtiva edən tədris materialının seçilməsini və heç də az əhəmiyyət daşımayan dilöyrədənən şəxsiyyətinin düzgün təqdim edilməsini və dilin öyrənilməsi üçün tələb olunan mühitin təmin olunmasını tələb edir. Xarici dilin öyrənilməsində dil mühitinin əhəmiyyətinə önəm verən R.Bley-Vroman vurğulayır ki, hər hansı xarici dilin tətbiq edildiyi dil mühitindən kənar öyrənilməsi həmin dilin müvəffəq şəkildə mənimsənilməsini praktik cəhətdən mümkünsüz edir; yalnız nisbi dərəcədə müvəffəq olmaqdan söhbət gedə bilər [1].

Nəzəri baxımdan xarici dillərin mənimsənilməsinə təsir edən yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərdən asılı olmayaraq S.Kraşen, S.Qass, R.Bley-Vroman və digərləri hər bir insanın dilin mənimsənilməsinin anadangəlmə mexanizminə və spesifik koqnitiv dil sisteminə sahib olduqlarını iddia edirlər. Eyni zamanda, hər bir dilöyrənən dil bacarıqlarına və dil intuisiyasına yiyələnmək təcrübəsinə malikdir, çünki ana dilinin mənimsənməsi prosesində sonralar xarici dilləri öyrənməyə kömək edən bacarıqlar təkmilləşdirilir.

Məlumdur ki, hər bir dil özünə xas olan fonetik, qrammatik, leksik və sintaktik xüsusiyyətləri sayəsində eyni bir dil kollektivi içərisində məlumatın hifz olunması, nəsil-dən-nəslə ötürülməsi, fikrin və tarixi mədəni dəyərlərin ifadəsi vasitəsi kimi çıxış edir. Yalnız ana dilinə yiyələnən dilöyrənin qazandığı dil təcrübəsi xarici dillərin öyrənilməsinə töhvə verməklə yanaşı müəyyən əngəlliklər yarada bilər. Dərkedilməmiş şəkildə dilöyrənən iki dili müqayisə etməyə və dilin mənimsənməsində ona kömək edə biləcək ümumi xüsusiyyətləri müəyyən etməyə başlayır.

Xarici dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında xarici dillərin ana dili ilə müqayisəli öyrənilməsi və tədqiqi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu yolla dilöyrətmədə daha səmərəli və uğurlu nəticələr əldə etmək olur. Dilöyrətmədə ana dili ilə müqayisənin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan L.V.Şerba yazır: "Ana dilində nə tapsan onda hər şey sadə və öz-özünə aydındır və heç nə şübhə doğurmur. Müqayisə yolu ilə öyrənilən ikinci dil isə ana dilindəki bütün ifadə formalarını açib meydana çıxarmağa kömək edir" [14, s.44].

Ana dili və onunla əlaqəyə girən xarici dilin qarşılaşdırılması heç də həmişə uğurlu olmur. Öyrənmə prosesində ana dilinin xarici dil ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı dil normaları pozulur və xarici dil ana dilinin təsirinə məruz qalaraq interferensiya ilə nəticələnir. Latın dilindən tərcümədə inter "arasında" + ferens (ferentis) "daşıyıcı", "aparıcı" mənasını verən interferensiya termini ilk dəfə Praqa dilçilik dərnəyinin üzvləri tərəfindən işlədilmişdir.

Dil təması və ikidilliliklə yanaşı interferensiya terminindən bəhs edərkən amerikan dilçisi U.Vaynrayx interferensiyanı dil ünsiyyəti nəticəsində bir neçə dil bilən ikidillilərin nitqində dillərdən hər hansı birinin normadan kənara çıxması kimi izah edir [11].

E.Xaugen hesab edir ki, interferensiya digər dillərlə tanışlığı nəticəsində ikidilli dil daşıyıcılarının nitqində ortaya çıxan dil normalarından yayınma hallarıdır [13].

C.F.Hamers və M.H.A.Blanka görə, interferensiya danışan tərəfindən bir dilin element və qaydalarının digər dildə düzgün istifadə edilməməsidir [5].

U.Vaynrayx tərəfindən “dil interferensiyası – nitq interferensiyası” dixotomiyasının ayırd edilməsi metodik məqsədlər üçün interferensiya hadisəsinə dair araşdırmalara bir təkan verdi ki, bu da öz növbəsində, dil təmasları zamanı iki növ linqvistik təsirlərin fərqləndirilməsi ilə nəticələnmişdir: 1) bir dilin təsiri ilə digər bir dilin normalardan kənara çıxması (interferensiya); 2) təsir edən dilin öyrənilən dildə normaların pozulmasına səbəb olmaması, lakin artıq mövcud olan qanunauyğunluqları stimullaşdırması ilə müşayiət olunan köçürülmə (transferensiya).

Doğma dili Azərbaycan dili olan xarici dil öyrənənlər üçün ana dilinin interferensiyası Azərbaycan və ingilis dillərinin qrammatik sisteminin müxtəlifliyə görə feilin zaman formalarının, artiklların, sözlülərinin, ismin hallarının istifadəsi, söz sırasının düzgün müəyyənləşdirilməsi zamanı qrammatik səhvlərin edilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, xarici dilin mənimsənilməsinə ana dilinin mənfi təsiri ilə yanaşı, elmi ədəbiyyatda müsbət köçürülmə və ya transferensiya adlandırılan müsbət təsirini də nəzərə almaq lazımdır ki, bu da məntiqi baxımdan onun uğurlu öyrənilməsinə kömək edən amil kimi qəbul edilə bilər.

M.Klayn transferensiyadan danışarkən, onu başqa bir dildə mövcud olan hər hansı element və ya əlamətlərin adaptasiyası adlandırır [3].

Bəzən elmi ədəbiyyatda transferensiya hadisəsi vərdişlərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi nəzərdən keçirilərək tamamilə yeni və ya nisbətən yeni şəraitdə insana bildiklərini idrak və motor fəaliyyətində istifadə etməyə imkan verən insan psixikasının mürəkkəb hadisəsi, gizli mexanizmi kimi qəbul edilir.

Y.V.Baqramovanın təbirincə desək, “transferensiya təsir edən dilin öyrənilən dildə normaların pozulmasına səbəb olmaması, lakin artıq mövcud olan qanunauyğunluqları stimullaşdırması ilə müşayiət olunan köçürülmədir [10].

Transferensiya prosesinin həyata keçirilməsi onun xarakterini müəyyən edən daxili və xarici amillər ilə bağlıdır. Daxili amillərə istifadə edilən materialın uyğunluğu, mənimsəmə səviyyəsi, xarici amillərə isə materialının mənimsənilməsində şüurluluq, biliyin verballaşması, biliklərin mənimsənilməsi, bacarıqların formalaşdırılması və vərdişlərin inkişaf etdirilməsində motivasiyanı təmin edən köçürmənin mütləq tətbiqi aid edilir.

Transferensiya və interferensiya hadisələrinə dilin fonetik, qrammatik və leksik səviyyələrində rast gəlmək mümkündür. Xarici dilin mənimsənilməsi prosesində bu iki dil hadisəsi həm yardımçı, həm də mane olan amillər kimi çıxış edə bilər.

Xarici dilin mənimsənilməsi təlim mühiti, dilöyrədənin səriştəsi, səmərəli təlim metodlarından istifadə, təlim materialın düzgün seçilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi, biliyə nəzarət, eləcə də dilöyrədən və dilöyrənənin fərdi xüsusiyyətləri kimi amillərdən asılıdır. Bununla yanaşı, xarici dilin öyrənilməsində dilöyrənənin emosional vəziyyəti, münasibəti, motivasiya və narahatlıq hissi kimi afektiv amillərin də təsir imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Xarici dilin öyrənilməsi prosesi emosional hisslərin müşayiəti ilə xarakterizə edilir və bilik əldə etmək prosesində dilöyrənənin psixoloji durumu, təlim prosesinin yaratdığı əhval-ruhiyyə bəzən dilin mənimsənilməsi istiqamətində əldə ediləcək nəticələrin səmərəliliyinə mane olan və ya yardımçı olan amil kimi özünü büruzə verir. Bu, onunla izah

olunur ki, dilöyrənən düşünən varlıq olmaqla yanaşı, həmçinin emosionaldır. Koqnitiv nəzəriyyənin təqdim etdiyi xarici dilin öyrənilməsi mənzərəsi affektiv görünüşlə tamamlanmış hesab edilə bilər. Dilöyrənənlərin emosional vəziyyətini diqqətdən kənarda saxlamaqla onların məntiqi və rəasional davranmalı və düşünməli olduqlarını əsas gətirərək xarici dilin mənimsənməsinə kömək edən ən rəasional təlim modellərini axtarmaq istəyi bəzən bizi yanlış istiqamətə yönəldir. Bu prizmadan çıxış edərək “insan fiziki və idrak subyektı olmaqla yanaşı, ilk növbədə, emosional varlıqdır” anlamına söykənərək xarici dilin öyrənilməsində məhz bu fikrin aparıcı prinsiplərdən birini təşkil etdiyini söyləmək mümkündür.

Xarici dilin mənimsənməsində affektiv amilin nəzərə alınması dilöyrədən və dilöyrənənin psixoloji cəhətdən bərabər tərəfdaş kimi çıxış edəcəyi mühitin yaradılmasının təmin edilməsi deməkdir. Dilöyrənənlər müxtəlif şəraitin səbəb olduğu psixoloji maneələr olmadıqda xarici dilin öyrənilməsinə həvəs göstərir və bu istiqamətdə müəyyən irəliləyişə nail olurlar. Dilöyrədən dilöyrənənlərin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almayaraq onun üzləşdiyi çətinliklərə biganə qaldıqda və özünün emosional baxımdan qeyri sabit davranışı ilə dilöyrənənin fərdi durumuna etinasızlıq nümayiş etdirdikdə psixoloji maneələr qabarıq şəkildə özünü büruzə verir.

Aparılmış müşahidələrin təhlili göstərir ki, dilöyrədənə auditoriyada təlim mühitini yaratması və ona nəzarət etməsi səbəbindən onun psixoloji xüsusiyyəti dilöyrənənin psixoloji xüsusiyyətindən daha vacibdir. Dilöyrədən axtarıcı, yaradıcı keyfiyyətlərə malik olduqda, təlimdə şüurluluğun təminində dilöyrənənlərin bilik və anlayış səviyyələrini, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları düşündürücü təfəkkür fəaliyyətinə səfərbər etdikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə daha səmərəli şəkildə nail olmaq mümkündür. Bu zaman dilöyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması xarici dilin mənimsənməsinin səmərəliliyinin təmin edilməsində əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Əbəs yerə deyildir ki, K.Rocers özünün “Свобода учиться ” (Öyrənmək azadlığı) adlı əsərində müəllimin əsas vəzifəsinin dilöyrənənin öyrənməsinə şərait yaratmaqdan, onu öyrənmək həvəsi ilə ruhlandırmaqdan ibarət olduğunu göstərir [12, s.82]. Bu zaman, sözsüz ki, dilöyrənənin motivasiya, xarici dil öyrənmək qabiliyyəti, özünüqiymətləndirmə, yaş həddi və hazırlıq səviyyəsi kimi fərdi psixoloji xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Koqnitiv nəzəriyyəyə əsasən, dilöyrənənlər nəyi öyrəndiklərini fəal şəkildə düşündükdə və bunu etməyə hazır olub-olmadıqlarını müəyyən etdikdə öyrənməyə başlayırlar. Motivasiya insanı fəaliyyət göstərməyə sövq edən daxili meyl, təkan, hiss, güclü istək və ya ehtiyacları özündə ehtiva edən motivlər birliyi ki, bu motivlər şəxsiyyətin fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirir, həmin fəaliyyətin səmərəliliyini artırır.

Xarici dilin öyrənilməsinin üç motivini qeyd etmək olar: idrakı motiv (dili öyrənilən xalqın mədəniyyəti ilə tanışlıq), peşə ilə bağlı motiv (karyera yüksəlişi, xaricdə təhsil, elmi tədqiqatlar) və mənəvi motiv (yaxın insanların çevrəsində hörmətə layiq olmaq). H.D.Braun motivasiyanı qlobal səviyyədə (xarici dili öyrənmək istəyi), situasiya səviyyəsində (xarici dili sinifdə və ya dil mühitində öyrənmək arzusu) və tapşırıq səviyyəsində (təlim prosesində müəyyən edilmiş tapşırıq-

ları yerinə yetirmək arzusu) fərqləndirir. Motivasiyanın artmasına və ya onun azalmasına təsir edən amilləri üç növünü müəyyən etmək olar: təlim amilləri (istifadə olunan metodlar, dərslik, mətnlər, tapşırıqlar, dərsin aparılması üsulu), dilöyrənənin intellektual səviyyəsi, meylliliyi, inadkarlığı, özünüqiymətləndirmə bacarığı, dilöyrənmə strategiyasını göstərən individual amillər və stereotipləri, digər insanları anlamaq istəyi, öz doğma mədəniyyətinə göstərdiyi münasibət, etnosentrizm səviyyəsini ehtiva edən sosiomədəni amillər [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin mənimsənməsi prosesində koqnitiv, metakoqnitiv və affektiv amillərin biri digərinin iştirakını şərtləndirməsi dilöyrənmə prosesinin ümumi mənzərəsinin tamlığını, bütövlüyünü təqdim edərək aşağıda göstərilən məqamların təmin olunmasında mühüm rol oynayır:

- xarici dildə dilöyrənənləri fəaliyyətə sövq edən material və tapşırıqların seçilməsi;
- narahatlıq və tələş yaratmadan yol verilmiş səhvlərin düzəldilməsi yollarının araşdırılması;
- dilöyrənənlərdə özünəgüvən, özünəəminlik və özünüqiymətləndirmə keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsi;
- dilöyrədən təşəbbüskarlığı ilə xarici dilin öyrənilməsinə asanlaşdırmaq məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılması;
- dilöyrənənin sərbəstliyinin təmin edilməsi;
- dilin üslublarından istifadə etmək bacarığının artırılması və s.

Bütün bunlara baxmayaraq, affektiv amilləri nəzərə almaqla bütövlükdə xarici dilin öyrənilməsi ilə bağlı mövcud problemlərin həllinə nail olmaq mümkünsüzdür. Xarici dilin mənimsənməsində affektiv amillərin nəzərə alınmasına məhəl qoymayan bəzi dilöyrəndələr təlimin müvəffəqiyyətliliyinin təmin edilməsini təşkil edən mühüm cəhəti diqqətdən kənarda saxlamış olurlar. Xarici dil təlimi zamanı dilin mənimsənməsinə yardımçı olan amillərə üstünlük verən və dilin müvəffəqiyyətlə öyrənilməsinə əngəlləyən amillərin qarşısını almağa çalışan dilöyrədən bu prosesi öz bilik və bacarıqları çərçivəsində səmərəli idrak fəaliyyətinə yönəldə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bley-Vroman R. The Logical Problem of Foreign Language Learning. Linguistic Analysis. Linguistic perspectives on second language acquisition. Ed. By S.M. Gass & J. Schachter. – Cambridge University Press, 2015.
2. Brown H.D. Principles of Language Learning and Teaching. – Englewood Cliffs: New Jersey, Prentice-Hall, 1980.
3. Clyne, M.G. Perspectives on Language Contact Hawthorn Press. Melbourne, 1972.
4. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press 1994.
5. Hamers J.F., Blanc M.H.A. Bilinguality and Bilingualism. – Cambridge University Press, 2000.
6. Leaver B. L., Ehrman M., Shekhtman B. Achieving success in second language acquisition. Cambridge University Press, 2005.
7. Olivares-Cuhat, G. (2010) Relative Importance of Learning Variables on L2 Performance Linguistikonline, 43 (3), 99-116.

8. Richards, J., & Schmidt, R. (2013). Longman dictionary of applied linguistics and language teaching. Retrieved from: <https://doi.org/10.1108/09504121111114171>
9. Tucker, C. A. Evaluating beginning textbooks. In H. S. Madsen and J. D. Bowen. Adaptation in language teaching. Appendix 3, Rowley, Mass: Newbury 1978 pp. 219-237.
10. Баграмова Н.В. Лингвометодические основы обучения лексической стороне устной речи на английском языке как втором иностранном в педагогическом вузе.: Н.В.Баграмова. Автореф. дисс. ...докт.пед.наук. 1993. 31с.
11. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие //Новое в лингвистике. М., 1972. Вып. 6. С. 25-60.
12. Роджерс К., Фрайберг Д., Свобода учиться. Москва. Смысл. 2002.
13. Хауген Э. Языковой контакт //Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып. 6. – С. 61-80
14. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. М., 1947.

Summary

Some Factors Ensuring the Efficiency of Acquisition of Foreign Language

The article deals with some factors, influencing on the process of effective learning of foreign languages. It is emphasized that although language is a social phenomenon, the process of its acquisition requires a special approach and consideration of such factors as cognitive, metacognitive and affective, the mutual presence of which represents the integrity and effectiveness of foreign language acquisition. It also emphasizes the importance of considering the role of interference and transference, internal and external factors that determine their nature.

In addition, it is highlighted that a foreign language acquisition also depends on factors, such as the learning environment, the student's competence, the use of effective teaching methods, the right choice of teaching material, the use of modern technologies, knowledge control and the student's individual characteristics.

Резюме

Некоторые факторы обеспечивающие эффективность освоения иностранного языка

В данной статье рассматриваются некоторые факторы, влияющие на процесс эффективного обучения иностранным языкам. Подчеркивается что, язык – социальное явление, процесс его усвоения требует особого подхода и учета как когнитивных, метакогнитивных так и аффективных факторов, наличие которых представляет целостность и эффективность освоения иностранного языка. Также подчеркивается важность применения интерференции и переноса, внутренних и внешних факторов, которые определяет их природу.

Кроме этого, отмечается что, овладение иностранным языком также зависит от таких факторов как учебная среда, компетентность обучаемого, использование эффективных методов обучения, правильный выбор учебного материала, использования современных технологий, контроль знаний и индивидуальные особенности учащегося.

Rəyçilər: dos. Ə.Şirəliyev, ped.f.d. J.Mehrəliyeva

PEDAQOGİKA

Mətanət Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti

MAARİFLƏNDİRMƏ PROSESİNDƏ TELEVİZİYANIN CƏMİYYƏTƏ ƏSAS TƏSİR FORMALARI

Açar sözlər: *televiziya, maarifləndirmə, sosial həyat, psixoloji təsir, fizioloji təsir*

Keywords: *television, enlighten, social life, psychological impact, physiological influence*

Ключевые слова: *телевидение, просвещение, социальная жизнь, психологическое воздействие, физиологические эффекты*

Kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyət üzərində təsirləri məsələsi hər zaman aparılan araşdırmaların əsas mövzusu olmuşdur. Bu baxımdan televiziya görüntü və səsi bir yerdə istifadə etməklə çox mühüm təsirə malikdir. Çünki bir görüntü minlərlə kəlməni əvəz etməyi bacarır. Görüntünün sahib olduğu güc səsi də bir növ gücsüzləşdirir. Bu baxımdan görüntünün yayımlanması zamanı çox diqqətli olmaq lazımdır. Çünki televiziya çox yaxşı təbliğat və cəmiyyəti istiqamətləndirmək gücünə malik vasitədir.

Televiziya ümumi nöqteyi-nəzərdən götürüldükdə hansı funksiyanı icra etməsindən asılı olmayaraq, cəmiyyətdə maarifləndirmə prosesini həyata keçirir. Televiziya bu funksiyanı həyata keçirərkən, həm də ciddi şəkildə cəmiyyətə təsir edir, böyük izləyici kütləsinin eyni anda eyni məsələ ətrafında düşünməsini, diskussiyasını təmin etmiş olur. Bu təsir elə ilk növbədə onun yayım müddətində insanları ekrana baxmağa məcbur etməsi ilə əlaqədardır. Bu, həm də insanların oxumaq, gəzmək, istirahət etmək üçün ayrılan asudə vaxtlarını televiziya ekranı qarşısında keçirmələri deməkdir. Televiziya ekranı qarşısına keçən şəxs baş verən hadisələri görüntü və səsən vəhdətindən formalaşmış şəkildə rahat və asan şəkildə izləyərək maariflənir, hadisələrdən xəbərdar olur. Belə müsbət təsirlə yanaşı, televiziya ekran qarşısındakı şəxsin ailəsi, evi ilə bağlı problemlərin həlli üçün lazımı vaxtını da alaraq, onu sosial məsuliyyət və vəzifələrindən də uzaqlaşdırır.

Media nəzəriyyəsi ilə bağlı araşdırmalar aparan fransız sosioloqu Cean Baudrillardın sözlərinə görə, cəmiyyətə verilən xəbərlərlə auditoriyanın istənilən formaya salınacağı, xəbər və mesajlarla ictimai enerjinin məhv ediləcəyi düşünülür. Lakin bu fikri doğru saymaq düzgün deyil. Çünki xəbər kütlənin enerjisini yox etmir, əksinə getdikcə böyüyən kütlə yaradır [1, s.23].

Televiziyanın cəmiyyətə təsir mexanizminə gəldikdə, burada 3 əsas təsir istiqamətini qeyd etmək lazımdır:

- sosial;
- psixoloji;
- fizioloji.

Müasir dövrdə bu təsirlər vərdiş halına gəlidiyi, uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər, bu cəhətdə doğulub böyüdükləri və həyatlarını daha çox bu vasitələr ilə uyğunlaşdırdıqları üçün bunların dəqiq müəyyənləşdirilməsi bir qədər çətindir. Televiziyanın sosial təsirləri onun ailədaxili münasibətlərə, asudə vaxta, təhsilə, davranışlara və iqtisadiyyata təsiri ilə də əlaqədardır. Hər evə yeni girən televiziya ailənin özünü bu vasitəyə uyğunlaşdırmasını tələb edir. Əks təqdirdə onu alan şəxs öz məqsədinə çatma bilməz. Yemək yeyərkən, yatarkən, gəzərkən, hətta, evə qonaq gəldiyində belə televiziyanın bəzən görünməz, bəzən də görünən təsirləri mövcuddur. Televiziyanın ailədaxili münasibətlərə təsirləri düşündüyümüzdən bəlkə də daha çoxdur. Televiziya proqramlarının gecə yaralarına qədər davam etməsi, yuxu sistemini pozması, ailəni bir yerə yığmaq bacarığı, ailənin gedəcəyi yeri televiziya proqramlarına, verilişlərinə görə təyin etməsi, xüsusilə televiziyanın az yayıldığı ərazilərdə insanların bu kütləvi informasiya vasitəsinin olduğu yerlərdə, evlərdə toplanması ailə münasibətlərinə ciddi şəkildə təsir göstərir.

Televiziyanın ailə münasibətlərinə təsiri onları bir araya toplamaqda, onların birlikdə vaxt keçirməsində mühüm rolə malikdir. Lakin ilk dövrlərlə müqayisədə indi bu vəziyyət bir qədər dəyişmişdir. Belə ki, əvvəllər tək kanal mövcud olduğundan insanların bir yerə toplaşması və eyni kanalı heç bir problemsiz izləməsi daha asan olsa da, sonradan kanalların sayının artması ailə üzvləri arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Bəzən hətta eyni verilişə baxarkən də ailə üzvləri arasında mübahisə yaranır. Bu isə eyni verilişdə bəhs edilən mövzuya baxış bucağının fərqli olması, fikir ayrılığı ilə bağlıdır.

Televiziyanın asudə zamanı təsirinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, televiziya cəmiyyətə hər hansı məlumatı ötürərkən həm də onun asudə vaxtını əlindən almış olur. Təbii ki, burada müsbət cəhət onun verilən informasiya ilə önəmli bilgilər qazanmaqla maarifləndirilməsi olduqda həmin asudə vaxtın səmərəli dəyərləndirildiyini demək mümkündür. Çünki sərbəst qalan zamanı faydalı keçirən şəxs o müddətdə yeni informasiyalar əldə edir. Lakin televiziyanın asudə vaxta təsiri bəzi mənfi hallarla da xarakterizə olunur. Buna asudə vaxtda izlənen, lakin heç bir məlumat xarakteri daşımayan, məna yükü olmayan verilişlər, xüsusilə əyləncə tipli verilişləri daxildir. Həmçinin, asudə vaxtda qeyd edilən əyləncə tipli verilişlərinə baxılması insanları xəbər proqramlarından, opera, teatr, yaxud film izləməyə getmək kimi sosial məşğuliyyətlərdən də uzaqlaşdırır.

Bir çox ölkələr televiziya əsasən təhsil, öyrətmə vasitəsi kimi baxırlar. Televiziyanın sahib olduğu üstünlüklər də bu baxımdan ona geniş imkanlar verir. Televiziyadakı təhsil proqramları ünvanlandığı auditoriya baxımından 2 əsas qrupa bölünür:

- uşaqlar üçün yayımlar;

- yeniyetmələr üçün yayımlar.

Bu qruplar özləri də daha kiçik qruplara bölünə bilirlər. Bu gün sırf idman, xəbər, əyləncə və s. üçün yaradılan kanallardan başqa, yalnızca təhsil vermək üçün formalaşan kanallar da mövcuddur. Hətta, İtaliyanın cənubunda oxumağı və yazmağı bacarmayanlara bunları öyrətmək məqsədilə “Tele-Scuola”nın həyata keçirdiyi ardıcıl yayım proqramları ilə oxumağı və yazmağı bilməyənlərin sayı qısa müddətdə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Buna, eyni zamanda, spesifik layihə şəklində Hindistanda həyata keçirilən radio-televiziya yayımlarını göstərmək olar. Bu yayımların kənddə yaşayan əhəlinin təhsil səviyyəsinin artmasında çox mühüm rolu vardır. Afrikada da həyata keçirilən bu cür radio və televiziya yayımlarının əhəlinin maariflənməsində çox böyük təsiri olmuşdur. Bu tipli layihələr içərisində isə ən əhəmiyyətlisi və diqqət çəkəni isə YUNESKO-nun dəstəyi ilə baş tutanlardır. Həyata keçirilən bu layihələrlə Hindistana yaxın ərazilərdə, Seneqal, Qana, Fildişi sahili, Niger və Nigeriya kimi Afrika ölkələrində radio-televiziya yayımları ilə təhsil verilir, sağlamlıq, ətraf mühit, düzgün qidalanmaq, oxumaq-yazmaq kimi mövzularda yayımlar hazırlanır, bəzi yerlərdə isə daha çox qadınlar hədəf olaraq seçilir [2, s.94].

Televiziyanın audiovizual xüsusiyyəti uşaqların təhsilində, maariflənməsində böyük rola malikdir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, televiziya izləmək məktəbəqədərki dövrdə uşaqların bilik səviyyəsini artırır. ABŞ-da bu istiqamətdə aparılan bir araşdırmaya əsasən, televiziyanın bu təsiri onu izləməyən uşaqlara nisbətdə 58% çoxdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, aparılan araşdırmalarda televiziyanın məktəb dərslərinə təsirinin ümumi mədəni təsirlə müqayisədə az olduğu müəyyənəşdirilmişdir. İngiltərə, Kanada, ABŞ və Yaponiyada həyata keçirilən araşdırmalarda da bu amil özünü göstərmiş, hətta televiziya vasitəsilə əldə edilən ümumi mədəni biliklərin qəbul imtahanlarında ümumi məlumat və mədəniyyətlə bağlı testlərdə özünü daha çox göstərdiyi ortaya çıxmışdır [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, televiziya ilə verilən məlumatların qəbulu və tətbiqi televiziyaadan olduğu qədər, həm də onun qəbuledicilərindən, yəni tamaşaçılardan asılıdır. Bu isə əsas olaraq alıcı kütlənin təhsil səviyyəsi, cins, yaş müxtəlifliyi və s. amillərlə əlaqədardır. Çünki, aparılan araşdırmalara əsasən, bir qədər məlumatlı, yaxud təhsilli olanlar təhsili heç olmayanlara, qadınlar kişilərə, gənclər yaşlılara nisbətdə verilən məlumatları daha tez qəbul edir və uzun müddət yaddaşında saxlaya bilir.

Televiziya cəmiyyət həyatının bir sahəsinə təsir etdiyi zaman sosial həyatın digər tərəfləri də istər-istəməz ondan təsirlənir. Bu baxımdan televiziyanın insan davranışlarına təsiri də qaçılmazdır. Davranışlara təsir amili sosial həyata təsirin digər aspektləri ilə əlaqədar olduğundan davranışda özünü göstərən xüsusiyyətlər də burada özünü göstərə bilər. Lakin, bunlardan başqa, fərqli davranış formaları da mövcuddur. Bu təsiri yaradan isə əsas olaraq xəbər, təbliğat və reklam yayımlarıdır. Yenə də qeyd etmək lazımdır ki, bu yayım formaları cəmiyyəti müsbət istiqamətdə maarifləndirməklə ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Televiziyanın davranışlara təsiri ölkədə baş verən siyasi proseslər vaxtı da özünü

göstərir. Xüsusilə seçki prosesləri ərəfəsində namizədlərin televiziya ilə çıxışları, onlara müraciətləri çox vaxt seçiləcək namizədin, seçicinin özü üçün kimə səs verəcəyini müəyyənləşdirməsində mühüm rol oynayır. Buna nümunə olaraq ABŞ-da 1960-cı illərin prezident seçkiləri zamanı çox da məşhur olmayan prezidentliyə namizəd Kennedinin televiziya tez-tez görünməsinin təsiri idi ki, o, seçkilərdə qalib gəlməyi bacarmışdır [2, s.97].

Təbliğat və reklamın digər təsiri isə reklam olunan məhsulların ictimaiyyət tərəfindən daha tez qəbul olunması və ona marağın yaranması ilə bağlıdır. Lakin bu, hər zaman müsbət effekt vermir. Çünki insanlar bəzən düzgün maariflənmədiyindən yanlış istiqamətə, yaxud yanlış məhsula doğru yönəliirlər ki, bu da onların həm maddi, həm də mənəvi baxımdan zərər çəkməsinə səbəb olur.

Bildiyimiz kimi, televiziya, xüsusilə özəl televiziya yüksək reyting qazanmaq və bununla əlaqədar olaraq reklamdan daha çox gəlir əldə etmək məqsədinə xidmət edirlər. Bütün proqramlar bu əsas məqsədə yönəlir, ona uyğun hazırlanır və təqdim olunur. Hətta, bunun üçün yalnız əyləncə deyil, xəbər proqramlarından da istifadə edilir. ABŞ-da televiziyanın ilk çağlarında xəbərlərdən qazanc əldə edilməsi əsas məqsəd kimi götürülmüş, xəbər bülletenləri üçün sponsorluq razılaşmaları imzalanmışdır. Matelskinin yazdığına görə, NBC xəbər yayımlarına başladığı ilk illərdə “Camel” siqaretləri ilə sponsorluq razılaşması imzaladığı üçün xəbərlərdə siqar çəkən insanların görüntüsü yayımlanırdı [4, s.31].

Televiziyanın uşaq və gənclərin davranışlarına təsiri yaşlı nəsillə müqayisədə daha çoxdur. Xüsusilə televiziya görüntü amili ilə əlaqədar olaraq bu təsirlərin müsbət və mənfi xarakterli olduğunu qeyd etmək lazımdır. Dövlət televiziyalarından fərqli olaraq bəzi özəl televiziyalarda diqqət çəkmək məqsədilə dramatik yayımların həyata keçirilməsi, konfliktlərə geniş yer verilməsi uşaqları şiddətə təşviq etdiyi ABŞ-da bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarla da sübuta yetirilmişdir.

Televiziyanın sosial təsirləri içərisində onun iqtisadiyyata təsiri xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu təsirlər əsas olaraq yayım proqramlarından yaranan təəssürat deyil, onların izlənməsi ilə əlaqədar meydana çıxan xüsusiyyətlərdir. Buraya həmçinin rəqabət şəraitinin mühüm elementi olan reklam yayımları ilə bağlı xərclər də daxildir.

Televiziya cəmiyyətin sosial həyatı ilə bərabər, onun psixoloji həyatına da təsir edir. Sosial-psixoloji təsirlər adlandırılan bu xüsusiyyətlər xüsusilə görüntü amilinin olmadığı radioda daha çox özünü göstərir. Radionun yalnız səs effektinə malik olması fərddə ona uyğun xəyal gücünün yaranmasına səbəb olur. Səsin verdiyi mesajlar şəxsin təxəyyülünə uyğun formaya salınır. Xüsusilə, dramatik proqramlarda xəyal gücündən daha çox istifadə olunur. Televiziya isə xəyal gücü, təxəyyül amili görüntünün mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq daha azdır. Bunun əvəzində isə diqqətin cəmlənməsi kimi başqa psixi vəziyyət ortaya çıxır. Bu da öz növbəsində digər fakt və hadisələrə diqqətin azalmasına, passivləşməyə, zehni tənbelliyə səbəb olur. İngilis tədqiqatçısı V.Belson 1957-ci ildə apardığı bir araşdırmada televiziyanın tamaşaçının maraq, hərəkətilik və təşəbbüskarlığını azaltıldığını qeyd etmişdir.

Oxşar mövzuda araşdırma aparan Amerika tədqiqatçısı Qari Steyner isə televiziya yayımlarının 49%-nin tamaşaçıda zəiflik, 13%-nin yorğunluq və yuxu, 6%-nin isə tənbellik və kefsizlik yaratdığını müəyyən etmişdir. Steyner həmin tədqiqatda həmçinin televiziya yayımlarının tamaşaçıların 14%-nin diqqətini cəlb etdiyini, həyəcanlandırıldığını, 27%-nin isə xoşbəxt olmasına səbəb olduğunu bildirmişdir [5, s.61-68].

Televiziyanın fiziki, yaxud bioloji təsirləri xüsusilə televiziyanın geniş yayılması ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır. Aparılan araşdırmalarda televiziyanın insanların sağlamlıqlarına zərər verdiyi, xüsusilə gözlərdə zəiflik, baş gicəllənməsi, əsəb pozğunluğu kimi xəstəliklərə səbəb olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Dayanmadan televiziya baxmaq bədənin saatlarla hərəkətsiz vəziyyətdə qalması ilə əlaqədar olaraq həzm sisteminin pozulmasına da səbəb olur.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, televiziyanın ictimai şüuru formalaşdırmaqda, şəxsiyyətyönlü təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşməsində bu tarixi ənənələri ehtiva edən konsepsiyalara bu gün də ciddi ehtiyac duyulur.

Müasir şəraitdə də televiziyanın ictimai-mədəni təsir sferaları yeni innovativ metodları özündə ehtiva edir.

Ədəbiyyat

1. Aziz A. "Radyo ve televiziyona giriş" (genişlətilmiş 2. basım), Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları NO.460, Ankara, 1981.
2. Baudrillard J. "Sessiz yığınların gölgesinde ya da toplumsalın sonu", tərc. Oğuz Adanır, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1991.
3. UNESCO, "The effects of television on children and adolescents" No 43, Paris, 1964.
4. Matelski M.J. "Tv haberciliğinde etik", tərc. Bahar Öcal Düzgören, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
5. Steiner G. "The people look at television", Knoff, New York, 1963.

Summary

The Main Types of Television Influence on Society in the Enlightenment Process

The article describes the impact of the media on society. From this point of view, television has a very important influence on the use of images and sound. Because an image can replace thousands of words. Thus, there are three main mechanisms of the impact of television on society: social, psychological and physiological.

Резюме

Основные формы влияния телевидения на общество в процессе просвещения

В статье рассматривается влияние средств массовой информации на общество. На телевидении большое внимание уделяется использованию изображений и звуков, так как зрительное и слуховое восприятие способно заменить тысячи слов. Таким образом, существует три основных механизма воздействия телевидения на общество: социальный, психологический и физиологический.

Rəyçi: f.ü.e.d. A.Məmmədli

Vidadi Bəşirov
Azərbaycan Dillər Universiteti

İMTAHAN XOFU VƏ DEMOKRATİYASI

Açar sözlər: *intellektual bacarıq, yeni yanaşma, imtahan, psixi gərginlik, pedaqoji fəaliyyət*

Keywords: *intellectual ability, new approach, examination, mental stress, pedagogical activities*

Ключевые слова: *интеллектуальные умения, новый подход, экзамен, психическое напряжение, педагогическая деятельность*

Bu gün ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində pedaqoji prosesi səmərəli etməyin mühüm amillərindən biri də təhsilalanların ideya-siyasi, əxlaqi-mənəvi hazırlıq səviyyəsini, intellektual bacarıq və vərdislərini, peşə-ixtisas səriştəliliyini yüksəltmək üçün onlara fundamental nəzəri-elmi bilik və yüksək davranış mədəniyyəti aşılamaqdan ibarətdir.

Ali təhsillə bağlı son illər qəbul olunmuş bir sıra sənədlərə, eləcə də Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramı”na, “Bakalavriat təhsilinin məzmunu və təşkili Qaydaları”na, “Magistratura təhsilinin məzmunu, təşkili və “magistr” dərəcələrinin verilməsi “Qaydaları”na və Avropa Kredit Transfer Sisteminə uyğun olaraq hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 24 dekabr tarixli 348 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyəsində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili qaydaları”na əsasən imtahanların tətbiqi ilə əlaqədar mühüm didaktik tələblər sisteminin hazırlanması indi pedaqoji ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir.

Bu sənədlərdə tələbələrin ali məktəbdə qazanmış olduqları bilik, bacarıq, vərdislər və mənəvi keyfiyyətlərin səmərəli tətbiqi istiqamətində təlimin (ümumilikdə pedaqoji prosesin) təşkili forması olan imtahanlara yeni münasibət, bu sahədə əsaslı dəyişikliklərin nəzərə alınması prioritet istiqamət kimi öz bariz ifadəsini tapmışdır.

İmtahan prosesinin [1, s. 123] təşkili ilə bağlı şərtlər onu deməyə əsas verir ki, hazırda bu işin elmi əsasları, nəzəri qanunauyğunluqları, praktik istiqamətləri, sosial həyatı mündəricəsi maksimum səviyyədə humanist qayələr əsasında, ədalətli mövqe seçimi, obyektivlik prinsipi baxımından tam demokratik və şəffaf mühitlə hasilə gəlməlidir.

Bu gün ali təhsil ocaqlarının əksəriyyətində imtahanların açıq olması, şəffaf aparılması geniş ictimaiyyət arasında böyük maraq doğurur. Bu iş ictimai nəzarət gücləndirilmiş, xüsusən imtahanların valideyn müşahidəsi ilə, ictimai qurumların səy və qayğıları ilə əhatə olunmasına böyük diqqət yetirilir.

Bu cəhətdən imtahanlara yeni yanaşma baxımından dəyər verilməsi zərurəti yaranır. İmtahan tədris prosesinin elə bitkin kəsiyidir ki, bu zaman imtahan verənlərin təhsil mərhələlərində qazanmış olduqları biliklər sistemi daha səmərəli və effektiv nəticələrlə özünü büruzə vermiş olur. Xüsusən imtahan zamanı tələbələrdə təlaş, həyəcan, stress, psixi gərginlik yaranması səbəbindən onlarda “imtahan xofu” sindromu əmələ gəlir. İmtahan gedişində tələbənin öz psixoloji vəziyyətini tənzimləməyi bacarmaması təlim əməyini heç də səmərəli etmir. Nəticə olaraq bu işin təşkili prinsipləri nə qədər mükəmməl texnologiyalar və təşkilati prosedurlar əsnasında qurulsa da, yenə də “xof” deyilən bir hal tələbə psixologiyasında “lövbər” saldığı üçün o, özündə bu ziddiyyətli məqamları aradan qaldırmaq üçün daxili təpər hiss etmir.

Çox vaxt tələbələr tərəfindən pedaqoji fəaliyyətin imtahan prosesinə qanunauyğun olaraq təlimdə müvəffəqiyyətinə nəzarət, onun yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və hesaba alınması üsulu kimi proqnoz verilmədiyindən, hazırlıq məqamlarında iradi səy azalır, vahimə buludu ətrafda sanki qorxunc meyil, sağlam olmayan mənəvi-psixoloji mühitin yaranmasına gətirib çıxarır.

Dəfələrlə şahidi olmuşuq. Tələbə adətən imtahan ərəfəsində özünü daha çox səfərbər etməklə bu prosesə hazırlaşmağı qət edir. İmtahanlar üçün zəruri şərtin ideya və mənəvi istiqamətini gündəlik hazırlıqla yox, yalnız bu “fəniş”də sınaqdan çıxarmaq üçün, sanki bu niyyət ilə öz iradəsini cilovlayır.

Bəs əslində imtahana aparan yol üçün həqiqi hazırlıq mərhələsi nədən nəşət götürməlidir?

Əlbəttə, adi bir həqiqətdir ki, fənn üzrə biliklər mövcud proqram səviyyəsində məşğələ zamanı və gündəlik hazırlıq yolu ilə nə qədər məqsədyönlü, ardıcıl, planlı qaydada mənimsənilərsə, tələbələrə imtahanda bir o qədər asan olar.

Lakin bəzən tələbələr arasında imtahan prosesində “bilik yeganə meyardır” prinsipinə əməl etməyərək müxtəlif yollara əl atmağa çalışanlar da olur. Bunun da ən mühüm səbəbi, bizcə onların bu prosesə əksər hallarda xoflu məqam, gərginlik məkan, təzadlı situasiya mühiti kimi qeyri-dəqiq halətlərlə yanaşmalarından irəli gəlir.

Tələbələr arasında imtahan xofu hətta bu zaman bəzi üzdənirəq əməllərə də əl atmağı onların “iş üsuluna” çevirir. İmtahan gedişində qulaqcıqlarda istifadə, telefon ismarıcı göndərmə, “şparqalka əməliyyatı” və digər bu kimi halların cərəyan etməsi əlbəttə yaxşı hal deyil. Tələbə imtahana yüksək şövq və nikbin əhvala girməlidir. O, il boyu qazanmış olduğu təlim nəticələri haqqında “dəsti-xəttini” görməli, hazırki fəaliyyət məhsulunun xoş uğurundan sevinc, fərəh hissi tapmalıdır. Əfsuslar ki, ali məktəb astanasında gələcək nəsil formalaşdırmağın imtahan-dan keçən yolu xof zabitəsindən yan keçmədiyi üçün belə hallar tələbə dünyasında tam səmimiyyəti ilə müşahidə olunmur. Halbuki, imtahan da hər bir tələbə üçün şərəf və ləyaqət məsələsi olmalıdır.

Məsələnin digər bir tərəfi isə sırf imtahan prosesinə hazırlığı təmin edən fənn müəlliminin və yaxud digər iştirakçıların bu prosesdəki aydın və düşünülmüş mövqeyi ilə bağlıdır. Müəllim üçün imtahan demokratik bir imic olmalı, onda yüksək məsuliyyət hissi yaratmalıdır. Fənni tədris edən müəllim imtahan prosesini

seyrçi mövqedən yox, vətəndaş-mütəxəssis münasibətindən həll etməyə çalışmalı, bu yolda əldə olunan nəticələri gələcək fəaliyyəti üçün stimül seçməli, çatışmazlıqları götür-qoy etməklə, öz peşə və sənət paradiqmasına, ixtisas fəaliyyətinə bir daha nəzər salıb, özü-özünə mənəvi-hüquqi cəhətdən hesabat verməlidir.

Lakin imtahan imicinin məqsəd və vəzifələrinin icra olunmasında təkcə müəllim və tələbə münasibətlərindəki gedişatla da kifayətlənmək olmaz.

Hazırkı şəraitdə “imtahanın xofu və onun demokratiyası” bu subyektlərin fərdi yanaşma manerasında olan bəzi çatışmazlıqlar heç də onların bu prosesə məsuliyyətsizliyindən irəli gəlmir. Avropa dəyərlərinə istinadən qurulan və yazılı formada həyata keçirilən imtahan prosesində üzə çıxan anlaşılmaqlara ciddi hüquqi-sosial münasibətin olmaması da, açığını deyək ki, qənaətləndirici hal deyil. Məsələn, ölkəmizin mövcud olan ən nüfuzlu ali məktəblərində belə, imtahan xofu, onu üstələyəcək demokratik təsir imkanları dəqiq müəyyənləşdirilmədiyindən, imtahan bir qism müəssisələrdə yazılı, digərlərində şifahi, başqalarında isə test texnologiyasına istinadən aparılır. Ali məktəblərarası münasibətlərdə imtahan hazırlığı və təcrübəsi üçün vahid şəbəkə, koordinasiyaedici qurum olmadığından bu sahədə müəllim və tələbə həmrəyliyinə də müəyyən cəhətdən xələl gəlir.

Doğrudur, bu sahədə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin müvafiq islahatçılıq fəaliyyəti mövcud reallıqlara aydın çıraq tuta bilir, lakin bu iş ictimai-dövlət qurumlarının digər səlahiyyətli məmurlarını da hərəkətə gətirməlidir. İmtahan proseslərinə ümumxlaq və ümumdövlət səviyyəsindən, kütləvi sosial dəyər prizmasından yanaşılmalıdır.

Bilik nümayiş etdirməyin nəzəri-metodiki vəsiləsi olan imtahan prosesinin yeni milli-pedaqoji xüsusiyyətləri ilə dünya təcrübəsindəki mütərəqqi texnoloji çalarları üzvi surətdə vəhdətdə götürməklə, sağlam mənəvi-psixoloji mühit və maddi-texniki baza yaratmaqla imtahan ovqatına həm də ədalətli seçim, vicdanlı münasibət kredosundan yanaşılmalıdır.

Açığını deyək, hələ bir çox ali təhsil ocaqlarında bu ümumxalq və ümumdövlət əhəmiyyətli iş novator ideyalar baxımından yox, köhnə ənənələr, şablon ehkamçılıq vərdisləri ilə yanaşılır. Tələbə yüksək şövqlə, şüurlu intizam əsasında, dinamik inkişaf cəhdi ilə imtahan auditoriyasına daxil olur. Müvafiq qaydada ya şifahi, ya da yazılı-test formasında təşkil olunmuş imtahan zamanı onun çöhrəsində sevinc, məmnunluq, nikbin ovqat əvəzinə, çox vaxt məyusluq, kədər, süslük, bədgümanlıq müşahidə edilir. Çox vaxt tələbələr bu prosesdə dolğunlaşdırmaq, onlara yüksək mənəvi-estetik çalarlara söykənməyi təlqin etmək əvəzinə, imtahanın təşkilinə xof, həyəcan, həddən ziyadə qeyri-humanist tələblər şərti kimi baxırıq.

Tələbənin mobilliyi, işgüzarlığı, qətiliyi sanki buxovlanır. O, cansıxıcı, bürokratik, leqal olmayan imiclə karıxır, adi təbii hərəkətlərə belə ciddi “qadağalar” qoyulduğundan, mövcud stresdən çıxıb bilmir. İmtahan isə, qəti inamla demək olar ki, sağlam mənəvi-psixoloji mühitdən nəşət almalıdır.

Yaxşı xatırlayıram... Qəbul imtahanlarında rəhbər kimi iştirak edirdim. İmtahan gedən zallardan birinə daxil olarkən bir nəzarətçi müəllimin abituriyentlə inadlı mübahisəsinin şahidi oldum. Mübahisənin səbəbini öyrəndim.

Məktəb məzunu, sən demə, ucqar bir dağ kəndindən olduğundan, yay vaxtı şəhər mühitində müdhiş istilərə dözümlü olmadığını əsas gətirib, oturduğu stulun bir az pəncərə önündən aralı qoyulmasını nəzarətçi müəllimdən təvəqqe etmişdir. Nəzarətçi müəllim sanki, bu “fəhmi” duyub, belə hərəkətin yolverilməz olduğunu ona bildirmişdi. Mən hüquqi cəhətdən məsələnin həllində nəzarətçi-müəllimi qınamadım. Amma mənəvi cəhətdən, humanist prinsip, heç bir maneə yaratmayan, bütövlükdə prosesə zərrə qədər xələl gətirməyən bu cür gözlənilməz hallarla həmkarımın “barışmazlığına” da haqq qazandırmadım. Xüsusən, bu cür hallarda imtahan prosesinin xofunu hələ ali məktəb tələbəsi olmağa çalışan gənc bir yeniyetmənin təbii qarşılanan “xahişi”ndə nəzərə almamaq, “təlimat buna yol vermir” təkəbbürü ilə icra etmək aludəçiliyi, əlbəttə, ədalətli qərar sayıla bilməz...

...Müasir dövrdə ali məktəblərdə imtahan prosesləri mövcud “Qaydalar”a əsasən qurulur, müvafiq normativ-hüquqi sənədlər əsasında tənzimlənir. Bu sahədə milli və ümumbəşəri təcrübə standartları nəzərə alınır. İmtahan prosesi güzəştisiz və obyektiv təlim əməyinin təşkili formasıdır. Onun öz obyektiv və prinsiplial qanunauyğunluqları vardır.

Lakin imtahan prosesindən əldə olunan nəticələri təkcə quru, bürokratik rəsmiyyətçi mövqeyi baxımından da dəyərləndirmək düzgün sayıla bilməz.

Bu gün Bolonya prosesi (sistemi yox – V.B.) təcrübəsi zəminində və kredit sistemi ilə müvazinətlənən imtahan kəsiyində tələbə-müəllim-mütəxəssis vəhdətinin xoş məramı, səmimi demokratizmi, humanist qayələri də unudulmamalıdır.

İmtahan prosesində cərəyan edən hadisələri ümumiləşdirərkən bu sahənin elmi əsaslarını hazırlayan milli pedaqogikanın elmi-nəzəri, təcrübə-metodik istiqamətlərindən də yetərinə faydalanmaq vacibdir. İmtahan prosesində milli xüsusiyyətlərin, bölgə prinsiplərinin, yeni ümumbəşəri pedaqoji texnologiyaların tətbiqi imkanlarını reallaşdıran amillərə də dəyər verilməlidir.

İndi imtahan məfhumunun sosial mündəricəsi də yeni pedaqoji təfəkkür imkanları ilə qavranılmalıdır. Bu yönümdən milli pedaqogikanın gəldiyi qənaət yeni münasibətlər zəminindən belə aşkarlanır:

“İmtahanlar haqqında Əsasnamə imtahan üçün normal psixoloji mühit yaradılmasını və şagirdlərdə (həm də tələbələrdə - V.B.) qorxu hissinin aradan qaldırılmasını tələb edir. İl boyu şagirdlərin (tələbələrin) təlim əməyinə məsuliyyətlə yanaşmaları və onların müntəzəm çalışmaları imtahanda gərginliyi xeyli azaldır... İmtahan - fənnin tədrisi başa çatandan sonra əvvəlcədən tərtib edilmiş biliklər üzrə şagirdlərin (tələbələrin) bilik və bacarıqlarının səviyyəsini müəyyənləşdirərək mövcud ballar çərçivəsində qiymətləndirilməsi prosesidir” [3, s.213].

Göründüyü kimi, imtahan reallığı köklü pedaqoji problemlərdən biridir. Onun qoyuluş prinsiplərinə təhsil inkişafı tarixində münasibətlər də elə bu səbəbdən müxtəlif cür yanaşmalar əsasında olmuşdur. Tarixən də imtahan zərurəti faktoloji hadisə kimi şagirdlər, tələbələr arasında vahiməyə, qorxuya səbəb olmuşdur. Buna görə də pedaqoji ictimaiyyətin qabaqcıl nümayəndələri imtahan prosesinin keçmiş və müasir mənzərəsinə də daim ciddi diqqət yetirməyin əhəmiyyətliliyindən bəhs edən konkret mülahizələr, pedaqoji düşüncələr üzərində çox dayanmış-

lar. Tədrisin təşkili prosesində ali məktəblərdə imtahanların nümunəvi zəmində, optimal qaydada aparılmasına rəvac verən didaktik prinsipləri nəzərə almaq, onu elmi-nəzəri, metodiki-psixoloji meyarlar baxımından düzgün tənzimləməyin müasir paradigmalarından biri də məhz, “Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyəsində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları” ilə təsbit olunan tövsiyələrdir. Həmin sənəddə çox haqlı olaraq qeyd olunur ki, “Fənn üzrə semestr göstəricilərinə və imtahanların nəticəsinə görə müvəffəq qiymət almış tələbə həmin fəndən kreditlər qazanmış hesab edilir. Əks təqdirdə, tələbə bu fəndən kreditləri (yəni təhsil borcunu – V.B.) qazanmır və onun həmin fənn üzrə akademik borcu qalır.

Fənn (fənlər) üzrə akademik borcu qalan tələbə həmin fənni (fənləri) yenidən dinləməlidir (xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri istisna olmaqla). Bu zaman tələbə həmin fəndən (fənlərdən) dərslərdə iştirak etməklə, onun (onların) mənimlənməsinə qoyulan tələbləri tam yerinə yetirməlidir”. Əlbəttə, bu mülahizələrdən irəli gələn nəticə odur ki, pedaqoji prosesin cövhərinə çevrilən imtahan gələcək inkişaf üçün daim sönməz məşələ çevrilməlidir. Bunu isə bizdən həyatın özü tələb edir.

Bu gün ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində imtahan prosesinin təşkili və keçirilməsi ilə vəhdət təşkil edən pedaqoji fəaliyyətdə, o cümlədən tam orta təhsil səviyyəsində təhsilalanların istedad və qabiliyyətinin reallaşdırılması, müstəqil həyata hazırlanması, onlarda fəal vətəndaş mövqeyinin və rəqabətqabiliyyətliliyin, ümumbəşəri dəyərlərə tolerant münasibətin formalaşması, müasir informasiya mənbələrindən sərbəst və səmərəli istifadə etməsi, iqtisadi dünyagörüşə yiyələnməsi, xarici dillərdən birində, yaxud bir neçəsində ünsiyyət saxlaması” [4, s.5] hədəflərinə aparan yol da, məhz, imtahan açıqlamaları zəminində öz optimal həlli yollarını tapır. Bu sahədə də imtahan fenomenində əsil işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq cəhdi yeganə meyara-biliyə istinad etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət. Bakı, “OKA-Ofset”, 2005.
2. Azərbaycan müəllimi. 24 yanvar, 2014-cü il, №3.
3. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı, “Çıraq”, 2011.
4. Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu //Azərbaycan
5. müəllimi, 31 may, 2019-cu il, №20.

Summary Exam Anxiety and Democracy

Article is dedicated to one of the traditional and modern demands of the pedagogical process – exams. It was mentioned that exam is one of the key problem of pedagogics. Organizing it according humanist and democratic principles enlarges its approaches to the education development as the main course.

Резюме
Экзаменационное переживание и демократия

Статья посвящена традиционным и современным требованиям, одной из форм организации педагогического процесса – экзаменационным занятиям. Отмечается что, реальность экзамена это одна из ключевых педагогических проблем. Организация его по демократическим и гуманистическим принципам, должна обогащать подходы к развитию образования – как ведущему направлению.

Rəyçi: dos. İ.Xəlilov

PSIXOLOGIYA

Pərvin Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Açar sözləri: *xarakter, etnopsixoloji hisslər, xarakter əlamətləri, milli xarakterin hərəkətverici qüvvələri*

Keywords: *character, ethnopsychological feelings, character traits, driving forces of national character*

Ключевые слова: *характер, этнопсихологические чувства, черты характера, движущие силы национального характера*

Hər bir insan öz xarakterinə görə digər insanlardan fərqləndiyi kimi hər bir xalqın, millətin də özünəməxsus, tipik xarakteri mövcuddur. Milli xarakter bir millətin fərqləri arasında meydana gələn ortaq münasibətlər və bu münasibətlərdən yaranan hərəkət və düşüncə tərzlərinin ifadə olunması kimi başa düşülür.

Xalqın yaşadığı mühit, tarixi vəziyyət, milli mədəniyyət, millətin milli ideologiyası onun milli xarakterinin formalaşmasına böyük təsir göstərir. Hər bir xalqın özünəməxsus xarakter keyfiyyətləri var və onun münasibətlər sistemi, davranış qaydaları bununla tənzimlənir. Bu da xalqları bir-birindən fərqləndirir. Milli psixologiya, ideologiya, sosial münasibətlər, dil, ərazi birliyi, din və əqidə yaxınlığı, milli adətlər, ətraf mühitə ümumi münasibət ümumi milli xarakterin yaranmasına səbəb olmuşdur. Milli ənənələr, xarakter əlamətləri, müəyyən etnik ümumilik üzlərinin davranış və rəftarında üzə çıxır və bu ümumiliyin, həyat tərzinin, ictimai-iqtisadi, siyasi inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ümumiyyətlə, milli xarakterin formalaşmasında sosial amillərlə yanaşı, genetik amillərin də rolu böyükdür və bu prosesdə bu iki amil qarşılıqlı vəhdətdə iştirak və inkişaf edirlər. İnsanların yaşadığı mühit, yaşayış şəraiti, onların siyasi cəhətdən mövqeyi, hansı tarixi-siyasi dövr keçmələri onların xarakterinə bilavasitə təsir edir və onlarda ümumi etnik xarakter formalaşdırır. “Etnik xarakter əlamətləri müəyyən etnik ümumilik üzlərinin davranış və rəftarında, hərəkətlərində üzə çıxır və bu etnik ümumiliyin həyat tərzinin ictimai-iqtisadi, siyasi inkişafının xüsusiyyətlərini əks etdirir” [1, s.104]. Bütün bunların təsiri ilə formalaşmış xalqın, millətin özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli xarakteri arxetiplər şəklində kodlaşdırılaraq genetik və ictimai

ötürülmə yolu ilə nəsilən-nəsilə ötürülür. Milli xarakterin genetik ötürülməsi millətin gələcəyi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanların genetik yaddaşı istənilən mühitdə, şəraitdə onların milli xarakter əlamətlərinin üzə çıxmasına şərait yaradır. Görkəmli alim, görkəmli alman psixoloqu A.Adler xarakteri həyatın məsələləri qarşısında bir insanın ruhunda meydana gələn müxtəlif ifadə şəkilləri kimi əsaslandıraraq xarakteri sosial amil olaraq dəyərləndirmişdir.

Azərbaycanlıların milli xarakterinə gəldikdə deməliyik ki, bu sosial-psixoloji keyfiyyət ilk olaraq şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, dini təsəvvürlərdə, tarixi şəxsiyyətlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Xarakter, onun əsas quruluşunu təşkil edən milli xarakter Azərbaycanlıların “yaxşı adam”, “pis adam”, “şirin dil”, “acı dil”, “zəhər tuluğu”, “qanı acı”, “əti acı”, “xoş xasiyyət”, “ədalətli”, “insafli”, “qayğıkeş”, “səmimi” yüzlərlə xarakter əlamətlərini özündə birləşdirən belə deyim və duyumlar təsadüfən deyilməyib.

Bir çox tədqiqatçılar millətin xarakter fərqlərinin səbəbini iqtisadiyyatda və sosial şəraitdə axtarmışlar. Günümüzdə isə etnopsixoloqlar – V.P.Levkoviç, V.N.Kulikov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Baxşəliyev, R.İ.Əliyev və başqaları milli xüsusiyyətlərin formalaşmasının ictimai – siyasi və tarixi şəraitdən asılılığı fikrini irəli sürürlər. Xarici ölkə psixoloqları isə etnik xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə etnosun tarixi – mədəni inkişafını öyrənməklə başlamışlar. Onlar xalqın adət-ənənələrini, ailə tiplərini və ailədaxili münasibətlərini, mənəvi dəyərlərini öyrənməklə xalqın psixologiyasını, xarakterini öyrənmişlər. Bundan başqa etnopsixoloqlar xalqın milli xarakterini öyrənmək üçün ictimai münasibətləri, milli xarakteri özündə əks etdirən şəkilləri, folklor nümunələrini, xalq musiqisini və rəqslərini də psixoloji cəhətdən təhlil etmişlər və milli xüsusiyyətlər – milli xarakter haqqında fikirlər irəli sürmüşlər.

Doğurdan da xalq yaradıcılığı nümunələri xalqın milli xarakteri haqqında çox şey deyir. Son zamanlar Azərbaycanda da folklor nümunələrinin, ədəbiyyatın psixoloji aspektdə təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir, bu sahədə araşdırmalar artmaqdadır. Bu sahədə müasir psixoloqlar Ə.Baxşəliyev, R.Əliyev və başqalarının maraqlı araşdırmaları var. Ə.Baxşəliyevin “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” və R.Əliyevin “Mentalitet” kitablarını buna misal göstərə bilərik. Ə.Baxşəliyev “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” kitabında “etnik xarakteri” Azərbaycan folkloru, bədii ədəbiyyatı fonunda araşdırmış, milli xarakterin incə çalarlarını nəzərə çatdırmışdır.

Azərbaycan psixoloji fikir tarixində milli xarakterlə bağlı tədqiqatlar olduqca azdır. Bu da Azərbaycan Respublikasının uzun müddət Rusiya İmperiyası işğalı altında olması ilə bağlıdır. Həmin dövrdə Sovet ideologiyası hökm sürürdü. SSRİ tərkibinə daxil olan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası həmin ideologiyaya qulluq etməli, özünün milli adət-ənənəsini, düşüncə tərzini, xarakterini vahid “Sovet adamı”, “Sovet xarakteri” əsasında qurmalı idi. Sovet imperiyasının məqsədi imperiyaya daxil olan Respublikaların xarakterini rus xarakteri içərisində əritmək olmuşdur. Amma şükürlər olsun ki, ədiblərimiz, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimiz bütün qadağalara baxmayaraq bu istiqamətdə də az da olsa əsər-

lər yazır, dissertasiyalar müdafiə edirdilər. Azərbaycan psixoloqlarından M.Məhərrəmovun, C.Təhmasibin, T.Dadaşovun və başqalarının əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandıqdan sonra bu sahə üzrə tədqiqatlar daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Milli-mənəvi dəyərlər dövlətin milli ideologiyasına çevrildi və milli xüsusiyyətlərin inkişafına dövlət səviyyəsində nəzarət edilməyə başlandı. Milli bayramların dövlət səviyyəsində keçirilməsi və bu adət-ənənələrin geniş ictimaiyyətdə təbliği, milli ruhun yüksəldilməsi önə çəkildi. Bu ideologiyanın əsasını Azərbaycan Respublikasının qurucusu, ümummilli liderimiz H.Əliyev qoymuşdur. Onun “Mən fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam” ifadəsi bir milli özünəqayıdış şüarına çevrildi. Bu azərbaycanlıların milli özünüdərkinin, milli xüsusiyyətlərinin formalaşmasının yeni mərhələyə keçidi idi.

H.Əliyevin Respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə milli dilimizin dövlət dili kimi rəsmi şəkildə müəyyənləşdirilməsinin, mötəbər məclislərdə səslənməsinin, folklorumuzun və klassik yazılı abidələrimizin xüsusən, “Kitabi – Dədə Qorqud” un öyrənilməsinin mühüm ümummilli əhəmiyyətini bir daha aşkarlayır. Bütün bunlar milli mənlilik şüurunu oyadaraq, müstəqilliyimizi yetişdirən əsas amil oldu. Digər tərəfdən, müstəqilliyimizin ilk illərindən dövlət quruculuğu milli ideologiyanın yaradılmasını aktuallaşdırdı. Dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin ideoloqu, təbliğatçısı və təşkilatçısı olmaq missiyasını öz üzərinə götürərək böyük uğurla həyata keçirməyə başladı. Fizulinin 500, “Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin beynəlxalq miqyasda qeyd edilməsi ümummilli əhəmiyyətli tədbirlərdəndir. Heydər Əliyev hələ Naxçıvanda işləyərkən öz sərəncamı ilə milli bayrağa rəsmi status verməsi, Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününün elan edilməsi, Novruz, Qurban bayramlarının yeni ruhda və dövlət səviyyəsində qeyd olunması və digər bu kimi qərarlar milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və mədəniyyətimizin inkişafına xidmət edən hadisələr kimi qiymətləndirilir. Bütün bunlar milli xarakterin uzunmüddətli əsarətdən sonra dirçəlməsi və daha da möhkəmlənməsi baxımından əvəzsizdir.

Milli xarakter (əqidə birliyi, milli qürur, ləyaqət, şərəf, namus, milli qeyrət, vətənə, dinə, dilə, ərəzi bütövlüyünə, dövlət atributlarına, gerbə, humanizmə hörmət və s.) əlamətlərinə xas olan uşaq, yeniyetmə, gənclər bütövlükdə götürəndə hər bir vətəndaş xalq üçün, millət üçün gərəkli şəxsiyyət olurlar. Vətən həmişə onlara güvənir və bundan sonra da həmişə belə qeyrətli oğullara, qızlara ehtiyacımız olacaq. Bu oğul və qızlarımızın milli xarakteri bu gün Azərbaycan milli qəhrəmanlarının əyilməzliyi, düşməne qan uddurmaları (S.Əsgərova, Ə.Hacıyev, M.İbrahimov, Ş.Şikarov, A.Bağırov və yüzlərlə başqaları) simasında bir daha bizə qürur hissi bəxş edir.

Hər hansı bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai, mənəvi-psixoloji inkişafı bu günün və gələcəyin ümid yeri olan gənclərin mənəvi, siyasi, psixoloji zənginliyindən, ağıl və düşüncəsindən, müstəqil mühakimə yürütməsindən, qorxmaz, mərd və mübarizəsindən çox asılıdır. Gənclər nə qədər xalqa, Vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə olunsa ölkəmiz üçün bir o qədər yararlı gənclər yetişər. Qloballaş-

ma dövründə yeni-yeni problemlər meydana çıxır. Gənclərimiz bu çətin və mürəkkəb situasiyadan baş çıxarmaq yolunu öyrənməli, ölkəmizin tarixinə, onun maddi-mənəvi dəyərlərinə bələd olmalıdırlar. Gənclərimiz bu yolla hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşa bilərlər [4, s.9].

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qəhrəman şəxsiyyətlər də adətən elə psixoloji toplumlar olur ki, onlara digər insanlarda az müşahidə olunur milli qeyrət, dönməz, əyilməz xarakter, qətiyyət, cəsarət, mərdlik, risk, şücaət daha üstün olur. Bu cür milli xarakterə malik olanlar onlara xas olan milli xarakter əlamətlərini özünküləşdirir, davranış qaydalarına, adətlərinə çevirirlər. Azərbaycanın milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimov belələrindən biridir. O, qarşısına məqsəd qoyur ki, erməni postuna hücum edəcək. Mübariz İbrahimovu buna təkid edən milli xarakterin təsir qüvvəsi idi. O, bunu etməli idi. Çünki onu bu işə təhrik edən onun milli xarakteri idi. M.İbrahimov günlərlə, saatlarla bu haqda fikirləşir, götür-qoy edir. Edim-etməyim motivləri arasında mübarizə gedir. O, bilirdi ki, bu ağır səfərdir, gedib-gəlməz yoldur. Erməni çox rəzil cəlladdır. Ona aman verməyəcəklər. Lakin o, “getmək” motivini seçir. Daha doğrusu olmaqdan çox “ölüm” yolunu seçir. Bilə-bilə dik ölümün üstünə gedir. Vətəni, torpağı, xalqı, şəhidləri canından əziz tutur. Mübariz cəsarətli idi. Cəsarətli adam isə təhlükəli işdən qorxmur. Mübariz də qorxmadan mərdliklə, kişi kimi təkbaşına ermənilərə hücum etdi, xeyli erməni öldürüb, bir ermənini də sürüyüb gətirəndə düşmən tərəfindən qətlə yetirilib. Mərdliyin, cəsarətin, təkidliyin ən yüksək pilləsi qəhrəmanlıqdır. Mübariz bu keyfiyyətlər əsasında qəhrəmanlıq pilləsinə qalxdı. Azərbaycan xalqının qəlbinə həmişəlik olaraq həkk olundu. Bu gün biz Mübariz kimi milli qəhrəmanlarımızla fəxr etməliyik, uşaqları, yeniyetmələri bu ruhda, bu şücaətdə, cəsarətdə tərbiyə etməliyik. Belə olarsa biz tezliklə zəbt olunmuş torpaqları azad edərək Qarabağda Azərbaycan bayrağını dalğalandıracağıq.

Azərbaycan milli qəhrəmanlarının hərbi fəaliyyətini oxuyarkən çoxlu qəribə psixoloji hallarla, qanunauyğunluqlarla rastlaşırıq. Bir çox milli qəhrəmanlar sanki, öz ölümlərini qabaqcadan dərk edir, lakin vətən sevgisi, qeyrət, namus, elə oba təəssübkeşliyini ölümdən üstün olur. Belə qəhrəmanlar öz həyatlarını vətənə qurban verirlər. Əqidə, inam, dözümlülük, cəsarət, mərdlik onlara hər şeydən üstün olur. Azərbaycan milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun (1988) həyat yoluna, arzu və istəklərinə, xarakterinə nəzər salaq. O, könüllü cəbhəyə getmək üçün atasından razılıq alır. Döyüşdə ön cəbhədə xidmət edir. O, heç bir şeydən qorxmurdu. Ermənilərin azğınlığı onu bezdirmişdi. Mübariz bilirdi ki, onun təkbaşına üzərinə getdiyi erməni əsgərləri çoxdur. 22 yaşı olmasına baxmayaraq cəsur və qorxmaz, xaraktercə möhkəm döyüşçü idi. Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq istərdik. Buda bütün milli qəhrəmanların hamısının öz ölümlərindən qorxmamasıdır. Mübariz də sanki öz ölümünü qabaqcadan bilirdi. Amma qorxmurdu. Bu da xarakterin iradi əlamətidir. O bilirdi ki, təkbaşına ondan sayca bir neçə dəfə çox olan erməni dığalarının üstünə gedir. Amma geri qayıtmaq ehtimalı azdır. O, bunu özünə şərəf sayırdı. Vətən sağ olsun deyə ermənilərin üstünə gedir. Amma getməmişdən əvvəl ailəsinə kişilik məktubunu yazmağı da unutmur.

“Canım atam və anam məndən sarı darıxmayın. İnşallah cənnətdə görüşəcəyik. Mənim üçün bol-bol dua edin. Vətənin dar günündə ürəyim dözmür. Allaha xatir bunu etməliyəm. ən azından ürəyim sərinclik tapar. İnşallah şəhid olana kimi bu şərəfsizlərin üstünə gedəcəm. Şəhid olsam, ağlamayın, əksinə sevinin ki, o mərtəbəyə yüksəldim. Allaha ibadətlərinizi dəqiq yerinə yetirin. Çoxlu sədəqə verin. Seyid nəvəsi olaraq bunu etməliyəm. Allah böyükdür, Vətən sağ olsun. Haqqınızı halal edin. Oğlunuz Mübariz” [6, s.3]. Fikir verin “mən şəhid olanda ağlamayın, bu şərəfsizlərin üstünə gedirəm” fikirlərinə. Bu bir Mübarizin yox, bütün Azərbaycan əsgərlərinin fikridir. Onu isə Mübariz dedi və elədi də. O, ölümdən qorxmadı. Ölümü ilə elinə, obasına, ölkəsinə şərəf, ləyaqət gətirdi. Azərbaycan oğullarının igidliyini, mətinliyini göstərdi. Hamı, xüsusilə yeniyetmələr bildilər ki, belə oğulları olan ölkə heç vaxt basılmaz. Yeniyetmələr üçün bundan böyük tərbiyə məktəbi ola bilməz. İnanırıq ki, Vətən neçə-neçə Mübarizlər yetişdirəcək və zəbt olunmuş torpaqlarımız faşist ermənilərdən azad olunacaq. Bax budur, şəxsiyyətin mənəviyyatında milli xarakterin, iradi keyfiyyətlərin yeri, mövqeyi, əhəmiyyəti. Belə olanda şəxsiyyət güclü, əyilməz olur, əqidəsindən dönmür, Vətən uğrunda şəhid olur, lakin seçilir, düşmən qarşısında əyilmir, xalqına, millətinə, yeniyetmə və gəncinə örnək olur.

Bəzi filosoflar xalqın milli xarakterinin formalaşmasında onun dini və inamlarının böyük rol oynadığını qeyd edirlər. Azərbaycan milli xarakterinin özünün də onun dini dəyərləri dayanır. Xalqın dini dünyagörüşü xalqın xarakterini inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirir. Milli müstəqillik qazandıqdan sonra xalqın mənəvi xarakterinin dini əsasda inkişafı daha da gücləndi. Amma hal-hazırda milli xarakterin formalaşmasının dinlə əlaqəsinin araşdırılması istiqamətində demək olar ki, tədqiqatlar az aparılır.

Etnopsixologiyaya müasir dövrdə daha çox ehtiyac var. İnsan sıxlığı artıqca, qarşılıqlı münasibətlər gücləndikcə milli mənsubiyyətin unudulduğu, milli xarakterin zəiflədiyi bir dünyada etnopsixologiya xalqları, millətləri birləşdirən dəyər ola bilər. Buna görə də etnopsixologiya sahəsində tədqiqatları artırmaq və bu tədqiqatların nəticələrindən xalqın psixoloji maarifləndirilməsi işində geniş istifadə etmək lazımdır. Ümumiyyətlə hər xalqın psixoloji ədəbiyyatında tədqiq edilən psixoloji məsələlərə onun milli xüsusiyyətləri kontekstindən yanaşılarsa daha dolğun və düzgün nəticələr almaq mümkündür. Belə əsaslara malik psixologiya da xalqa daha çox xidmət edir. Xüsusilə, xalqın milli xüsusiyyətlərinin, milli xarakterinin geniş tədqiqi onun gələcək taleyində həlledici rol oynaya bilər.

Məqalənin aktuallığı. Etnopsixologiya sahəsində tədqiqatları artırmaq və bu tədqiqatların nəticələrindən xalqın psixoloji maarifləndirilməsi işində geniş istifadə etmək lazımdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə milli xarakterin araşdırılması mərhələləri ardıcılıqla tədqiq edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəb müəllimləri, tələbələr və magistrilər və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Adler A. İnsan tanıma sanatı, çev. Ş.Başar, İstanbul 1977
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti, Bakı, 2011, 481s.
3. Əliyev R. Etnopsixologiya, qloballaşma və millilik, Bakı, 2007, 215 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı.1998, s 368.
5. Əzimli Q. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri, Bakı,Nurlan, 2008, 526 s.
6. Rəhilə Elçin, Milli qəhrəmanım, vətən qürürüm. Bakı, Araz, 2010, 119s.
7. Xanoğlu Vəfa. Mənəviyyat və mentalitet // Azərbaycan. 2014, № 5, s.15-22.

Summary

The Essence of Learning Psychological Features of National Character Formation in Teenagers

Ethnic character is an important component of ethnic psychology. Because it is one of the main elements that determine the ethnic cage. Ethnic character is understood as a psychological character, which does not depend on the person, but generalizes the psychological quality, the behavior and the attitude of each member of the ethics, or some degree of attitudes in the system of relationships. It is no coincidence that "ethnic character" or "national character" is used as a synonym for the concept of "mental simulation". The concept of "mental image" is a complex social or psychological phenomenon of ethnos or some other people, which is a relative change in the variety of people's mental life, and the relative common and stable elements. If people possess the nation's character, they will live with it. Existence is the human nature.

Резюме

Суть изучения психологических особенностей формирования национального характера у подростков

Этнический характер - важный компонент этнической психологии. Потому что, это один из основных элементов, определяющих этническую клетку. Этнический характер понимается как психологический характер, который не зависит от человека, а обобщает психологическое качество, поведение и отношение каждого члена этики или же некоторые в системе отношений. Не случайно, что «этнический характер» или «национальный характер» используется как синоним концепции «умственного моделирования». Понятие «ментальный образ» представляет собой сложное социальное или психологическое явление этноса или некоторых других людей, что является относительным изменением в разнообразной ментальной жизни людей и относительных общих и стабильных элементов. Национальный характер нации определяет его будущее. Природа людей - это его существование.

Rəyçi: prof. Ə.Baxşəliyev

Səbinə Məhərrəmovə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ƏXLAQİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINI ÖYRƏTMƏYİN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *hörmət, həya, borc, məsuliyyət, qonaqpərvərlik*

Keywords: *respect, humor, duty, responsibility, hospitality*

Ключевые слова: *уважение, юмор, долг, ответственность, гостеприимство*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında bir çox sosial, etnopsixoloji amillərin rolu vardır. Bu mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərdən biri də əxlaqi hisslərdir. Əxlaq latınca “moralis” sözündən olub mənası adət-ənənələrə, davranış normalarına aid olmaq deməkdir. Bu əxlaq qaydalarına, milli adət-ənənələrə, davranış normalarına bəslənilən münasibətlər isə əxlaqi hisslərdə (hörmət, vətənpərvərlik, ləyaqət, şərəf, namus, ədalət, insaf, məsuliyyət, estetik, zehni və s.) öz ifadəsini tapır. Əxlaqi hisslər insanın mənəvi-ruhi aləminin, onların arzu və istəklərinə olan daxili vicdanın səsidir. Əxlaqi hisslər ictimai həyatda insanların qarşılıqlı münasibətlərini, etik normaları, ədəb-ərkan qaydalarını, bir sözlə onların mənəviyyatını, alicənablığını, insanpərvərliyini formalaşdırır. Bu baxımdan məktəbəqədər yaşlı uşaqları vətənə, xalqa, millətə yararlı bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək, onlarda əxlaqi düşüncəni, şüuru, hissləri və s. inkişaf etdirmək mütləq vəzifələrdən biridir. Çünki əxlaqi cəhətdən qüsurlu olan hər hansı bir sənət sahibi ölkəsinə yararlı fayda edə bilməz. Bunu nəzərə alan Azərbaycan ziyalıları, pedaqoq və psixoloqları, maarifçiləri həmin uşaq yaşlarında əxlaqi hisslərin inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verirdilər. Azərbaycanın tanınmış maarifçisi Firudin bəy Köçərli əxlaqi hisslər barədə belə demişdir: “Əxlaq tərbiyəsi qorxu, çubuq, zor gücünə ola bilməz, bu tərbiyə ancaq ürəkdə cuş edən məhəbbət, ülfət və hüsni-müamilə ilə vücuda gəlir” [1, s.15].

Azərbaycan maarifçiləri belə bir fikri qəbul etmiş və əsaslandırıbmışlar ki, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, bütün mənəvi keyfiyyətlərin qazanılmasında ictimai mühitin, tərbiyənin həlledici rolu vardır. A.Bakıxanov “Təhzibul əxlaq” əsərində yazırdı ki: “Hər kəs hər hansı bir cəmiyyət içərisində yaşarsa, o cəmiyyətin əxlaqını mənimsər”. M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov və başqa maarifçilərdə öz əsərlərində bu fikri təsdiq etmiş və tərbiyə məsələləri üzərində döənə-döənə dayanmışlar. Fəlsəfə elmləri doktoru Z.Göyüşov deyirdi ki, “M.T.Sidqi də insanın bütün əxlaqi keyfiyyətlərini ictimai mühitin və tərbiyənin məhsulu hesab etmişdir” [5, s.90].

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda əxlaqi, mənəvi, sosial keyfiyyətlərin formalaşmasının mahiyyətini göstərməklə yanaşı, Sidqi israrla tələb edirdi ki, bu iş

uşaqlarda gənclik yaşlarında formalaşdırılması daha effektiv olur. Çünki insan artıq formalaşdıqdan sonra onda kök salan mənfi əxlaqi hisslərin (təkəbbürlük, yalançılıq, tərslik, qeyri-səmimilik, laqeydlilik, hörmətsizlik, təlxəqlik və s.) aradan qaldırmaq çox çətin olur. M.T.Sidqinin fikrincə uşaqların qəlbi təmiz, pak, ağ löhvəyə bənzəyir. Hələ onlar ağ və qaranı, istini soyuğu anlamağa başladıkları vaxtdan onlara gözəl əxlaqi hisslər aşılamaq olar və lazımdır. Çünki uşaqlar yaş ağaca bənzər.” Təzə yaş ağac nə qədər əyri olsa da düzəltmək asandır. İnsanı kiçiklikdə tərbiyə qəbul etməyi vazeh mətləblərdəndir. Amma nəşvi-nüma eyib yəni, özbaşına gəzib dolanmaq əxlaq və ədəbdən uzaqlaşib, bədxasiyyətlər vücudda təbiətin-saibəyi (ikinci təbiət) olduqca islahı müşkül və düşəvardır” [6, s.11].

Əxlaqi hisslərin ən bariz nümunəsi alicənablıq, səmimi, ədalətli, insanpərvər, tərbiyəli olmaqdır. Tərbiyəsiz uşaq laqeyd olur, boş, asudə dolanmağa meyl edir. Belələrinə də M.T.Sidqi tərbiyəli, əxlaqlı olmağı məsləhət bilir. “Tərbiyəsiz adam ruhsuz cism kimidir. Tərbiyənin qayəsi insanın fikrini və qəlbini doğruluğa alışdırmaq, bəd xasiyyətlərdən və qəbih adətlərdən və pis təbiətlərdən mən etməkdir... Ziraəti-ərziyyə zəruri olduğu kimi, ziraəti-zehniyyə və fikriyyə də uşaqlar üçün ibtidai kiçiklikdən lazımdır. Bu səbəbə balaca uşaqların təlim və tərbiyələrinə məxsus olan qiymətli vaxtlərini zayə və təhsilinə ehmallıq edən ata-analar allahın və insanların yanında məsuldurlar, çünki insan doğulduğu vaxtda heç bir şey bilməz: nə danışmaq bilər, nə ozumaq, nə yazmaq, nə də bir şeyin nə olduğunu tanımaq. Belə ki, əgər ata-anamız, böyüklərimiz və müəllimlərimiz bu indiki az-çox bildiyimiz şeyləri də bizə öyrətməsəydilər, indi heç bir şeyi bilməyib heyvan kimi durub baxardıq. Pəs insana yemək, içmək, geymək və sair həvaiçi-zəruriyyə nə tövr lazım olsa, elm və mərifət, hunər və tərbiyə, sənəət və ticarətvə ziraət də eləcə lazımdır. Şərəfi-insaniyyət feyzi mərifətdən ibarətdir. Növi bəşər üçün ülm və mərifətdən sivay salamat yol yoxdur. Buna görə elm-mərifətin və adabi-tərbiyənin qədri qiymətini, fəzl və şərəfətini əsrlərcə tərif və tosf edən kimsə yenə axırda əczinə etiraf edib, qüsurunı meydana qoyar. Bir halda ki, elmin qədr və qiyməti məlum və təlim və tərbiyənin zamanı balaca balalar üçün ibtidai ifuliyətdə müşəxəxəs oldu, indi uşağın əvvəlinci müəllimi təbiə olaraq validəsidir. Ondan sonra aqıl və xurədmənd atalar balalarının təlim və tərbiyələri xüsusunda nə qədər səy və iqdamatda bulnsalar və hər növ fədakarlıq etsələr səzavardır” [6, s.59].

M.T.Sidqi uşağın təbiətini əkin yerinə bənzədir və “nə əkərsən onu da biçərsən” atalar misalına valideynlərin, müəllimlərin diqqətini yönəldir və göstərir ki, əkin yerinin becərilməsinə ehtiyac olduğu kimi uşaq təbiətinin də tərbiyəyə böyük ehtiyacı vardır. Belə bir atalar misalı var, unutma bunu “Hər nə əkərsən, onu da biçərsən” [6, s.19]. İnsanın mənəvi-əxlaqi inkişafı təlimlə, təhsillə bilavasitə əlaqədardır. Sidqi obyektiv olaraq əxlaqi hisslərin elmlə, biliklə, ədəb-ərkanla, təhsillə əlaqəsini göstərir. Onun fikrincə “Ədəbi olmayan alim və əməli bilinməyən aqıl fəqət şücaətli, silahsız qoşuna bənzər. Ədəbsiz və əməlsiz alim meyvəsiz ağac kimidir... Odur ki, insanın qiyməti, həqiqiyyəti az-çox elm və ədəbi ilə bilinir” [6, s.6]. M.T.Sidqinin fikrincə insanların uşaqların əxlaq və davranışlarına qiymət verərəkən bütün insanların xoşbəxt olmaq istəklərini, səadətə çatmaq və xoş güzəran

üçün cəhd göstərmələrini nəzərə almalıdırlar. Bu isə hələ lap kiçik vaxtlarından tərbiyəli, təhsilli və bütövlükdə savadlı olmaları yollarından keçir. Əxlaqi hisslər olmayan, uşaqlar davranış normalarına, adət və ənənələrə də biganə olurlar.

Psixoloq və filosofların böyük əksəriyyəti əxlaqi şüur və şəxsiyyətin inkişafını üç əsas mərhələyə ayırırlar. Əxlaqa qədərki səviyyə, burada uşaq qəbul edilmiş qaydaları özünün egoist düşüncəsi baxımından yerinə yetirir. Konvension əxlaq (şərti) əxlaq, bu mərhələdə uşaq davranışın zahiri normalarına xüsusi diqqət yetirir. Nəhayət, avtonom əxlaq, burada uşaq daxili, avtonom prinsiplərə əməl etməyə çalışır [9, s.146].

Deməli, uşaq ilk əvvəl davranışın (əxlaqın) zahiri tərəflərinə daha çox diqqət yetirir. Bu da başqaları tərəfindən cəzalanmaqdan qaçmaq və təriflənmək naminə edilir. Bu mərhələdə uşağın əxlaq normalarına əməl etməsi şüurlu, dərk edilən səviyyədə olmur. Tədrisən mücərrəd təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar uşaq əxlaqi prinsip və normaları mənimsəyir, dərk edir. Bu mərhələdə şəraitdən asılı olaraq ayrı-ayrı adamlara xoş gəlmək üçün deyil, dərk edilən, ümumi dünyagörüşünə əsaslanan normaya çevrilir.

L.İ.Bojoviç göstərir ki, şəxsiyyətin istiqaməti, o cümlədən mənəvi istiqamətin əsası gənclik dövründən çox-çox əvvəl qoyulur, motivlərin məzmunundan asılı olur [9, s.310].

Yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmaq hazırkı dövrdə qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Ədəb və əxlaq ailədən başlayır. Yaşlılara sayğı və hörmət, onlarla gözəl rəftar ailədə öyrənilir. Ailəsində nənə-babaya hörməti, ana və ataya itaəti, yaşıdları ilə gözəl rəftarı öyrənən insan bu uca əxlaqi ilə ictimaiyyət arasında da seçilər. Peyğəmbərimiz (sallallahu əleyhi və səlləm) “Saçı-saqqalı ağarmış yaşlı müsəlmana hörmət edib qayğı göstərmək Allaha hörmətdən irəli gəlir”. Bununla yanaşı uşaqların gözəl tərbiyə olunması əxlaqlı və sağlam ailədə mümkündür. Böyüklərə hörmət hissini formalaşdırmaq üçün bu məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Ailə üzvləri evə aid bütün işlərdə ata və ana ilə məsləhətləşməli, onları rəhbər qəbul etməlidir. Belə bir davranış böyüklərə hörmət düşüncəsinin formalaşmasına kömək edir. Bir hədisi-şərifdə Peyğəmbərimiz (sallallahu əleyhi və səlləm) “Bərəkət böyüklərinizin yanında”r buyurur.

2. Valideynlərin öz ata və analarına hörmət etməsi uşaqlar üçün ən böyük tərbiyə dərsidir. Ana və ata valideynlərinə həmişə sayğılı və şəfqətli davranarsa, uşaqlar da bunu vəzifə bilib valideynlərinə və digər yaşlılara hörmətlə yanaşmağa çalışar. İnsan bu şüura uzun müddət böyüklərdən görməklə və təkrar etməklə yiyələnir. Uşaq dəfələrlə yaşlılara necə itaət və hörmət edildiyini görməlidir ki, onu qavraya bilsin. Yoxsa valideynlərin quru sözlərlə uşaqlara hörmət etməyi öyrətməsi olduqca çətin, bəlkə də, qeyri-mümkündür.

İndi də gənclərin yaşlı insanlara hörmət etməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğuna dair hədisə baxaq: “Beli bükülmüş qocalar, südəmər körpələr, otlayan heyvanlar olmasaydı, sel kimi üstümüzdə bəla yağardı” [8].

Validəynlərin uşaqları ilə yaxınlıq münasibəti varsa məhəbbət mövzusunda söhbət keçirə bilərlər. Düzgün cinsi əxlaqi tərbiyə tərbiyənin ayrılmaz hissəsidir. A.S.Makarenko yazırdı ki, uşaqda doğruluq, çalışqanlıq, həqiqəti demək vərdişini başqa adama onun həyəcan və mənafeyinə hörmət hissi tərbiyə etməklə biz onu, habelə cinsi cəhətdən də tərbiyə etmiş oluruq. Məktəbəqədər yaşı dövründə qız yaxud oğlan özünün şərəf və ləyaqətini yüksək qiymətləndirir. Onda özünə inam yaranır, özü haqqında fikir yürütmə, həqiqətpərəstlik, tələbkarlıq və sair keyfiyyətlər inkişaf edir. Bəzi nəzəriyyəçilər uşaqlarda bu dövrdə baş verən əlamətləri irsi amillərlə əlaqələndirirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nəzərə çarpan inamsızlıq və mənfi halların aradan qaldırılmasında əmək müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əmək fəaliyyəti uşaqların həm fiziki inkişafına, xüsusilə cinsi yetişmə dövrünün normal keçməsinə, həm də onların dünyagörüşünə ciddi təsir edir.

Əxlaqi hisslərin inkişaf prosesi yetişən nəsilə, ümumiyyətlə şəxsiyyətdə müəyyən olunan əxlaq normaları və davranış, qaydalarını mənimsətməklə cəmiyyət üçün doğru, öz hərəkət və münasibətlərini şüurlu sürətdə dərk edən şəxsiyyət formalaşdırma prosesidir. Əxlaq tərbiyəsinin məqsədi dünyanın əxlaqi ictimai tələblərinə cavab verən şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Düzgün əxlaqi kateqoriyalar yaratmaq, bu kateqoriyalara uyğun adətlər, davranış formaları formalaşdırmaq, kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, əxlaqi qüsurların olmasının əsas səbəbi əxlaq tərbiyəsi haqqında fikirlərin mahiyyətinin düzgün başa düşülməməsindən yaranır, qısaca desək mahiyyət düzgün dərk olunmur. Məhz buna görə də əxlaq tərbiyəsi öncə əxlaqi şüur formalaşdırmasına başlandıqda, əxlaqi biliklər, məlumatlar və bu biliklərə istinad etdikdə müsbət nəticə verir. Şüurlu sürətdə mənimsənmiş əxlaqi hisslər və qaydalar insanı hər yerdə şüurlu hərəkət etməyə məcbur edir. Şüurlu qavranılmış əxlaqi normalar insan davranışının bələdçisinə çevrilir. Formalaşmış düzgün əxlaqi istiqamətlər insana həm özünü həm də başqalarının hərəkətlərini, davranışını təhlil edərək obyektiv qiymət vermə imkanı yaradır.

Əxlaqi hisslərin məzmununa ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı cəmiyyətdə mövcud olan birgə yaşayış qaydaları, yeni sosial və məişət münasibətləri də daxildir. Əxlaq ictimai şüur forması olduğunu görə onun məzmunu da cəmiyyətlə bərabər dəyişir. Hər cəmiyyət özünün iqtisadi-ictimai tələblərinə uyğun əxlaq. Normalar, qaydaları müəyyən edir. Bu qaydalar bütün cəmiyyət üzvləri üçün məcburi, hamı üçün mətubul hesab edilən qaydalardır. Bu norma və qaydaların əksi, onu zidd hərəkətlər İsa cəmiyyət üçün qeyri-məqbul, hərəkətlər hesab olunub nə cəmiyyət, nə də ki, digər cəmiyyət üzvləri tərəfindən qəbul edilmir.

Əxlaq hisslərin inkişafında başlıca psixoloji əlamətlərdən biri də uşaqların öz hərəkətlərini yaxşı və pis olmasını dərk etməsi ilə bağlıdır. Əxlaqi fəaliyyətin mahiyyətini bilmədiyinə görə düzgün hərəkət etməmək elə də ciddi qəbahət deyil, sadəcə bu səhvləri aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Əxlaqi hisslərin düzgün formalaşması üçün əxlaq anlayışını əqidəyə çevirmək lazımdır. Bu zaman uşağa hər

addımbaşı davranış qaydalarını öyrətməyə, yorucu nəsihətlərə ehtiyac qalmır. Əxlaq tərbiyəsində adətlər yaratmaq uşaqda iradəni möhkəmlətməklə sıx əlaqədardır.

Əxlaqi hisslərin, əxlaq tərbiyəsinin uşaqlarda müxtəlif təzahür formaları var. Əxlaqi hisslərin ən vacib təzahür formalarından biri də məsuliyyət hissidir. “Məsuliyyət hissi insana məxsus olan ən önəmli, nəcib keyfiyyətlərdən biridir. Məsuliyyətli olmaq hər bir insanın öz hərəkət və davranışlarına ona tapşırılan işi ləyaqətlə yerinə yetirməsi, vəzifə və borclarını nə dərəcə dərk etməsi, bütün bunları nə dərəcə qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır”. Məsuliyyət hissinə mənsub olan uşaq hər hansı bir işi görərkən həmişə nəticəni göz önünə gətirir, qarşısında məsul olduğu şəxslər tərəfindən onun işinin, hərəkətlərinin, davranışlarının necə qiymətləndirilməsini heç vaxt nəzərdən qaçırmır. Məsuliyyət hissi hər bir uşaqda eyni dərəcədə inkişaf etməyə bilər. Ümumiyyətlə əxlaqi hisslərin təzahür formaları uşaqlarda müxtəlif dərəcədə inkişaf etmişdir. Məsuliyyət hissini tərbiyə etmək üçün valideynlər birinci növbədə övladlarının fərdi xüsusiyyətlərini dərinlən bilməli, onları hərtərəfli öyrətməli bu və ya digər sahədə uşaqda hansı məsələlərə dair məsuliyyət hissini çatışmadığını müəyyən etməlidirlər. Məsuliyyət hissi insanın sosial və şəxsi həyatının bütün sahələrini əhatə edir. İnsan bir çox müştərək mərkəzləri olan dairələrlə əhatə olunmuşdur. İlk mərkəz insanın özüdür və bu dairə əvvəlcə içərisinə valideynləri, övladları, həyat yoldaşını alır. İkinci məhz yaxın qohum-əqrəbalar olur. Sonrakı dairələrdə vətən, vətəndaşlar və s. durur. Çox, zaman uşaqlar əxlaq normalarını, qaydaları bildikləri halda, buna həyatda əməl etməkdə çətinlik çəkirlər. Əxlaqi hisslərin mühüm təzahür formalarından biri də şərəf və ləyaqət hissini, yaşlılara hörmət hissini olmağıdır. Əxlaqi hisslər o zaman yaranır ki, insan öz davranış və hərəkətlərində ictimai tələbləri rəhbər tutsun, onlara istinad etsin. İnsanın əxlaqi hissləri müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bunlar içərisində borc, şərəf, ləyaqət və hörmət hissi ailə tərbiyəsindən daha çox asılıdır. Borc hissi də bütün əxlaqi hisslər kimi insanın cəmiyyət, kollektiv və ayrı-ayrı şəxslər qarşısında öz vəzifələrini dərk etməsi, onu hissi sürətdə yaşaması ilə əlaqədardır. Bu mənada borc hissi insan davranışına daxili bir yenilməzlik verir. Deməli, borc hissi insanı daha nəcib davranışa, rəftara sövq edir, onun işində, fəaliyyətində təzahür edir. Buradan aydın olur ki, insan öz borcunu yerinə yetirdikdə onda daxilən rahatlıq əmələ gəlir, öz hərəkət və davranışından razı qalır, öz vəzifəsini yerinə yetirmirsə bəzən bundan narahat olur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özlərinə, öz şəxsi xüsusiyyətlərinə maraq yaranması ilə özünüqiymətləndirmə və əxlaqi hisslərin formalaşması zəmini yaranır. Öz “mən”ini kəşf etmiş uşaqda mənlilik şüuru formalaşır və bu hiss sonrakı əxlaqi hisslərin yaranması üçün zəmin rolunu oynayır. Beləliklə uşaq artıq öz davranışını, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməyə başlayır. Öz, hərəkətlərini və əxlaq normalarını qiymətləndirib, özünü dərk etməyə başlayan uşaqda özünütərbiyə tələbatı yaranır. Z.Göyüşovun “Daxilə pəncərə” əsərində deyilir: “İnsanın şərəfinin və ləyaqətinin ən mühüm ölçülərindən biri olan özünüdərk etmə nə irsən keçə bilir, nədə insana kənardan hazır şəkildə təlqin oluna

bilər, bunun üçün yalnız hər bir insanın öz səyi, öz cəhdi, iradəsi və əxlaqi şüuru tələb olunur [3, s.93].

Nəticə olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, əxlaqi hisslər mövcud davranış normalarına uyğun gəlirsə, o zaman insanda müsbət əxlaqi hisslər yaradır. Bəzən isə tamamilə bunun əksi baş verir, insan əxlaq normalarına düzgün riayət etmir, yalnız öz mənafeyini düşünür və öz mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSRİ.E.A Əlyazmalar fondu arxiv 24 N17, 956
2. Baxşəliyev ƏVT, Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti, ADPU-nun nəşri, Bakı, 2011, 401 s.
3. Göyüşov Z.B. Daxilə pəncərə, Bakı: Azərnəşr, 1978, 1975
4. Göyüşov Z.B. Əxlaqi sərvətlər, Bakı, 1966, 360s
5. Sıdqi M.T.Sıdqiinin seçilmiş əsərləri. 1982 səh 69
6. Uşinski K.D. Seçilmiş əsərləri, 1986, 61s
7. Божович Л.М. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва, Просвещение, 1980, 464 с.
8. www.meneviyyat.az

Summary

The Essence of Teaching Morale in Preschool-Aged Children

Relationships between school and family is essential for the further development of moral feelings in preschool-aged children. Good moral relations give people a conscious choice in various situations with ethical norms in harmony. Moral ethics is an integral part of consciousness. Ideal is an example of a person with the moral qualities that everyone wants. Everyone tries to create and form the positive moral qualities that he sees in his ideal.

Резюме

Сущность обучения нравственным формам у детей дошкольного возраста

Отношения между школой и семьей необходимы для развития нравственных чувств у детей дошкольного возраста. Хорошие моральные отношения дают людям сознательный выбор в гармонии с этическими нормами в разных ситуациях. Моральная форма этики проявляется как неотъемлемая часть особой формы сознания. Идеал – это пример человека с примерными моральными качествами. Каждый пытается создать и сформировать те позитивные моральные качества, которые он видит в своем идеале.

Rəyçi: prof. Ə.Baxşəliyev

Sevda Mansurova
Bakı Slavyan Universiteti

AİLƏDƏ PSIXİ SAĞLAMLIĞI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *ailə, sağlamlıq, faktor, cəmiyyət, fəaliyyət*

Keywords: *family, health, factor, society, activity*

Ключевые слова: *семья, здоровье, фактор, психика, действие*

Ailə iki şəxsin sevgi və hörmət, qarşılıqlı etimad əsasında qurulmuş həyat birliyidir. Bu birgə həyat müddətində övladların da olması onların tam və sağlam ailə kimi formalaşmasına səbəb olur.

Bildiyimiz kimi hər bir fərdin cəmiyyətdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında digər faktorlarla yanaşı ailə tərbiyəsinin xüsusi rolu vardır. Ailə kiçik bir cəmiyyətdir. Yeni doğulmuş uşaq həyatının ilk anlarından doğulub boya-başa çatdığı ailənin tərbiyəsinə alır. Hər bir ailə daxilində mövcud olan qarşılıqlı münasibət, qarşılıqlı anlaşma, ailə üzvlərinin rəftar tərz, dünyagörüşü, maraq dairəsi, milli dəyərlərə, adət-ənənələrə hörmət, bir sözlə ailədəki psixoloji mühit həmin ailədə böyüyən uşağın necə formalaşmasına bir başa təsir göstərir.

Hər bir Azərbaycan ailəsi ilk olaraq qanuni şəkildə nikaha daxil olur. Nikaha daxil olma hər bir insanın həyatının ən önəmli və yadda qalan mərhələlərindən biridir. Uğurlu nikahın qurulması isə gələcək sağlam ailənin təminatı deməkdir. Sağlam ailə sağlam təməllər üzərində qurulmalıdır. Sağlam təməlləri isə ailə quran tərəflər-ər və arvad təmin etməlidir. İlk növbədə hər bir ailə üzvlərinin öz rolu, vəzifələri və azadlığı vardır. Ata-ana öz övladlarına tərbiyə verməklə yanaşı, həm də onların dostu, sırdaşı olmalıdır. Ailədə valideyn övlad münasibətləri elə tənzimlənməlidir ki, övlad hər bir narahatçılıq və problemini valideynlərlə bölüşə bilsin. Ailədə övladların tərbiyəsi təkcə valideynlərin sözdə öyüd-nəsihətləri ilə bitməməlidir. Ana-atanın ailədəki qarşılıqlı münasibəti, ümumiyyətlə ailədəki şəxsiyyətlərarası münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi, ailə böyüklərinə, nənə və babaya olan münasibət və hörmət həmin ailədə böyüyən uşaq üçün bir tərbiyə vəsiyyəsidir. Çünki, uşaq gördüyünü götürür, düşdüyü mühitin şərtləri və tələbləri altında formalaşır. Böyüdüyü ailənin psixoloji iqliminə, mühitinə uyuşur. Ailənin psixoloji iqlimi ər və arvadın, gəlin və qaynananın, eləcə də ailənin digər üzvlərinin sosial-psixoloji cəhətdən bir-birinə uyuşmasında özünü daha aydın şəkildə göstərir [1, s.560].

Ailə üzvləri arasında olan psixoloji uyuşma xüsusilə ər və arvad arasında olan qarşılıqlı uyğunluq sağlam ailə üçün vacib şərtlərdən biridir. Lakin bu uyuşma təkcə ər-arvad arasında deyil digər ailə üzvləri arasında da tənzimlənməlidir. Çünki, istər nuklear, istər mürəkkəb ailələrdə ailə üzvləri arasında mövcud münas

sibət tərz, həmin ailədə böyüyən uşaqlar üçün tərbiyə rolunu oynayır. Nuklear ailələr bildiyimiz kimi ana, ata və uşaqlardan ibarət olan ailə tipidir. Bu tip ailələrdə əsas olaraq valideynlərin uşaqlara qarşı tətbiq etdikləri tərbiyə üslubları, onların övladları ilə aralarında olan münasibətlərin forması, onların  z aralarındakı münasibət, uşağın necə formalaşması demək olar ki, bir başa təsir göstərir. Mürəkkəb ailələrdə isə ailə təkcə  r-arvad v   vladlardan ibarət deyil, nənə, baba v  digər qohumlardan da ibarət ola bilər. Belə ailələrdə isə uşağın gələcək inkişafını təkcə ana-atanın həyat tərzi, davranışları, xarakteri, ünsiyyət xüsusiyyətləri və s. deyil, digər ailə üzvlərinin də bilavasitə təsiri şərtləndirir. Ümumiyyətlə həm ailədaxili ünsiyyət, həm ya lılarla, həm də həmkarları ilə ünsiyyət uşağın inkişafında mühüm rol oynayır [2, s.75].

Ailə kiçik sosial qrup olub cəmiyyətin özəyini təşkil edir. Yəni sağlam cəmiyyət, həmin cəmiyyətdə mövcud olan sağlam ailələr hesabına qurulur. Hər bir ailənin b y d b boyaba a  atdırdıėı tərbiyəli, sağlam övladlar cəmiyyətimizin gələcək inkişafı üçün bir uğurdur. Bu baxımdan hər bir ailə  z üzərinə düşən funksiyaları, öhdəlikləri layiqincə yerinə yetirməlidir.

Hər bir ailənin özünəməxsus funksiyaları, icra üsulları var. Ailənin funksiyaları həmin ailənin həyat fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərini təşkil edir. Bu baxımdan ailənin reproduktiv, təsərrüfat-iqtisadi, tərbiyə, bərpaedici və s. funksiyalarını qeyd edə bilərik. Bu funksiyalar isə təbii ki, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir v  əsas olaraq özündə ailənin sosial mahiyyətini əks etdirir.

Ailə cəmiyyətin sosial əsası olduėundan o, ailə fərdlərinin müxtəlif tələbatları ilə bərabər cəmiyyət üçün zəruri olan bəzi tələbatları da yerinə yetirməlidir. Belə tələbatlara ictimai tələbat hesab olunan əhali artımı tələbatını misal gətirə bilərik. Ailənin funksiyaları da bundan irəli g l r k ictimai-tarixi xarakter daşıyır.

Ailənin əsas funksiyalarından biri olan – reproduktiv funksiya uşaqların doğulması ilə baėlı olan funksiya dır. Bu funksiyanın məzmununu, hər bir ailənin neçə uşaq istəməsi, onların bu istiqamətdə ailənin inkişafının necə planla dırmaları təşkil edir. Təbii ki, ailədə neçə uşağın olması, onun gələcək həyat tərzini şərtləndirən amillərdən biridir. Uşaqların dünyaya gəlməsi ailənin inkişafını da bilavasitə şərtləndirir.

Təsərrüfat-iqtisadi funksiya ailənin digər funksiyalarından biri hesab olunur. Hər bir ailənin mövcud olması üçün maddi tələbatların təmin edilməsi, ailə üzvlərinin maddi və digər ehtiyaclarının ödənilməsi, ev təsərrüfatı ilə məşğul olmaq, ailə büdcəsinin nizamlanması, ailə üzvlərinin sağlam və g mrah olmaları üçün qarşılıqlı k m yin göstərilməsi, ümumiyyətlə bu istiqamətlərdə ailənin idarə olunması kimi əsas amillər təsərrüfat-iqtisadi funksiya aiddir.

Ail ni quruluş baxımdan təhlil etsək orda həm yaşlı, həm də gənc nəslin nümayəndələrinin eləcə də, böyüməkdə olan k rp l rin olduėuna görə ailənin tərbiyəvi funksiyasının da cox vacib olduėunu qeyd etməliyik. Ailənin hər bir  zvv  üçün zəruri olan psixoloji keyfiyyətlərin m cmuyunu psixoloqlar “zəruri ailə keyfiyyətləri” adlandırırlar [5, s.246].

Ailənin gənc nəslin tərbiyəsinə xüsusilə böyük təsiri vardır. Bu baxımdan ailənin tərbiyəvi funksiyası üç cəhətlə əlaqədardır: a) tərbiyənin ailənin yaşlı üzvlərinə verilməsi; b) ailə kollektivinin özünün ailənin hər bir üzvünə üzünmüddətli, məqsədyönlü, sistemli və müntəzəm tərbiyəvi təsiri; c) uşaqların öz valideynlərinə daimi təsiri. Bu, valideynlərin özünütərbiyə ilə fəal surətdə məşğul olmalarına şərait yaradır. Belə ki, ailə mühiti elə qurulmalıdır ki, bu mühit ailənin hər bir üzvünə sağlamlaşdırıcı, psixoterapevtik təsir göstərsin. Bu cəhəti əsasən ailənin bərpaedici funksiyası nəzərə alır. Bərpaedici funksiyadan danışdıqda bir çox cəhətləri sadalaya bilərik. Hər bir insan işlədiyi yerdə bir çox neqativ hallarla rastlaşa bilər, günün gərgin, yorğun təsirindən fiziki və emosional yorğunluq, əsəb gərginliyi yaşaya bilər. Bu halda təbii ki, insan rahatlığı evində axtarır və normal ailə mühiti insana bu rahatlığı təmin edir. Bu vəziyyətdə həyat yoldaşının qayğıkeş və nəvəzişli davranışı, uşaqların sevgi dolu isti münasibəti, ailə üzvlərinin səmimi, mehriban qarşılıqlı münasibəti insana son dərəcə müsbət psixoloji təsir göstərir. Bərpaedici funksiyanı ailədə tətbiq etmək hər bir ailə fərdlərinin üzərinə düşür. Təbii ki, hər bir fərd ailədəki əmin-amanlığı öz rol və gözləntilər daxilində təmin etməlidir.

Qeyd etməliyik ki, hər bir gənc, bir ailədə böyüyüb, tərbiyə alır və həmin ailənin xüsusiyyətlərinin daşıyır və bu ailənin dəyərlər sisteminə yiyələnir. Bu tərbiyə və dəyərlər sistemi daha sonra insanın cəmiyyətdə, digər insanlarla münasibətdə onun davranış və rəftarını, insanlara qarşı münasibətini təmin edəcəkdir. Onda mənəvi keyfiyyətlər və ləyaqət hissini formalaşdıracaq. Ləyaqət hissi insanda ən ali mənəvi keyfiyyətlərdəndir [2, s.159].

Yeni qurulan ailənin də nə dərəcədə möhkəm və sağlam təməllər üzərində qurulması gəncin aldığı tərbiyədən, dəyərlər sistemindən, aldığı psixoloji zədələrdən son dərəcə asılıdır. Gənclərdə mövcud olan psixoloji travmalar bir çox səbəblərdən yaranı bilər. Bu səbəblərə uşağın natamam ailədə böyüməsi, ailə başçıları nın pis vərdislərdən asılı olması, ailədə qadınlara və uşaqlara qarşı göstərilmiş fiziki və psixoloji şiddət, ailədə hökm sürən diktator, neqativ mühit və s. bu kimi ciddi səbəbləri göstərə bilərik. Bu da həmin ailədə böyüyən uşağın özünüqiymətləndirməsinə də təsir göstərəcəkdir. Bu tip ailələrdə böyüyən uşaqlar gələcəkdə ailə qurarkən zamanla müəyyən problemlər yaşamağa başlayırlar. Onların aldığı psixoloji travmalar əsəbi, nevroz, stress vəziyyətlərə gətirib çıxarır və bu hal da ailənin müxtəlif problemli vəziyyətində münasibətləri daha da gərginləşdirir. Bununla yanaşı bu kimi psixoloji sarsıntılar keçirən gələcək ananın çox böyük ehtimal ki, dünyaya gətirdiyi övladı da psixoloji travma ilə, stressli uşaq olaraq dünyaya gələcəkdir.

Hər bir fərdin həyata baxış tərz, qarşı tərəfdən gözləntiləri onun böyüyüb, formalaşdığı ailə modelinə uyğun olur. Tərəflərin hər baxımdan – həm dünya görüşü, həm dəyərlər sistemi, bütövlükdə həyata baxışları üst-üstə düşərsə qarşılıqlı anlaşma və münasibətlər gözəl qurular.

Ailə münasibətlərinin ən başlıca səbəbi uzun müddət maddi səbəblərlə (ailənin təmin olunması, pulun xərclənməsi, mənzil problemi və s.) bağlı olmuşdur. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, xüsusilə istər ərin, istərsə arvadın təhsil-peşə səviyyəsi

yəsinin yüksəlməsi, tələbat sahəsinin zənginləşməsi və s. nəticəsində ailə münasibətlərində mənəvi psixoloji amillər daha mühüm rol oynamağa başlamışdır [1, s.565]. Maddi vəziyyətin aşağı olması ilə yanaşı, mənəvi-psixoloji səbəblər də ailə münaqişələrinin yaranmasına səbəb olur. Təbii ki, problemsiz ailə yoxdur və bəzən ailədəki konfliktlərin böyüyüb boşanma həddinə gəlməsi ailədəki mövcud maddi çatışmamazlıqlar deyil, ər və arvadın bir birini başa düşmək istəməməsi, bir-birilərinə güzəştə getməmələri, qarşılıqlı şəkildə problemi həll etmək istəməmələrindən qaynaqlanır. Ailədə ailə üzvləri arasında ünsiyyətin lazımı səviyyədə qurulmaması da problemin həlli yollarını daha da çətinləşdirir. Çünki insanların birgə yaşayışı, birgə fəaliyyəti prosesi daima ünsiyyətlə müşayiət olunur. Başqa sözlə ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə insanlar öz fikir və arzularını bir-birilərinə çatdırır, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, bir-birilərini qavrayır və anlayırlar [4, s.143].

Buradan da belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ailədə psixi sağlamlığı təmin etmək üçün ailədaxili ünsiyyətin də düzgün qurulmasına diqqət yetirməliyik.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.. Psixologiya. Bakı, “Çinar-cap”, 2002, 620s.
2. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Bakı, “Mütərcim”, 2015, 424s.
3. Əmrəhli L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2015, 344s.
4. Seyidov S.İ., Həməzəyev M.Ə. Psixologiya. Bakı, “Nurlan”, 2007, 700s.
5. Vəliyev M., Mustafayev A. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı, “Elm”, 2013, 297s.

Summary

Factors that Determine Mental Health in Family

The given article is dedicated to one of the actual problems of psychologies – to forming a psychological health of family. The article emphasizes an importance of that problem for future life of young people and old generation . In the article is given necessary recommendation for increasing of level of psychological health of family.

Резюме

Факторы определяющие психологическое здоровье семьи

Проблема психического здоровья семьи является актуальной сферой для исследователей. Она привлекает внимание своей объемностью, многофакторностью исследования как проблема в целом, так и ее составных частей. Исследование морально психологического климата семьи, царящих в ней форм межличностных отношений, вопросов согласования интересов и потребностей старшего и младшего поколений очень важный аспект углубленного изучения психического здоровья семьи.

Rəyçi: dos. G.Həsənova

TİBB ELMLƏRİ

Zülfıyyə Tağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

BEYNİN LİMBİK SİSTEMİ İNSAN EMOSİYALARININ İDARƏETMƏ MƏRKƏZİ KİMİ

Açar sözlər: *Limbik sistem, baş beyin ritmləri, emosiya, empatiya*

Keywords: *Limbic system, brain rhythms, emotion, empathy*

Ключевые слова: *Лимбическая система, ритмы головного мозга, эмоция, эмпатия*

*Sənin xəstəliyin özündəndir, sən görmürsən.
Sənin dərmanın özünsən, sən hiss etmirsən.
Sən elə bilirsən quru bir vücudsan,
amma səndə böyük bir Kainat gizlənmiş.*

Əli ibn Əbu Talib (r.a.)

İnsan beyninin əsas strukturlarından biri olan limbik sistem emosional impulsar və yüksək düşüncə arasında əlaqə yaratmaqla, mürəkkəb emosiyaların – məmnunluq, təəccüb, nifrət, sevgi və s. kimi emosiyaların zəngin və çevik spektrini yaradır. Bu beyin strukturu sevgi və bağlılıq hissini yaranmasında böyük rol oynayaraq, insan həyatına stimül verən “komfort zona” formalaşdırır. Limbik sistem insan həyatında emosiyaların əsas generatoru olub, onun emosional və fiziki fəaliyyətini bir-biri ilə əlaqələndirir.

Limbik sistem (latın dilində “limbus” haşiyə, kənar) çox hallarda visseral beyin (latın dilində “viscera” daxili, iç) və ya timensefalon da adlanır ki, uc, ara və orta beynin müxtəlif törəmələrindən formalaşan geniş neyron substratdır. Termin ilk dəfə 1952-ci ildə amerikan fizioloqu Pol Mak-Lin tərəfindən irəli sürülmüşdür [1].

Morfoloqlar limbik sistemi “anatomik emosional haşiyə” adlandırırlar. Bu sistemə beyin qabığının müəyyən şöbələri və qabıqaltı törəmələr aid olsa da, əsasını qədim beyinə məxsus qoxu beyni təşkil edir. 5 hiss üzvlərimizdən yalnız qoxu analizatoru birbaşa beyinlə əlaqədardır. Buna görədir ki, qoxu haqqında əldə olunan informasiya birbaşa limbik sistemə daxil olur və məhz qoxular emosional sferamıza güclü təsir etmiş olur [3]. Gözəl ətiqlər müsbət, əksinə, pis qoxular mənfi

emosiyalar yaradır. Alternativ tibbdə aromaterapiya ilə (müxtəlif ətlər və ya efir yağları ilə müalicə metodu) limbik sistem vasitəsilə fiziki və ruhi sferaya təsir etməklə terapeutik effekt alınır. Emosiya beyin ilə bədən arasında yaranan dialoqdur. Beyin əhəmiyyətli stimula tapdıqdan sonra informasiyanı bədənə ötürür, o da vegetativ reaksiyalarla (mimika, bədən vəziyyətinin dəyişməsi) qıcıqlandırıcılara cavab verir. Bu sistem insanın emosional və motivasiya yönəldicisi olub, öyrənmə və yaddaş, xarici mühit amillərinə adaptasiya qabiliyyətini formalaşdırır. İnsanda səhər oyanma, aktiv həyata qoşulma, işlərdə uğurun əldə olunmasına can atma kimi motivasiya amillərə, yuxu, qidalanma skillərinin növbələşməsinə təsir edir. Hiss üzlərimizin qəbul etdiyi informasiyaları keçmişdə yaşananlarla yəni, emosiya və ya stresslərlə bəzəyir, daha parlaq hadisələri yaddaşda saxlanmasını təmin edir. Həmçinin, ülvə bağlılıq, qayğıkeşlik, başqalarının daxili dünyasını duymaq kimi keyfiyyətlər formalaşdırır. Belə bir termin vardır; limbik rezonans – müxtəlif insanların limbik neyronların bioritmələrinin sinkronizasiyası və emosiyaların ötürülməsi yəni, empatiyaya səbəb olan haldır [3]. Bunu bir situasiya üzərində təhlil edək. Əgər uşaq valideynlərindən daima isti münasibət görübsə, gələcəkdə o da çalışacaq ki, öz ətrafında belə isti mühit yaratsın. Əksinə, yaxınlarından laqeyd, soyuq münasibət görən uşaq gələcəkdə, yaşa dolduqda belə, çox zaman uşaqlıqdan toplanan stress hormonlarının təsiri altında olacaqdır.

Müasir insanın çoxtərəfli, gərgin iş həyatının nəticəsi olan stress, daha çox limbik sistemə neqativ təsir edir. Bu sistem isə emosiya və yaddaşın konsolidasiyasına (müştərək fəaliyyət) cavabdehdir. İnsan düşüncəsində neqativləri daşımaq la bir çox ruhi sarsıntılara və sağlamlıqla bağlı problemlərə yol açar bilər. Beləliklə, nəticəyə gəlmək olar ki, gözəl düşüncə gözəl həyat yaradır. Buna nail olmaq üçün insan Yaradanla ilahi bağlarını daima möhkəm saxlamalıdır. “Məni xatırlayın ki, Mən də sizi yada salım.” (əl-Bəqərə surəsi, 152-ci ayə).

İnsan beyni anatomik və funksional baxımdan unikal quruluşa malik olmaqla yanaşı mürəkkəb neyrofizioloji prosesləri həyata keçirir. İnsan öz beynini pozitiv ideyalara kökləməklə nəinki, ruhi sfera da həmçinin fiziki bədəndə də tam sağlamlığa nail ola bilər. İnsan beynində 85-100 milyardə yaxın sinir hüceyrələri-neyronlar vardır. Neyronlar vasitəsilə impulsların nəqli beynin elektromaqnit potensialını müəyyən edir. Beynin güc indeksini onun şüalandırdığı bu elektromaqnit dalğaları ifadə edir. Bu dalğaların toplumu əsasən α , β , δ , θ ritmləri yaradır. **Alfa** ritm pozitiv düşüncə, emosional balans, yüksək immunitet, stressə davamlılıq, fəal sport, biznes, yüksək intellekt zamanı qeydə alınır. Tezliyi 7,5-13 Hr. 0.30 *Dalğa tezliyi vahididir, XIX əsr alman fiziki Henrix Hersin adı ilə bağlıdır. **Betta** ritm zehni fəaliyyət zamanı qeydə alınır. Bu dalğanın xroniki yüksək tezliyi eqoizm, öz həyatı və özündən narazılıq, zehni gərginlik, stressə işarədir. Tezliyi 13-35 Hr. **Delta** ritm 7 yaşına qədər uşaqlarda, yetkinlərdə isə yalnız dərin yuxu fazasında qeydə alınır. Yüksək tezliyi dərin intuisiyaya, cəld reaksiyaya, idmanda uğurlara yol açır. Tezliyi 0,3-4 Hr. **Teta** ritm də 7 yaşına qədər uşaqlarda, yetkinlərdə isə yuxugörmə, yaradıcı şövq zamanı qeydə alınır. Yüksək tezliyi möhkəm yaddaş, şüuraltına nüfuz etmə, yaradıcı istedad, liderlik qabiliyyətində müşahidə

edilir. Tezliyi 4-7,5 Hr [1]. Amerikan nevroloqu Endryu Nyuberq və Pensivaniya Universitetinin neyrofizioloqları 9 buddist monarx üzərində apardıqları tədqiqatların nəticəsi olaraq onların transsendental meditasiya zamanı beyin alın payında aktivliyin yüksəldiyini, limbik sistemdə relaksasiyanı və əsasən α -ritmlərinin artığını müşahidə etmişlər. Dua, gözəl düşüncə, meditasiya insan beyinin xüsusi sahələrini oyatmaqla insan vücudunun yüksək potensialını ortaya qoyur. Bu da beyində xüsusi relaksasiya səbəb olan “xoşbəxtlik” hormonlarının, əsasən serotoninin artmasına səbəb olur. Binqemton və Nyu-York Universitetlərinin apardıqları tədqiqatlarda da serotonin yüksək səviyyəsi, əksinə stress hormonu kortizolun azalması İslam dininin əsas dayaqlarından olan namazı yerinə yetirən insanlarda da aşkarlanmışdır. Tədqiqatçılar bu insanların beyində yüksək α -ritmi də (60%) qeydə almışlar [3]. Beyində pozitiv elektromaqnit potensialı dofamin, serotonin, endorfin kimi hormonların səviyyəsinin artmasına, onların digər orqan və sistemlərin işinə müsbət təsir etməsinə səbəb olur. Belə neyrofizioloji prosesin yaranmasını psixika və fiziki bədən arasında harmoniya yaradan limbik sistem həyata keçirir.

Bir çox alimlər limbik sistemi orqanizmin “ən həssas məkanı” adlandırırlar, bu ona görədir ki, insan emosiyaları məhz bu sistemdə yaranır. Emosiya (latın dilindən “emoveo”-həyəcanlandırma, təlatümə gətirmə kimi tərcümə edilir) - insan tələbatları, instinktləri, motivləri ilə bağlı psixi proses və təzahürlərin məcmusudur. Emosiyaların 2 komponenti vardır; Subyektiv-yaşananlarla bağlı – həyəcan, hiddət, ehtiras və s., obyektiv-orqanizmin fizioloji baxımdan təlatümə gəlməsi ilə bağlı olan amillər. Instinktlərlə bağlı olan baza emosiyaları heyvanlara da xasdır, məsələn; qida və suya tələbat, özünü qoruma, növü qorumaq naminə çoxalma və s. Xüsusən insani emosiyalar şəxsi və sosial tələbatların həllinə yönəlir. Bunlar estetik, intellektual, mənəvi tələbatlardır. İnsanda neqativ və pozitiv emosiyaların formalaşmasında informasi axının böyük əhəmiyyəti vardır. Məlumat toplama, öyrənmə həvəsi, yeniliyin cazibəsi daima insanda müsbət emosiyalar, əksinə informasiya axınının tükənməsi isə mənfi emosiyalar yaradır.

Araşdırmalara görə limbik sistemə aid olan beyin strukturları insanda, əsasən emosional sferanı, həmçinin bir çox koqnitiv davranışları tənzim edir. Aşağıdakı beyin törəmələri limbik sistemə aiddir: [2]; 1. Qoxu beyini-Rhinencephalon (qoxu soğanağı, qoxu traktı, qoxu üçbucağı).

2. Ön dələnmiş maddə-Substantia perforata anterior-Əsasən qan damarları ilə zəngin sahə olub, adından göründüyü kimi, qan damarlarının keçib getdiyi yollara malikdir.

3. Qurşaq qırışığı-Gyrus Cinguli-Avtonom şəkildə arterial təzyiq və nəbzi tənzim edir. Həmçinin, bu zona neqativ fikirlər, sayrışan hallar (nevrozun təzahürü), kompulsiv (məcburi) davranışlar, müxtəlif növ asılılıqları tənzim edir.

4. Dişli qırışıq-Gyrus dentatus-Epizodik və mühit yaddaşını tənzim edir.

5. Parahippokamp qırışığı (Dənizatıyanı qırışıq)-Gyrus parahippocampalis-Emosiya və instinktlərlə bağlı davranışın fiziki aspektlərini tənzim edir.

*”Instinkt” latın dilindən tərcümədə daxili və ya təbii meyl mənasını ifadə edir.

*"Motivasiya" latın dilindən tərcümədə təkan mənasını ifadə edir. Orqanizmin bu və ya digər tələbatını təmin etmək üçün yaranan fizioloji haldır.

6. Hippokamp (Dənizati)-Hippocampus-Bədənin fəza informasiyasını təhlil edir, bədənin oriyentasiya reaksiyalarını yaddaşda saxlayır, uzunsürən yaddaş, diqqətin idarə olunmasını tənzim edir.

7. Badamabənzər cisim - Corpus amygdaloideum - Ehtiyat, aqressiya, qorxu hisslərini tənzim edir. Ayurvedik (ayurveda qədim sanskrit dilindən tərcümədə "həyat fəlsəfəsi" deməkdir) bilgilərə əsasən insan kainatın təəcəssümü olduğu üçün onlar Amiqdalanı Mars planeti ilə əlaqələndirir. Badamabənzər cisim də insan beyində Mars planeti kimi qırmızı rəng çalarına malikdir. Hərəkətlərin daha aktiv, dəqiq, məqsədyönlü olmasını təmin edir. Təcrübədə beyin bu strukturunun stimulyasiyası hiddət, qəzəb, qorxu yaradır. Mars planetinin müharibə tanrısı Aresin oğulları Fobos və Deymosun adı ilə bağlı olan 2 təbii peyki vardır ki, qədim yunan dilindən tərcümədə müvafiq olaraq "Qorxu" və "Dəhşət" mənalarını ifadə edir.

8. Thalamus-Qədim yunan dilindən tərcümədə "otaq, dairə, saray" deməkdir. Anatomik olaraq "Görmə qabarı" kimi ilk dəfə qədim Roma anatomu Qalen tərəfindən təsvir edilmişdir. Ara beyinə məxsus cüt törəmə olsa da, bir-birini simmetrik tamamlayan vahid strukturdur. Veda fəlsəfəsinə görə o insan beyində Güneşi ifadə edir. İnsan fərdinin-individiumun tam xarakterini açıqlayır. Anatomik olaraq onun ətrafında enən və qalxan sinir liflərindən ibarət olan Corona Radiata-Şüalı Tac Günəşin şüalarına bənzədilir. İnsan orqanizmində qoxudan başqa digər analizatorlardan (hiss üzvləri) gələn hissi və hərəkəti informasiyaları beyin qabığının müvafiq şöbələrinə ötürür. Diqqətin konsentrasiya (toplanma) olunmasında iştirak edir.

Talamusun Şüalı Tacı boyunca olan I qapalı dövrən Hippokamp-Hipotalamus (Corpus mamillaris) -Talamus-Qurşaq qırışığı-Parahippokamp-və yenidən Hippokamp (gicgah payı ətrafı) "Peypesin emosional dövrəni" adlanır ki, emosiyaların keyfiyyəti və tonusunu bu dövrənlə formalaşır. Emosiyaların beyin substratı və anatomik sistemi olan bu konsepsiya 1937-ci ildə amerikan anatomo-fizioloqu Ceyms Peypes tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Sonradan P.Mak-Lin bu konsepsiyanın əsasında özünün "limbik sistem" anlayışını irəli sürmüşdür. II dövrən Naut dövrəni adlanır ki, badamabənzər cisim-hipotalamus-orta beyin (mezensefalon) strukturları və yenidən badamabənzər cisim. Bu dövrən aqressiv-müdafiə, qida, seksual davranışları requlyasiya edir [2].

9. Hipotalamus-Vegetativ sinir sistemini hormonlarla idarə edilməsini təmin edir, aclıq, susuzluq, cinsi meyl, oyanma və yuxu fazalarını tənzim edir. Qədim hind fəlsəfəsinə görə Yerin peyki Ayla ifadə olunur. O günlük, aylıq, mövsümi fazaları kontrol edir. Bədəndə temperatur dəyişilmələri, meteohəssaslıq-insanın mühitə, iqlim dəyişilmələrindən asılılığını, qadınlarda aylıq tsikl, yuxu fazaları və s.-ni tənzim edir.

10. Məməyəbənzər cisim-Corpus mamillare –Xatırlama proseslərini tənzim edir.

11. Orta beynin retikulyar formasıyası-Torlu törəmə-Formatio reticularis-Mərkəzi sinir sisteminin strukturlarının, əsasən beyin qabığının neyron aktivliyini tənzim edir. Əzələlərin aktivasiyası, müxtəlif növ sensor hissiyyatın (görmə, eşitmə, qoxu və s.) modifikasiyası, ürək-qan damar, tənəffüs, orqanizmin digər funksional halları (yuxu, oyanma, davranış və s.), mürəkkəb reflektor reaksiyalar (asqırma, öskürmə, qusma, əsnəmə, çeynəmə, udma və s.) torlu törəmənin mərkəzi sinir sisteminin müxtəlif sahələri ilə çoxsaylı əlaqəsi nəticəsində mümkün olur.

Limbik sistemin beyin qabığının altında yerləşməsi onun daima beyin qabığının nəzarəti altında olmasını tələb edən amildir. Çünki, bu sistemin aktivliyi və beyin qabığının nəzarətindən çıxması individiumun hissi və hərəkəti sferasında bir sıra kənarçıxmalara yol açır bilər. Məsələn; qurşaq qırışığının qıcıqlandırılması təcrübə heyvanlarında aqressiv hallara səbəb olmuşdur. Badamabənzər cismin elektrik stimulyasiyası insanlarda qorxu, həyəcan, hallyusinasiyalar yaratmışdır [1].

Limbik sistemin işində yaranan pozulmalarla əlaqədar klinik təzahürlər:

Demensiya-qazanılma ağıl zəifliyinin bir çox klinik variantları məsələn; Pik, Alsheymer xəstəlikləri limbik sistemdə yaranan atrofiya (neyronların-sinir hüceyrələrinin məhvi), əsasən bu sistemin hippokamp sahəsində baş qaldırmasıdır. Qeyri-adekvat həyəcanlanma, təşviş hissi, epilepsiya, affektiv pozğunluqlar, depressiya və s. kimi hallar limbik sistemin neyronlarında baş verən “qidalanma” yəni, qan təchizatının pozulması səbəbindən yaranır. Autizm (özünə qapanma), Asperqer sindromu da limbik sistemin qurşaq qırışığı və badamabənzər cismində baş verən dəyişikliklərin nəticəsində baş verir [3].

Stress (ingilis dilindən tərcümədə “yüksək gərginlik halı” deməkdir) beynin normal funksional halına güclü təsir edən amillərdən biridir. Tez-tez baş verən stress və depressiyalar sinir sisteminin həcmcə kiçilməsinə səbəb olur. Depressiyalardan əziyyət çəkmiş vəfat edən insanlar üzərində aparılan təcrübələrə əsasən aşkar olunmuşdur ki, onların alın payının prefrontal qabığı daha çox deformasiyaya uğramışdır. Bu sahə davranış və mürəkkəb koqnitiv (qavrama) funksiyalara cavabdehdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanın gözəl, pak, pozitiv düşüncələri onun beyin strukturlarına, oradakı qanın, qan daxilində oksigenin normal dövranına müsbət təsir edə bilər.

Buddanın belə bir kəlamı vardır: “Çirkin düşüncə nifrət edən düşməndən də artıq qəddar, pak düşüncə isə sevnələrdən də artıq doğmadır”. Neqativ düşüncələr insan beynində disbalans yaradır, bu da orqanizmin bu və ya digər sistemlərində müxtəlif xəstəliklərə yol açır. İlahi bağlılıq, sağlam düşüncələr isə insan beynində öz müsbət təzahürünü tapır, bu zaman beyin həmin orqanların işini pozitiv impulslarla, pozitiv dalğalarda idarə edir.

Ədəbiyyat

1. Н.А. Циркин, В.М. Цапок. Нормальная физиология. Издательство «МИА». 2007 г.
2. Б. И.Ткаченко. Нормальная физиология человека. Медицина 2005 г.
3. Крис Фрит. Мозг и душа. Как нервная деятельность формирует наш внутренний мир. Серия «Элементы».2012 г.

Summary

Limbic System as an Emotional Control Center of the Brain

This article is devoted to the limbic system, more complex and highly organized part of the brain. Each structure of the limbic system plays a specific role and has a wide range of manifestations. Limbic system is a set of nerve structures and their connections. This system participates in the regulation of emotion, memory, sleep, alertness and smell functions. The limbic system is the main generator of emotions in human life, it connects emotional and physical activity.

Резюме

Лимбическая система мозга как центр контроля эмоций человека

Данная статья посвящена лимбическому мозгу, более сложному и высоко организованному отделу головного мозга. Каждая структура лимбической системы играет свою специфическую роль и имеет широкий диапазон проявлений. Лимбическая система-совокупность нервных структур и их связей. Участвует в регуляции функций эмоций, памяти, сна, бодрствования, обоняния. Лимбическая система в жизни человека является главным генератором эмоций, связывает эмоциональную и физическую деятельность.

Rəyçi: dos. S.Zamanova

PERSONALİLƏR

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ – 150

Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış və bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış qüdrətli yazıçı-dramaturq, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə 1869-cu ilin fevral ayının 10-da Naxçıvanda anadan olmuşdur. Vətəndaş yazıçının bədii nailiyyətlərlə zəngin irsində azərbaycançılıq məfkurəsi dövrün ictimai-siyasi fikrinin aparıcı amili kimi dolğun ifadəsini tapmışdır. Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii estetik dəyər daşıyıcısına çevrilən rəngarəng obrazlar qalereyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistika dərin humanist məzmunla malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir. Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarda geniş yayılaraq milli oyanışa, yeniləşmə hərəkatına yol açan və azadlıq ideyalarının inkişafına qüvvətli təsir göstərən “MollaNəsrəddin” jurnalı məhz Mirzə Cəlil dühasının məhsuludur.

Cəlil Məmmədquluzadə 1869-cu il fevralın 10-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini əvvəlcə mollaxanada, sonra Naxçıvan şəhər məktəbində almışdır. O, 7 iyun 1887-ci ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını (Qori) bitirmiş, bir müddət İrəvan quberniyasının kəndlərində müəllimlik etmişdir (1887-1897). İlk bədii əsəri sayılan «Çay dəstgahı» (1889) alleqorik pyesini, «Danabaş

kəndinin əhvalatları» (1894-1936-cı ildə nəşr olunmuşdur) hekayəsini də bu dövrdə yazmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və jurnalist kimi püxtələşməsində "Şərqi - Rus" qəzetinin və onun redaktoru M.Şahtaxtının mühüm rolu olmuşdur. 1903-cü ildə yaratdığı "Poçt qutusu" əsəri 1904-cü ildə elə "Şərqi-Rus" qəzetində çap olunmuşdur. 1905-ci il burjua-demokratik inqilabından sonra Azərbaycan milli ictimai görkəmli yazıçı-dramaturq siyasi-ictimai mübarizələr aparmaq üçün dövrün daha fəal, daha kəsərli üsuluna - satirik publisistikaya müraciət etmək qərarına gəlmiş, 1906-cı ilin 7 aprelində bütün Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan satirik "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə nail olmuş, "Molla Nəsrəddin" bədii mübarizə məktəbinin əsasını qoymaqla XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikrində ideya-məzmun və bədii-estetik cəhətdən yeni bir səhifə açmışdır. Jurnalın 1906-cı ildə Tiflisdə ilk nömrəsi işıq üzü görür və müəyyən fasilələrlə nəşr olunan jurnal 1906-1918-ci illərdə Tiflisdə, 1920-1921-ci illərdə 8 nömrə ilə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə isə Bakıda nəşr olunur.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə başlamaqla Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda, eləcə də Yaxın Şərqdə satirik jurnalistikanın əsasını qoydu və "Molla Nəsrəddin" adı ilə məşhur oldu. Elə həmin vaxtda onun Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar kimi yazıçı və jurnalistlərlə möhkəm ideya-yaradıcılıq əlaqəsi yarandı. C.Məmmədquluzadənin təbliğ etdiyi dərin demokratizm və azadlıq ideyaları jurnala ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Çar hökuməti onu tez-tez məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edir, "Qeyrət" mətbəəsində axtarışlar aparır, bəzən də "Molla Nəsrəddin" in nəşrini dayandırır.

1910-cu illərdə C.Məmmədquluzadə "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" uğrunda mübarizəsini nəsr və dram əsərlərində də aparırdı. Bundan əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, bu dövrdə də o, ədəbi-ictimai fikri geriliyə qarşı mübarizəyə çağırırdı. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadə cəmiyyəti tərbiyələndirən bir müəllim kimi çıxış edir, öz məqsədini xalqa çatdırmaq üçün bəzən eyni mövzunu müxtəlif bədii janrlarda işləyirdi. Bu cəhətdən onun XIX əsrin sonlarında qaldırdığı ədəbi-ictimai problemlərlə "Molla Nəsrəddin" jurnalında qaldırdığı problemlər arasında sıx bir yaxınlıq özünü göstərməkdədir. Bu dövrdə o, milli-ictimai geriliyə həsr edilmiş "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy" və digər hekayələrini yazır. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında məşhur "Ölülər" əsəri Azərbaycan realizmi və satirası tarixində şərəfli yer tutur. O, öz əsərlərində milli şüur ("Ananın kitabı"), məktəb tərbiyəsi, ümumiyyətlə xalq maarifi ("Danabaş kəndinin məktəbi") problemlərinə geniş yer verilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin sovet hakimiyyəti illərindəki fəaliyyəti uğurlu olmur. Yazıçı sovet idarələrindəki qüsurları və ölkənin varidatını Rusiyanın talamasını tənqid etməsi üstündə siyasi dairələrin təzyiqlərinə məruz qalır. Belə təzyiqlərə tab gətirməyən yazıçının beyninə qan sızır və o, 4 yanvar 1932-ci ildə Bakı şəhərində vəfat edir. Ədib "Fəxri Xiyaban"da dəfn edilir.

2019-cu ildə görkəmli ədibin anadan olmasının 150-ci ildönümünün təmtə-raqlı şəkildə qeyd edilməsi və ona həsr edilmiş silsilə tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev 17 yanvar 2019-cu ildə müvafiq sərəncam imzalamışdır.

A.Şabanova (ADU)

AIDA İMANQULİYEVƏ – 80

Elm aləmində nadir istedadla malik elə şəxsiyyətlər var ki, onların elmə gətirdiyi yenilik və çəkdikləri zəhmətin tam həcmi zaman və elmi təfəkkür inkişaf edib zənginləşdikcə aydın dərk edilir. İstedadlı alim, ictimai xadim, gözəl qadın və ana olan Aida İmanquliyeva belə alimlərdən, belə şəxsiyyətlərdəndir.

Aida Nəsir qızı İmanquliyeva 1939-cu il oktyabrın 10-da Bakı şəhərində anadan olub. Atası görkəmli jurnalist, pedaqoq, əməkdar elm xadimi Nəsir İmanquliyev Azərbaycan mətbuatının bünovrəsini qoyanlardan biri olub, uzun müddət "Bakı" və "Baku" qəzetlərinin baş redaktoru işləyib. Anası Gövhər İmanquliyeva (Sultanzadə) Şamaxıda əsilzadə ailəsində anadan olub.

Aida xanımda Azərbaycan qadınlarına xas olan ən nəcib keyfiyyətlər təcəssüm edirdi. Onun ömür yolu həyatın, varlığın əsasında duran mənəvi bağları qurmağa, tamlığa, vəhdətə can atan bir insan idrakının, bir ana, bir qadın ruhunun təəcəssümü olub. Onun bütün elmi-bədii yaradıcılığı, ictimai fəaliyyəti də bütövlüyə, vəhdətə can atan xarakterin ifadəsi olub. Bəlkə də elə bu xarakterin ifadəsidir ki, xalqımızın tarixində ilk azərbaycanlı qadın - ərəbşünas - elmlər doktoru olan bu böyük alim öz həyatını xalqının tarixinin, ənənələrinin minillik dərin köklərlə bağlı olduğu Şərq mədəniyyətini və ədəbiyyatını öyrənməyə sərf edib və özünün şəxsiyyəti və yaradıcılığı timsalında dünənimizlə bugünümüz arasındakı əlaqə bağlarını bərpa etməyə çalışıb.

Aida xanım İmanquliyeva aktiv bir ərəbşünas - alim, elmi ictimaiyyətin hörmətini qazanmış nüfuzlu elm xadimi idi. Keçmiş SSRİ-də Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin, Şərq ədəbiyyatlarının tədqiqi üzrə Ümumittifaq Koordinasiya Şurasının üzvü olub. O, Azərbaycan şərqşünaslar məktəbinin nümayəndəsi kimi, Moskvada, Kiyevdə, Sankt-Peterburqda, Poltavada, Düşənbə-

də, Tbilisidə və başqa şəhərlərdə keçirilən elmi konqreslərdə, simpoziumlarda, sessiyalarda məruzələr edib.

Aida İmanquliyeva bir mütəfəkkir alim kimi düşüncə sistemi və təfəkkür tərzilə Qərbin və Şərqlin mərkəzində yerləşən bir Azərbaycan modelidir. Aida İmanquliyevanın qələmi ilə düşüncələrdə çəkdiyi "İpək yolu" - dünyanın Qərbi ilə Şərqlini birləşdirən ədəbi-fəlsəfi fikir sistemi özlüyündə həm dünya mədəniyyətinin, ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi, həm də və ən başlıcası isə milli özünüdərkini ifadəsi olub.

Aida xanımın elmi yaradıcılığı çox zəngindir. Onun nəzəri tədqiqat dairəsini ümumiləşdirən "Ərəb filologiyası məsələləri", "Şərq filologiyası məsələləri", "Şərqlin problemləri: tarix və müasirlik" və onlarca digər məqalə və elmi əsərləri alimin elmi maraq və tədqiqat əhatəsinin çox geniş və müxtəlif sahələrə, yalnız filologiya elminin deyil, digər ictimai-humanitar elmlərin sərhədlərinə də nüfuz etdiyinə göstəricisidir. Aida xanım İmanquliyevanın elmi fəaliyyətinin maraq dairəsi geniş və çoxşaxəlidir. Onun çoxsaylı elmi əsərlərində (3 monoqrafiya ("Mixail Nuayme və "Qələmlər birliyi", "Cübran Xəlil Cübran", "Yeni ərəb ədəbiyyatının korifeyləri") və 70-dən artıq elmi məqalə) Qərb və Şərq mədəni ənənələrinin sintezi, yaradıcı üslubun inkişafı və yeni bədii cərəyanların təşəkkül tapması tədqiq olunur ki, bu da nəinki ərəb ədəbiyyatının, həmçinin bütün yeni Şərq ədəbiyyatlarının gələcəkdə tədqiqi üçün çox mühüm zəmin yaradır.

Aida xanım yalnız yaradıcılığı ilə deyil, həm də təşkilatçılıq bacarığı, rəhbərlik fəaliyyəti ilə öz həyatının missiyasına – yaşadığı mühit və rejim çərçivəsində Azərbaycan milli özünüdərkini qorunub saxlanması, inkişafı idealına sadıq qalıb. İstedadlı gənc alim Aida İmanquliyeva 1967-ci ilin martında Moskvada namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə edib filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsini aldıqdan sonra elmi fəaliyyətini Azərbaycan EA-nın Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda davam etdirib. O, əvvəlcə "Ərəb ədəbiyyatı" qrupunda kiçik elmi işçi vəzifəsində çalışıb və 1972-ci ildən etibarən qrupun rəhbəri, 1976-cı ildən isə institutda yenidən yaradılmış "Ərəb filologiyası" şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləyib. Aida xanım həmin şöbəyə rəhbərlik etdiyi müddətdə 10 nəfər ərəbşünas namizədlik dissertasiyalarını müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə yiyələnib.

Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi, ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edən Aida İmanquliyeva işgüzar fəaliyyətinə görə 1988-ci ildə institutun elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifəsinə təyin olunub, bir il sonra isə uzun illər üzərində işlədiyi doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru adına layiq görülüb.

Beləliklə, Azərbaycanda ərəb ədəbiyyatı üzrə ilk elmlər doktoru, ilk professor - qadın olan Aida İmanquliyeva vəzifə pillələrində irəliləməkdə davam edirdi. O, 1991-ci ilin avqustundan Şərqşünaslıq İnstitutunda direktor vəzifəsini icra etməyə başlayıb və həmin ilin dekabrında isə direktor vəzifəsinə təyin olunub.

Aida xanım İmanquliyeva elmi işlərlə yanaşı, pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul idi. O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində ərəb ədə-

biyyatından dərs deyirdi. Elə məhz buna görə də SSRİ Nazirlər Soveti yanında fəaliyyət göstərən Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə ona "Xarici Asiya və Afrika xalqları ədəbiyyatı" ixtisası üzrə 1991-ci ilin mart ayında professor elmi rütbəsi verilib.

Aida İmanquliyevanın elmi, ictimai-siyasi fəaliyyətindən danışarkən onun tərcüməçilik fəaliyyətini də unutmaz olma. Məsələn, o, 70-ci illərdə universitetin Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb dili müəllimi, filologiya elmləri namizədi M.Qarayevlə birlikdə "İnsan və quş" adlı hekayələr məcmuəsini çap etdirir. Bundan əlavə, "Ərəb filologiyası" şöbəsinin əməkdaşlarının tərcüməsində İraq yazıçılarının əsərlərindən ibarət kiçik bir antologiyanın tərcüməsində və çapında da Aida xanımın gərgin əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. "Ağ günlərin sorağında" adlanan həmin məcmuədə Aida xanımın tərcüməsində İraq yazıçısı Mahmud əz-Zahirin "Boğulmuş hıçqırıqlar" adlı hekayəsi də öz əksini tapıb.

Bunlardan əlavə, Aida xanım müxtəlif illərdə respublikanın nəşriyyat orqanları tərəfindən ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı çap olunmuş neçə-neçə kitaba ön söz yazıb, neçə-neçə kitabın elmi redaktoru olub.

Aida xanım İmanquliyeva çox zərif, kövrək bir insan, həddindən artıq nəvazişkar və diqqətli bir adam idi. O, yaxınlarından tez-tez xəbər tutan, onların işi ilə maraqlanan, çətinliklərini həll etməyə çalışan dost idi.

Aida İmanquliyeva 1992-ci ilin 19 sentyabrında vəfat etmişdir.

İnsan bu dünyada müvəqqəti bir varlıqdır. Ancaq bu müvəqqəti həyatda insanın qərribə bir qabiliyyəti var ki, onun köməyi ilə özünə ölməzlik qazana bilir. Bu, gözəl əməl, xeyir iş, başqalarına fayda verən yaradıcılıqdır. Aida İmanquliyeva öz qısa ömründə bu şərtlərin hamısını yerinə yetirmiş, ürəklərdə özünə abidə qoymuşdur.

dos. S.İmanova (ADU)

XRONİKA

Avqustun 2-də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) ABŞ Dövlət Departamentinin Amerika Şurası və ADU-nun birgə layihəsi olan “CLS Azərbaycan dili” (Önəmli Dil Təqaüdü) proqramının bağlanış mərasimi keçirilib. ADU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru dosent Jalə Qəribova tədbir iştirakçılarını salamlayıb. O, amerikalı tələbələri proqramın başa çatması münasibətilə təbrik edib və onlara bu proqrama qoşulduqları üçün təşəkkürünü bildirib. Prorektor 2 ay ərzində amerikalı tələbələrə Azərbaycan dilini öyrədən müəllimlərə, onların ailələrinə, rezident direktora, dil partnyorlarına, administrativ heyətə və ABŞ Dövlət Departamentinin Amerika Şurasına təşəkkür edib.

Amerika konsulluğunun Azərbaycan üzrə direktoru Codi Blakenşip proqramın uğurla başa çatdığını söyləyib. O, Amerika mərkəzinə, həmçinin tələbələrin ailələrinə təşəkkür edib. Amerikalı tələbələrə iş üzrə rezident direktor İsabelle McRae də işin icrasında yardımçı olan şəxslərə öz təşəkkürünü ifadə edib və proqram iştirakçılarına uğurlar arzulayıb.

Bağlanış mərasimində amerikalı tələbələrin Bakıda və rayonlarda müxtəlif tarixi abidələri ziyarəti zamanı və dərs prosesində lentə alınmış fotosəkillərdən ibarət videoçarx göstərilib. Daha sonra Azərbaycan dilini öyrənən amerikalı tələbələrin ifasında Azərbaycan dilində şeirlər, səhnəciklər, mahnılar və hekayələr izlənilib.

Qeyd edək ki, proqram müddətində ADU-nun rektoru, Xalq yazıçısı, akademik Kamal Abdulla multikulturalizm mövzusunda tələbələrə mühazirə oxuyub. Bundan əlavə Azərbaycan dilini öyrənən amerikalı tələbələr proqram müddətində Yanardağ, Atəşgah, Milli Azərbaycan Tarixi muzeyi, Şirvanşahlar sarayı, Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi, Qala Arxeoloji-Etnoqrafik Muzey Kompleksi, Quba, Xınalıq və bir çox dini yerlərdə olublar. Ölkənin digər regionlarına təşkil olunan səfərlər çərçivəsində tələbələr həmin ərazilərin tarixi abidələri və adət-ənənələri yaxından tanış olublar.

İyunun 7-də başlayan “CLS Azərbaycan dili” proqramı çərçivəsində 5 nəfər amerikalı tələbə 8 həftə ərzində Azərbaycan dilini öyrənib.

ADU Elmi xəbərlər

Sentyabrın 26-da Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Avropa Dilləri günü münasibətilə tədbir keçirilib. Tədbir gənc və yaşlı insanlarda dil öyrənməyi və ya mövcud dil bilikləri ilə xüsusi qürur duymağı aşılamaq, insanların bir sıra dilləri öyrənmələrinin asanlaşdırılması və təbliği üçün müvafiq təşəbbüsləri dəstəkləmək məqsədilə təşkil olunub.

Avropa İttifaqı Nümayəndəliyinin Azərbaycandakı rəhbərinin müavini Denis Daniilidis, Macarıstanın Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Viktor Sederkenyi, Rumıniyanın Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Dan İanku, Xorvatiyanın Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Branko Zebić, Türkiyə Cümhuriyyəti səfirinin birinci müavini Bəriş Saygın, Yunanıstanın Azərbaycandakı Missiya başçısının müavini, Baş konsul Foteyni Karakatsani və səfirliyin əməkdaşı Mariya Delaki, Belçika Krallığının Missiya başçısının müavini Denis Naets, Serbiyanın Azərbaycandakı səfirliyinin əməkdaşları, Azərbaycan Respublikasının İndoneziyada və Hindistanda səfiri olmuş İbrahim Hacıyev və ölkənin digər ali məktəblərinin nümayəndələri tədbirdə qonaq olublar.

ADU-nun rektoru, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla bu günün yalnız Avropa üçün deyil, bütün dünya üçün əlamətdar olduğunu deyib. Akademik bildirib ki, Avropa dilləri günü anlayışını Avropada yaşayan xalqların dillərinin bayramı və Avropada istifadə edilən dillərin bayramı olaraq iki cür şərh etmək mümkündür: “Mənə elə gəlir ki, bu dilləri bir-birindən ayırmaq olmaz və bu gün Avropada işlək olan bütün dillərin bayramı kimi qeyd olunmalıdır. Avropa dillərini öyrənmək Avropa mədəniyyətinə, dünyagörüşünə, dəyərlərinə yaxınlaşmaq deməkdir. Azərbaycan dilini də Avropa dillərindən biri hesab etmək mümkündür. On doqquzuncu əsrdə bir çox müşahidəçilərin dediyi kimi, Azərbaycan dilinin Qafqazdakı rolu həmin dövrdə Fransa'nın Avropadakı rolu kimi yüksək idi. Azərbaycan dili bu gün də Azərbaycanda yaşayan xalqların ümumi dilidir, müxtəlif xalqlara Avropa mədəniyyətini öyrənməyə vasitəçilik edir. Universitetimizdə təmsil olunan 20-dən çox ölkənin dil və mədəniyyət mərkəzləri bu gün təkcə öz ölkələrini Azərbaycana yaxınlaşdırmaq deyil, eyni zamanda Azərbaycanı da öz ölkələrinə yaxınlaşdırmaq məqsədi güdür. Ona görə də bu gün bu bayramın Azərbaycanda qeyd edilməsi Azərbaycan mühitinin, ictimaiyyətinin və dövlətinin multikulturalizm ənənələrinə nə qədər sadıq olduğunu bir daha göstərir. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, multikulturalizm ideyaları, Azərbaycan multikulturalizmi modeli bütün dünya üçün maraqlıdır”.

Avropa İttifaqı Nümayəndəliyinin Azərbaycandakı rəhbərinin müavini Denis Daniilidis Avropa dilləri gününə həsr olunan tədbirdə iştirak etməkdən məmnun olduğunu bildirib. O, multikulturalizmin, dil müxtəlifliyinin Avropa İttifaqının əsasını təşkil etdiyini söyləyib. Dünyada miqyasından asılı olmayaraq, bir sıra xalqlara məxsus dillərin mövcud olduğunu deyən D.Daniilidis Avropa İttifaqının bunları qəbul etdiyini diqqətə çatdırıb. Xarici dillərin öyrənilməsi ilə bağlı danışan qonaq, eyni zamanda ana dilin itirilməməsindən, onun hər kəsin milli kimliyi olmasından söz açıb.

Qonaqlar təmsil etdikləri ölkələrin dillərinin və mədəniyyətlərinin Dillər Universitetində yüksək səviyyədə tədrisi və təbliğində göstərdiyi dəstəyə görə universitet rəhbərliyinə təşəkkürlərini bildiriblər.

“British school in Baku” və “Landau school in Baku”-nün şagirdləri mahnılar oxuyub, rəqslər nümayiş etdiriblər. Daha sonra tədbir iştirakçıları müxtəlif ölkə bayraqlarının, adət-ənənələrini əks etdirən rəmz və bukletlərin olduğu stendlərə baxış keçirilib, milli mətbəx nümunələrinin dadına baxılıb.

Qeyd edək ki, Avropa Dillər Günü 6 dekabr 2001-ci ildə Avropa Şurası və Avropa İttifaqının birgə təşkil etdiyi Avropa Dillər İlinin (2001) təsis konfransında Avropa Şurası tərəfindən elan edilib. Bu günün təsis edilməsində məqsəd Avropada dil öyrənməni təşviq etmək, dil öyrənməyin əhəmiyyəti barədə məlumatı yaymaq, çoxdillilik və mədəniyyətlərarası anlaşmanı artırmaq üçün öyrənilən dillər çeşidini artırmaq, Avropanın zəngin dil və mədəni müxtəlifliyini təbliğ etmək, məktəbdə və məktəbdənkənar yerlərdə dil öyrənməni təşkil etməkdir.

ADU Elmi xəbərlər

Çapa imzalanıb: 19.09.2019.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 7,75 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side. 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
 - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year

For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.

For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник Азербайджанского университета языков” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести 6 страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).